ISTORIA ROMEI ANTICE

dr. Cristian Olariu

INTRODUCERE. PERIODIZAREA ISTORIEI ROMANE

Istoria Romei, în conformitate cu istoriografia latină, începe odată cu actul fondării oraşului de către Romulus, la 21 aprilie 753 î.Hr. Personaj legendar, Romulus este, potrivit surselor antice, descendent din eroul troian Aeneas. Interesul pentru crearea unei istorii s-a manifestat abia spre sfârşitul secolului al III-lea î.Hr. la Roma, în contextul expansiunii romane în bazinul mediteranean. Însă abia în epocă augustană, mitul fondării Romei îşi capătă forma definitivă, prin intermediul unui poet de curte – Vergilius, aparţinând cercului literar patronat de către Maecenas şi care în *Acneis*, crează o origine ilustră Romei, relatând despre sosirea lui Aeneas în Italia. Pe de altă parte, istoricul Titus Livius, în monumentala lucrare *Ab Urbe condita*, relatează la începutul operei sale despre fondarea oraşului.

Care au fost însă motivele elaborării unui astfel de mit? Aparţinând cercurilor apropiate fondatorului Principatului (Augustus), atât Vergilius, cât şi Titus Livius au încercat o apropiere a lui Augustus de fondatorul Romei, Romulus. De altfel, Suetornius, în *Viaţa* dedicată lui Augustus din lucrarea sa (*Vieţile celor doisprezece Cezari*), relatează că în şedinţa senatului din 16 ianuarie 27 î.Hr., s-a propus ca noul stăpân al statului roman să primească titlul de Romulus, pe care acesta l-a refuzat. În schimb, l-a acceptat pe cel de Augustus – legat tot de puterea monarhică, dar fără a îngloba şi aspectul vizibil al acesteia.

Pe de altă parte, epoca regalităţii (conform tradiţiei, 753 – 510/509 î.Hr.) este, la rândul său, marcată în scrierile autorilor antici de îmbinarea dintre mit şi realitate. Trecând peste faptul că, încă de la început, Roma a fost structurată ca un oraş (conform legendei), lui Romulus atribuindu-i-se calităţi de erou fondator, legislator şi, la finalul vieţii, calitatea divină, perioada regală a fost martora structurării instituţiilor romane – senatul şi adunarea cetăţenilor pe curii, *comitia curiata*. De asemenea, în conformitate cu Georges Dumezil, primii patru regi ai Romei (Romulus, Numa Pompilius, Tullus Hostilius, Ancus Martius) reprezintă, în opinia sa, simboluri pentru categoriile sociale existente la populaţiile indo-europene – *oratores*, *bellatores* şi *laboratores*.

Aceasta, pentru că respectivii regi au introdus principalele elemente ale civilizaţiei – religia şi cultele (Romulus şi Numa

Pompilius), războiul (Tullus Hostilius) şi urbanizarea (Ancus Martius). În privinţa următorilor regi, ei reprezintă „perioada etruscă" a istoriei romane şi probabil marchează dominaţia etruscilor asupra Romei. Trecând peste elementele de legendă ale epocii regale, probabil a existat o dominaţie etruscă asupra Romei, manifestă atât în plan politic, cât şi cultural (de exemplu, *haruspicina*, formă de divinaţie practicată de către etrusci şi care consta în prezicerea viitorului prin cercetarea ficatului animalelor sacrificate).

O altă etapă importantă în istoria romană este reprezentată de epoca republicană (c. 510/509 – 27 î.Hr.). La rândul ei, epoca republicană poate fi subîmpărţită în două: 1. Republica timpurie şi clasică şi 2. Republica târzie (sau criza secolului I î.Hr.). Dacă prima parte poate fi caracterizată prin evoluţia Romei de la stadiul de cetate/oraş stat la stat teritorial, datorită în primul rând expansiunii în peninsula italică şi apoi în bazinul Mediteranei, criza secolului I î.Hr. (c. 133 – 27 î.Hr.) reprezintă o consecinţă a mai sus-menţionatei expansiuni.

Perioada Republicii timpurii şi clasice se caracterizează prin două cuvinte-cheie: expansionism şi secesiune. Strâns legate între ele, secesiunea plebeilor este determinată de conflictele dintre patricieni şi plebei. Dintre aceştia, ultimii pot fi împărţiţi în două categorii – plebea bogată, care doreşte participarea la viaţa publică alături de patricieni şi plebeii săraci, ale căror revendicări sunt împărţirea pământului şi sclavia din datorii. Folosită încă din 494 î.Hr., tactica secesiunii şi ameninţarea cu crearea unei Rome plebee au avut un real succes, plebea reuşind treptat să dobândească o serie de drepturi politice – ca de exemplu, instituirea tribunatului plebei (494/493 î.Hr.), apărător al drepturilor plebei în faţa abuzurilor patricienilor – până la desfiinţarea monopolului de accedere la sacerdoţii, deţinut de către patricieni până la elaborarea legii Ogulnia, în 300 î.Hr.

În plan instituţional, aceeaşi perioadă va marca crearea de noi instituţii, menite să asigure funcţionarea statului – comiţiile. Dacă, de exemplu, *comitia curiata* este atestată de către sursele istorice (care, este drept, trebuie privite cu rezerve pentru această perioadă) încă din epoca regalităţii, epoca Republicii timpurii a fost martora creării altor două tipuri de adunări cetăţeneşti (*comitia*): *centuriata* (adunarea cetăţenilor înarmaţi sau adunarea cetăţenilor pe centurii) şi *tributa* (derivată din *concilium plebis* şi considerată o adunare exclusiv plebee,

din 287 î.Hr. hotărârile sale dobândind putere de lege).

Expansionismul roman a fost strâns legat de conflictele din sânul societăţii. Dacă plebeii au folosit drept tactică de luptă secesiunea şi ameninţarea cu crearea unei „anti-Rome", patricienii au folosit drept armă recrutarea.

În plus, cel puţin după cu transpare din surse (în special Titus Livius, principalul izvor pentru perioada avută în discuţie), se pare că Roma a dezvoltat un sentiment de „cetate asediată", conform căruia toţi vecinii îi erau duşmani. În consecinţă, pentru a supravieţui, Roma trebuia să-şi înfrângă duşmanii şi să-i transforme în „aliaţi". Astfel, între 498 – 493 î.Hr. a avut loc războiul latinilor, la sfârşitul căruia Roma a devenit hegemonul confederaţiei latine. Însă, odată cu expansiunea în Italia, Roma a întâlnit duşmani tot mai puternici, în a doua jumătate a secolului al II-lea î.Hr. având înregistrate războaiele punice (264 – 241 î.Hr.; 218 – 201 î.Hr. şi apoi, în secolul următor, 149 – 146 î.Hr.). Perioada se caracterizează prin expansiunea romană în bazinul Mediteranei Occidentale, dar şi implicarea Romei în Macedonia, Grecia şi apoi Orient. De altfel, primul contact al Romei cu lumea elenistică a avut loc anterior, în timpul războiului cu Tarentul (282 – 272 î.Hr.), când Pyrrhus, regele Epirului, a intervenit în ajutorul Tarentului.

Războaiele punice s-au dovedit a fi însă o sabie cu două tăişuri – dacă romanii au sfârşit prin a cuceri Carthagina (146 î.Hr.), distrugerile provocate de expediţia lui Hannibal în Italia (218 – 202 î.Hr.) au avut drept consecinţe pe termen lung în plan economic, decăderea ţărănimii mici şi mijlocii italice, coroborată cu creşterea numărului marilor proprietăţi şi, în consecinţă, scăderea numărului cetăţenilor recrutabili şi schimbarea regimului agricol – de la o agricultură bazată în principal pe cultivarea cerealelor, spre o agricultură în care se punea accent pe cutura viţei-de-vie şi a măslinului, ca şi o economie pastorală, pentru care erau necesare mari proprietăţi.

În plan instituţional, asistăm la o distorsionare a rolului magistraturilor clasice ale Republicii, care, fiind structurate pentru un oraş stat, nu mai pot gestiona statul teritorial care ajunsese Roma. Spre sfârşitul Republicii clasice şi începutul crizei secolului I î.Hr., se simte nevoia unei adaptări a acestor instituţii la noile realităţi.

Criza se manifestă pe multiple planuri – politic, prin tentativele

unor personaje politice de frunte de a institui un regim personal; socio-economic, prin tendinţa tot mai accentuată de creare a marilor proprietăţi în Italia şi încercări de rezolvare a problemei pauperizării ţărănimii mici şi mijlocii din Italia, cu grave consecinţe în plan militar – scăderea numărului de cetăţeni recrutabili în legiuni – ca şi revoltele sclavilor (revoltele din Sicilia, 135 – 132 î.Hr.; 104 – 101 î.Hr.; răscoala lui Spartacus, 73 – 71 î.Hr.), până la modificări în planul mentalităţii colective, unde asistăm la o elenizare accentuată a elitei politice, ceea ce duce la coruperea vieţii publice, unde discursul, de exemplu, capătă un rol deosebit de important, până la tendinţele spre lux ostentativ, strâns legate de accentuarea competiţiei din sânul clasei politice, ajungându-se la distorsionarea caracterului iniţial al unor magistraturi, precum dictatura, sau crearea altora noi, precum triumviratul. De asemenea, corupţia devine o tară a vieţii publice, ca de altfel şi generalizarea sistemului clientelar (a se vedea în acest sens războiul cu Iugurtha, 111 – 105 î.Hr.).

EPOCA IMPERIALĂ (27 Î. HR. – C. 476 D.HR.)

Sfârşitul crizei secolului I î.Hr. a coincis cu instituirea Principatului de către Imperator Caesar Augustus, fiul adoptiv al lui C. Iulius Caesar, în 27 î.Hr. Noul regim constituia finalitatea firească a tendinţelor începute în timpul crizei, de instituire a unui regim personal bazat pe forţa militară. Regimul augustan reprezenta o dominaţie militară asupra statului şi clasei politice romane, în care principele (Augustus) îşi masca puterea monarhică deţinută sub aparenţa unei restaurări a Republicii. Această aparenţă a fost atât de bine simulată, încât ulterior, sursele au glorificat domnia lui Augustus (27 î.Hr. – 14 d.Hr.) ca pe o „epocă de aur". Printr-un cumul de funcţii, onoruri şi magistraturi, Augustus a reuşit atât menţinerea la putere pentru îndeajuns de mult timp pentru a institui un regim monarhic, cât şi păstrarea unei unei aparenţe republicane asupra regimului, care transpare de altfel din discursurile fictive atribuite de către Cassius Dio (52, 2 – 40) lui Macenas şi M. Agrippa.

Lăsând acum la o parte perioada dominată de personalitatea lui Augustus, care va fi de altfel discutată pe larg mai jos în text, epoca imperială a Romei cuprinde mai multe perioade distincte: epoca Principatului (14 – 284 d.Hr.) şi cea a antichităţii târzii, în mod tradiţional încadrată între 284 – 476 d.Hr. Prima se subîmparte, la rândul său, într-o perioadă în care a prevalat stabilitatea guvernării şi

care, din acest punct de vedere, ar putea fi numită epoca dinastiilor (14 – 235) şi criza secolului al III-lea, între 235 – 284. Dintre acestea, prima are în cadrul său patru dinastii: Iulia Claudia (14 – 68), Flavia (69 – 96), Antoninii (96 – 192) şi Severii (193 – 235). Perioada se caracterizează atât prin stabilitatea guvernării, cât şi prin tendinţele înregistrate la deţinătorii puterii de accentuare a formelor exterioare ale acesteia, ca, de exemplu, simboluri ale puterii (coroana radiată, comportament abuziv în exercitarea puterii, adăugarea de titluri care să accentueze calitatea de învingător al duşmanilor externi sau calitatea divină conferită de deţinerea puterii), preluarea unor modele elenistice de guvernare (ca în cazul „Cezarilor nebuni", precum Caligula, Nero sau Domiţian). Începând de la Antonini, tendinţa spre autocraţie devine vizibilă, pentru ca de la fondatorul dinastiei Severilor (Septimius Severus), împăratul să nu mai reprezinte „primul dintre cetăţeni", ci *dominus*, stăpânul statului.

Pe de altă parte, senatul decade în poziţia de executant al hotărârilor principelui, în vreme ce membrii ordinului ecvestru ajung să ocupe poziţii importante în stat, cum ar fi marile prefecturi (prefect al pretoriului, prefect al vigililor, prefect al Egiptului sau prefect al annonei). Aceasta, şi datorită faptului că principele, oricare ar fi el, nu este interesat în crearea unor competitori periculoşi prin prestigiul dobândit prin ocuparea de funcţii sau magistraturi importante. Mai degrabă, principele are nevoie de executanţi, care să-i îndeplinească ordinele cu stricteţe, conştienţi fiind de faptul că puterea lor emană de la principe.

În plan extern, statul roman pare a fi ajuns la limitele sale, singurele cuceriri notabile ale epocii imperiale fiind Britannia (43 d.Hr.) şi Dacia (106 d.Hr.). Mai degrabă, imperiul este dispus la o politică defensivă, de apărare pe *limes*, începând cu domnia lui Hadrian (117 – 138). Acum se conturează noţiunea de apărare a civilizaţiei în faţa barbarilor, identificaţi adesea ca reprezentând un stadiu intermediar între oameni şi animale. Imperiul ajunge să se identifice cu civilizaţia, împăratului revenindu-i rolul de apărător al lumii civilizate.

Criza secolului al III-lea este determinată în primul rând de instabilitatea puterii politice. Adică, criza politico-instituţională este determinată de conflictul dintre senat şi armată, pentru proclamarea împăratului. Pe de altă parte, invaziile barbare au provocat o

schimbare în mentalul colectiv, privind modelul imperial: dacă anterior, împăratul era perceput în calitatea sa de cetăţean, în secolul al III-lea, în contextul necesităţii apărării imperiului, modelul ideal al împăratului devine preponderent militar. Însă, împăratul-comandant militar ţine tot mai puţin seama de părerea senatului, el căutându-şi alte forme de legitimare. În consecinţă, împăratul de secol III este, de regulă, un comandant militar care, după accederea la putere, îşi crează o legitimitate punând accent fie pe victoria militară, fie pe calitatea divină conferită de deţinerea puterii. Pe de altă parte, fenomenul uzurpării, determinat atât de conflictul dintre senat şi armată, cât şi dintre diferite grupări militare (de pe Rin, Dunăre sau Orient) a dus în cele din urmă la o adevărată cascadă de uzurpări, determinate în parte şi de lipsa de legitimitate a împăraţilor în exerciţiu.

Pe alte planuri, avem de-a face cu explozia inflaţiei, determinată de necesitatea acordării de *donativa* soldaţilor (fenomen care îşi face apariţia încă din vremea lui Claudius I – 41 – 54 d.Hr.). Şi de „fuga" metalului preţios din lumea mediteraneană spre Orient, în schimbul bunurilor de lux. De asemenea, invaziile barbare au determinat şi o „ruralizare" a economiei, în sensul decăderii oraşelor şi a retragerii populaţiei în spaţiul rural, cunoscută fiind predilecţia agresorilor pentru oraşe.

În plan mental, asistăm la o accentuată tendinţă spre monoteism, cultul lui Mithras, Sol Invictus sau inclusiv creştinismul cunoscând o mare dezvoltare. Apoi, sentimentele milenariste, determinate de invazii, epidemii şi insecuritate, au devenit frecvente în statul roman al secolului al III-lea, contribuind şi ele la răspândirea unor „religii ale salvării".

Însă a doua jumătate a secolului al III-lea a fost martora revigorării statului roman. Datorită „împăraţilor illyri" (268 – 284), imperiul a rezolvat, rând pe rând, problemele cu care se confrunta. Prin victoria de la Naissus (270 d.Hr.), Claudius al II-lea Gothicus a pus capăt marilor invazii gotice, care zguduiseră Peninsula Balcanică vreme de mai bine de jumătate de veac. Aurelian (270 – 275) a fost artizanul restaurării puterii centrale, prin lichidarea secesiunilor Imperiului Gallic instituit de către Postumus (260 – 274) şi cea a Regatului Palmyrei din Orient (261 – 273). De asemenea, acelaşi împărat a refăcut autoritatea imperială, prin proclamarea sa ca „dominus et Deus" şi instituirea unui cult, s-ar putea spune de stat, al

lui Sol Invictus. Însă abia Diocleţian (284 – 305) va reuşi restabilirea completă a statului şi puterii imperiale.

ANTICHITATEA TÂRZIE

Perioada antichităţii târzii (284 – 476) este dominată de autocratizarea puterii imperiale şi creştinarea acesteia. Ultima se datorează în principal lui Constantin (306 – 337), cel care a acordat o serie de privilegii Bisericii, care au transformat-o într-o instituţie autonomă în cadrul statului roman târziu. Structurată după modelul statului, Biserica va deveni practic în decursul secolului al IV-lea o instituţie autonomă, având însă în vedere diferenţa tot mai accentuată dintre Orient şi Occident, devenită evidentă în secolul al V-lea.

În plan social, asistăm la crearea unei adevărate „caste militare", prin edictul lui Valentinian I (372), în conformitate cu care toţi funcţionarii erau înrolaţi fie într-o legiune, fie într-o cohortă, ceea ce-l va face pe episcopul Synesios de Cyrene să afirme, la sfârşitul secolului al IV-lea, că în Imperiu existau două populaţii – cei cu arme şi cei fără arme.

Dacă în secolul al IV-lea, mai persistă încă stabilitatea guvernării, manifestă prin prezenţa dinastiilor: Constantinienii, 306 – 363; Valentinienii, 364 – 383; Theodosienii, 379 – 450 în Orient şi 379 – 423; 425 – 455 în Occident, în secolul al V-lea, diferenţele dintre cele două *partes imperii* devin evidente şi pe acest plan. În vreme ce în Orient persistă stabilitatea guvernării, asigurată de funcţionari palatini atotputernici, în Occident, generali precum Flavius Ricimer ajung să impună împăraţi obedienţi dorinţelor lor. De altfel, dominaţia facţiunilor palatine asupra puterii imperiale reprezintă o caracteristică a perioadei. Militari, eunuci, funcţionari sau femei aparţinând familiei imperiale îşi crează propriile facţiuni şi astfel reuşesc să se menţină la guvernare şi să-şi impună voinţa asupra împăratului, în teorei stăpân absolut al imperiului.

Însă şi aici se manifestă diferenţa dintre Orient şi Occident – dacă în Orient, persoanele de sorginte civilă – funcţionari, eunuci sau femei – deţin supremaţia, în Occident, datorită condiţiilor specifice, determinate de atacurile barbare de la Rin, persoanele de factură militară sunt cele mai importante din stat. Împăraţii secolului al V-lea ajung doar un simbol al autorităţii, ei nemaiavând putere efectivă. Cei care încearcă acţiuni independente sunt repede înlăturaţi, aşa cum a fost cazul lui Maiorianus. În cele din urmă, ultimul împărat al Romei,

Romulus Augustulus, a fost înlăturat de către un şef barbar, Odovacar (23 august 476), acesta trimiţând însemnele imperiale la Constantinopol.

Articol I. ÎNTEMEIEREA ROMEI. REGALITATEA

Problema originilor Romei a fost una controversată. Sursele istorice, în special Titus Livius, Vergilius şi mai târziu Plutarh, pun accent pe rolul jucat de un personaj legendar, Romulus, descendent al lui Aeneas, eroul troian, în întemeierea Cetăţii Eterne. Sursele arheologice susţin parţial legenda, în sensul că există atestată pe colina Palatin o prezenţă umană în secolul al VIII-lea î.Hr. Aceleaşi surse arheologice prezintă Latium ca pe o zonă de tranziţie între civilizaţia etruscilor, aflată la nord, şi cea a grecilor din sud. Pentru zona latină, secolele XI-IX prezintă câteva caracteristici, precum incinerarea în urne şi un conservatorism cultural, remarcat în persistenţa unor structuri arhaice şi arhaizante într-o societate cu un pronunţat caracter agricol şi pastoral. În secolul al IX-lea, are loc o concentrare a locuirii în centre fortificate şi o deschidere a zonei spre influenţe externe, provenind atât din Etruria de sud, cât şi din Campania. Se poate remarca faptul că Latium reprezintă o regiune periferică, aflată în zona de contact dintre două civilizaţii, etruscă şi greacă, fapt cu atât mai evident cu cât au fost descoperite importuri greceşti la Roma, constând în vase de factură geometrică (în Forum şi Forum Boarium), sau imitaţii ale acestora. Influenţa greacă a reprezentat un factor deosebit de important în definirea aristocraţiei locale ca structură separată de „popor", prin achiziţionarea de bunuri materiale şi tehnici culturale (precum cea a banchetului). Cu toate acestea, procesul de mai sus nu reprezintă aculturaţie, ci mai degrabă un proces conştient de achiziţionare a produselor provenind din lumea greacă, adaptate nevoilor aristocraţiei latine.

„Fondarea Romei" are câteva caracteristici importante. În primul rând, locaţia strategică din punct de vedere geografic, comercial şi militar. Roma este aşezată pe „drumul sării", care traversa Italia de la nord la sud, în singurul punct în care Tibrul poate fi trecut relativ uşor. În plus, aşezarea Romei respectă preceptele fondării unei colonii greceşti: îndeajuns de aproape de mare pentru a încuraja comerţul, dar şi destul de departe pentru a fi ferită de atacuri piraterești directe.

Revenind la mitul fondării Romei, sunt de remarcat câteva

aspecte. În primul rând, perioada în care s-a cristalizat respectivul mit – secolul I î.Hr., în perioada în care Augustus instituia principatul. Apoi, personajele – Titus Livius şi Vergilius – ambele aparţinând cercului de literaţi din jurul lui C. Maecenas, prieten al lui Augustus. Or, istoriografia antică, în speţă Suetonius, ne informează că, în şedinţa senatului din 16 ianuarie 27 î.Hr., Octavian a refuzat titlul de Romulus, preferându-l pe cel de Augustus. Problema ţine de aspectul ideologic al formulei de guvernare instituită de către Octavian. În vreme ce titlul de Romulus amintea în mod direct romanilor atât de fondatorul cetăţii, cât şi de epoca regalităţii, cel de Augustus era în relaţie doar cu aspectele divine ale monarhiei, nelăsând la o parte calitatea de fondator, atribuită lui Octavian. Într-adevăr, acesta a fost considerat un nou fondator al Romei, căreia i-a adus pacea socială.

Pe un alt plan se situează redactarea unei istorii romane în contextul cuceririi Orientului elenistic. În cursul expansiunii, romanii au intrat în contact cu cultura elenă. Astfel, au aflat despre opera homerică şi, în consecinţă, şi-au construit o origine ilustră, pretinzând origini din Aeneas, eroul scăpat din dezastrul Troiei. Legenda reprezintă o construcţie mitică, în care cercul se închide atunci când romanii, descendenţii troienilor înfrânţi, i-au cucerit pe grecii învingători. Motivaţia construirii unei astfel de istorii este una politică şi de prestigiu: romanii se vedeau ca răzbunători ai troienilor, ajungând să-i domine politic pe grecii care le erau superiori cultural. Observăm aici un complex de inferioritate specific romanilor, care au împrumutat permanent de la populaţiile cu care au intrat în contact bunuri materiale, tehnici sau abilităţi culturale. Or, pentru aceasta, trebuia construită o istorie cel puţin la fel de ilustră ca a elenilor. Aceasta, pentru că originea cât mai ilustră constituia un element foarte important în mentalitatea antică. De altfel, competiţia dintre membrii elitei politice romane înregistrează folosirea frecventă a tehnicii genealogiei inventate, ca modalitate de câştigare a prestigiului.

În conformitate cu sursele care ne-au parvenit, au existat şapte regi ai Romei: Romulus, erou fondator, legislator şi semizeu (Plutarh, *Romulus*, 27: Romulus, la sfârşitul vieţii ar fi fost răpit de zei); Numa Pompilius, cel care a introdus religia şi cultele la Roma; Tullus Hostilius, regele războinic prin excelenţă; Ancus Martius, cel care a dat Romei posibilitatea de a face comerţ, prin construirea portului de la Ostia (v. Th. Mommsen, 1987, 43); şi regii etrusci, Tarquinius Priscus,

Servius Tullius şi Tarquinius Superbus.

Dacă regii etrusci marchează o posibilă dominaţie etruscă asupra Romei (aflată la periferia acestei civilizaţii), primii patru regi reprezintă în fapt concepte.

Georges Dumézil, în „Mit şi epopee" a încercat analizarea structurii tripartite a societăţilor de sorginte indo-europeană. Pornind de la triadele divine existente de regulă în societăţile indo-europene şi analiza lor, Dumézil a tras concluzia că în fiecare astfel de societate, există trei categorii sociale – *oratores*, cei care se roagă, *bellatores* (războinicii) şi *laboratores* (cei care muncesc). În analiza sa asupra societăţii romane, cercetătorul a observat că nu există corespondent divin al acestor categorii. În schimb, primii patru regi ai Romei se pretau unei asemenea analize. În conformitate cu teoria sa, Romulus şi Numa Pompilius reprezentau segmentul *oratores*, datorită calităţilor de erou fondator şi legislator ale lui Romulus, ca şi activităţii religioase desfăşurate de Numa Pompilius. Tullus Hostilius era reprezentantul categoriei războinicilor, în special datorită capacităţilor sale militare şi campaniilor duse, în vreme ce Ancus Martius era, în concepţia lui Dumézil, reprezentantul categoriei *laboratores*. Aceasta, pentru că ultimul rege menţionat construise (conform legendei) portul de la Ostia, făcând astfel posibile comerţul şi prosperitatea Romei. Regii etrusci nu au fost luaţi în considerare, pentru că respectivii au adus doar inovaţii minore: Tarquinius Priscus este creditat cu introducerea ceremonialului şi însemnelor regale, lui Servius Tullius îi este atribuită reforma censitară, în vreme ce Tarquinius Superbus ar fi introdus dorul de libertate, ca reacţie la abuzurile sale (Dumézil, 1993, 190 – 191).

Dacă ar fi să analizăm cu atenţie sursele, se pot observa atributele regalităţii. Astfel, regele este *dictator*, *rex* şi *magister populi*, dispunând în aceste calităţi de un *imperium* nelimitat. Autoritatea sa este absolută, senatului (consiliul regal), format din 300 de membri nerămânându-i decât un rol consultativ. De asemenea, regele este şi judecător suprem. În monarhia romană, doar regele are drept de decizie, senatul şi *comitia curiata* (adunarea cetăţenilor pe curii) având rolul de a ratifica doar hotărârile regelui. Autoritatea absolută de care se bucura regele a dat naştere şi la abuzuri. Conform tradiţiei, în 510/509 î.Hr., datorită abuzurilor regelui Tarquinius Superbus, a fost iniţiată o conspiraţie, reuşită, pentru răsturnarea regalităţii şi

instituirea republicii.

Structura socială în epoca regală

În epoca regală, în vârful piramidei sociale se găsea regele (*rex*). Acesta era, datorită funcţiei sale, garantul ordinii sociale şi mediator între oameni şi lumea divină, în calitatea sa de *pontifex maximus*. Autoritatea sa era în teorie absolută, la fel cum un *pater familias* îşi administra familia. Or, romanii şi-au imaginat statul ca pe o familie extinsă, în cadrul căreia regele juca rolul unui părinte. În această calitate, autoritatea sa era atât absolută, cât şi „binevoitoare şi blândă", după cum se exprima un autor antic cu privire la autoritatea monarhică.

Alături de rege, erau membrii marilor familii patriciene. Apartenenţa la o asemenea familie era de ajuns pentru a fi considerat membru al aristocraţiei. Considerate ca fiind ginţile existente la Roma în momentul întemeierii sale, *gentes* patriciene aveau un rol important încă din vremea regalităţii. Dintre conducătorii ginţilor patriciene erau aleşi membrii senatului, instituţie a cărei înfiinţare a avut loc, conform surselor, încă în vremea lui Romulus. Chiar şi în interiorul patriciatului, exista o competiţie acerbă, cu scopul dobândirii de privilegii, statut superior şi prestigiu. Aceasta se realiza inclusiv prin tehnica genealogiei inventate, prin intermediul căreia familiile patriciene îşi construiau origini ilustre, mergând până la zei sau eroi, consideraţi ca strămoşi ai familiei.

Mai jos din punct de vedere al prestigiului şi statutului social se găseau plebeii. Conform surselor, sosiţi mai târziu la Roma, iniţial plebeii se găseau în relaţii de dependenţă (*clientela*) faţă de patricieni. Pe de altă parte, în privinţa statutului juridic, ei reprezentau marea masă a oamenilor liberi.

În privinţa sclaviei, aceasta exista şi în epoca regalităţii, însă avea un caracter patriarhal şi domestic. Sclavii erau folosiţi în muncile casnice şi adesea pot fi regăsiţi muncind împreună cu stăpânii, diferenţa dintre ei fiind doar de statut juridic – în vreme ce stăpânul este om liber, sclavul nu beneficiază de acest statut.

Dintr-o altă perspectivă, societatea romană în vremea regalităţii poate fi împărţită după cum urmează: exista, conform surselor, o împărţire a cetăţenilor după un criteriu zecimal. Astfel, zece familii formau o gintă (*gens*), zece ginţi o curie, zece curii un trib. În total, existau trei triburi, Ramnes, Tities şi Luceres. S-a considerat în

istoriografia modernă că aceste trei triburi ar reprezenta componentele etnice existente la momentul fondării Romei. Astfel, Ramnes (Ramnenses) ar reprezenta grupul romanilor/latinilor, Tities/Titienses, cel al sabinilor (numele fiind derivat de la cel al lui Titus Tatius, sabin de origine şi rege împreună cu Romulus), iar Luceres, cel al etruscilor, de la numele conducătorului etrusc Lucumo. Interpretarea modernă rămâne uşor forţată, cercetării rămânându-i misiunea de a elucida această problemă.

Pe de altă parte, această formulă de organizare pare a corespunde criteriilor de organizare a legiunii romane. Se poate observa aşadar corespondenţa dintre social şi militar, pentru că, iniţial, legiunea avea în componenţă 3.000 de oameni; cu alte cuvinte, câte un membru al fiecărei familii romane.

Reforma lui Servius Tullius

Structura socială a epocii regale a fost radical transformată de reforma atribuită regelui de origine etruscă Servius Tullius. Reforma prezintă similitudini frapante cu cea a lui Solon de la Athena (594 î.Hr.). La fel ca în Athena arhaică, şi la Roma criteriul originii aristocratice a fost înlocuit cu cel timocratic (al averii) pentru încadrarea într-o anumită categorie socială. Conform interpretărilor moderne, este foarte posibil ca atribuirea reformei regelui Servius Tullius să reprezinte în fapt o creaţie târzie a autorilor antici, menită a crea un paralelism între evoluţia Athenei şi cea a Romei. Lăsând însă la o parte discuţiile asupra problemei cronologice, remarcabilă este corespondenţa dintre criteriul censitar şi (încă o dată), cel cel militar. Astfel, în funcţie de averea deţinută din proprietăţile imobile, cetăţenii Romei erau încadraţi într-o serie de categorii, fiecare având corespondent în tipul de armament folosit în campaniile militare. Această împărţire era după cum urmează: în prima categorie intrau 18 centurii de *equites*, cavaleri, probabil reprezentând patricienii. Urma prima categorie censitară, de 80 de centurii, echipate cu armament greu, la care se adăugau 2 centurii de *fabri* (lucrători).

Următoarele trei categorii erau formate din câte 20 de centurii, în ordinea descrescătoare a venitului realizat din proprietatea funciară. A cincea categorie era formată din 30 de centurii, la care se adăugau două centurii de cântăreţi. În final, *proletarii* formau o singură centurie, care în plan militar puteau fi cel mult mesageri sau cercetaşi (v. pentru reformă, Titus Livius, I, 42).

Noua organizare a fost structurată în plan politic în cadrul comiţiei centuriate, unde fiecare centurie dispunea de un vot, fără a se ţine cont de numărul membrilor. Atunci când se ajungea la majoritatea simplă, procedura de votare era oprită şi legea era votată. Acest sistem făcea din Roma o republică cu un pronunţat caracter oligarhic, pentru că dacă privim cu atenţie numărul centuriilor, se poate observa că era de ajuns ca prima clasă şi cea a cavalerilor să voteze afirmativ, pentru a se opri votul.

(a) Reforma lui Servius Tullius (Roma, c. sec. VI î.Hr.)		Reforma lui Solon (Ather î.Hr.)	
18 centurii *equites*		*pentakosio medimnoi*	minim medimne d venit
80 centurii + 2 centurii *fabri*	100.000 aşi	*hippeis*	minim medimne d venit
20 centurii	75.000 aşi	*zeugitai*	minim medimne d venit
20 centurii	50.000 aşi	*thetai*	sub medimne d venit
20 centurii	25.000 aşi		
30 centurii + 3 centurii cântăreţi			
1 centurie *proletarii*			

Tabel 1. Comparaţie între reformele censitare de la Roma (stânga) şi Athena (dreapta).

Secţiune 1.02 INSTITUŢIILE REPUBLICII ROMANE

Ca în orice oraş-stat din lumea mediteraneană antică, şi la Roma instituţiile sunt foarte simplu structurate: adunarea bătrânilor/senatul, adunările cetăţeneşti/ *comitia* şi magistraturile.

Senatul

Instituit, în conformitate cu tradiţia, de către Romulus, senatul în epoca republicană este compus din 300 membri, foşti magistraţi, care primeau acest statut cu titlu viager (cel puţin în teorie). Apartenenţa la senat era determinată de câteva criterii – drept complet de cetăţenie romană; statut juridic de om liber (ingenuitatea, pentru că liberţilor, în epoca republicană, teoretic le era interzis accesul în senat; abia în Republica târzie vor intra liberţi în senat, în contextul conflictelor politice); vârsta legală de 46 de ani (*CIL*, I, 122), care va scădea în Republica târzie la 30 de ani (în timpul lui Sulla) şi onorabilitate (condiţie esenţială, de altfel, şi pentru menţinerea în cadrul senatului).

Însemnele apartenenţei la ordinul senatorial erau următoarele: toga laticlavă – cu bandă lată de purpură – inelul de aur, pantofi speciali (*calcei*), calul public (până în 129 î.Hr., când senatorii au fost obligaţi să predea caii statului) şi locuri speciale la spectacolele de teatru sau circ.

Convocarea senatului putea fi cerută de către magistraţii deţinători de *imperium* – consuli, pretori, *dictator*, *magister equitum*, *interrex* şi de către tribunii plebei. Şedinţele aveau loc într-un *templum*, loc special desemnat de către magistraţii care convocau senatul – în Curia Calabra pe Capitoliu, în Comitium sau diferite temple sau teatre. Durata şedinţelor era de regulă de o zi, dar ele se puteau prelungi şi în zilele următoare.

Atribuţiile senatului erau foarte largi, acoperind întreg spectrul decizional de la Roma – pregătea şedinţele comiţiilor; activitatea religioasă a cetăţii era administrată de către senat; de asemenea, soluţiona crimele grave şi împărţea, alături de pretori, jurisdicţia publică, atât la Roma, cât şi în provincii; prin *senatus-consulta*, senatul dispunea şi de capacitate legislativă.

În planul politicii externe, senatul se ocupă de relaţiile cu străinii, primind, de exemplu, ambasadele străine, iar în plan informal, ordinul senatorial avea un rol deosebit în influenţarea votului comiţiilor.

Dacă în vremea lui Polybios (sec. Îl î.Hr.), acesta vedea în senat adevăratul conducător al statului roman, în Republica târzie, puterea acestui corp politic a scăzut dramatic, pe fondul creşterii puterii personale a comandanţilor militari şi a introducerii de către ultimii a *homines novi* în cadrul senatului, care au „diluat" autoritatea acestuia.

Adunările cetăţeneşti (*comitia*)

La Roma, spre deosebire de lumea greacă, există mai multe tipuri de adunări cetăţeneşti (*comitia*): *comitia curiata* (adunarea cetăţenilor pe curii), *comitia centuriata* (adunarea cetăţenilor pe centurii şi *comitia tributa* (adunarea cetăţenilor pe triburi).

Comitia curiata a fost, conform tradiţiei, instituită de către Romulus (Titus Livius, I, 3, 13) şi cuprindea bărbaţii adulţi din cetate, organizaţi în cele 30 de curii. Adunarea avea un caracter religios şi aristocratic, având drept atribuţii investirea solemnă a unor magistraţi, declararea războiului şi semnarea tratatelor de pace. După reforma atribuită lui Servius Tullius, rolul acestei adunări a decăzut permanent, ajungându-se ca în vremea Principatului să fie reprezentate în mod simbolic de către 30 de lictori.

Comitia centuriata a apărut după reforma serviană (cel mai probabil realizată în secolul al VI-lea î.Hr.), fiind organizată pe baza censului. Acest tip de *comitia* avea principalul rol legislativ şi electoral la Roma, ordinea de vot fiind aceea în care se mergea la luptă. Dreptul de a conduce *comitia centuriata* îl aveau doar magistraţii deţinători de*impieri um militare* (consulul sau dictatorul).

Comitia tributa a apărut în contextul conflictelor dintre patricieni şi plebei, în perioada 494 – 300 î.Hr. Încă din 494, este menţionat *concilium plebis*, adunare exclusiv plebee, din care a derivat ulterior *comitia tributa* (adunarea cetăţenilor pe triburi). În cadrul acestor *comitia*, erau adoptate *plebiscita*, care după 287 î.Hr. (*lex Hortensia*), capătă valoare de lege. Printre atribuţiile lor se numără alegerea magistraţilor inferiori, fără *imperium*, tribunii şi edilii plebei.

Hotărârile în cadrul tuturor tipurilor de *comitia* erau luate prin vot, care rezulta din majoritatea simplă a grupurilor (curii, centurii, triburi), care alcătuiau respectivele adunări.

Magistraturile

Există două principii care prevalează în cadrul magistraturilor existente în Republica romană – anualitatea şi colegialitatea. Anualitatea presupune participarea unui cât mai mare număr de cetăţeni la administrarea cetăţii, cât şi o limitare din punct de vedere temporal a puterii magisteriale. Colegialitatea este determinată de aversiunea romanilor faţă de permanentizarea puterii unui magistrat superior şi eventuala tendinţă a acestuia de a aluneca spre tiranie. De aceea, colegialitatea avea tocmai rolul unui control reciproc din partea

participanţilor la o magistratură egală ca prestigiu şi putere.

Din punct de vedere temporal, magistraţii romani se împart în ordinari (pe timp de un an) – consul, pretor, edil, *quaestor*, tribun al plebei – şi extraordinari – a căror perioadă de exercitare a puterii variază de la 6 luni – *dictator*, *magister equitum* – până la 18 luni – *cenzor*.

Un alt criteriu este cel al prestigiului. Din acest punct de vedere, există două categorii de magistraţi – curuli, cei care au dreptul să şadă pe scaunul curul – consul, pretor, edil curul, *dictator*, *magister equitum* – şi necuruli – *quaestor*, edil plebeu, tribun al plebei.

Un alt criteriu de diferenţiere a magistraţilor romani este cel al puterii deţinute. Astfel, ei pot fi deţinători de *imperium* – consul, pretor, *dictator*, *magister equitum* – sau fără *imperium* – *quaestor*, cenzor, edil sau tribun al plebei.

Ce reprezintă însă acest *imperium*? El presupune drept de recrutare şi comandă militară, atribuţii în plan administrativ şi jurisdicţie penală şi civilă. De asemenea, deţinătorul de *imperium* dispune de *ius pressionis* (drept de arestare a nesupuşilor) şi dreptul de *vocatio* (constrânge înfăţişarea împricinaţilor în faţa instanţei). După cum s-a observat mai sus, magistraţii cu *imperium* sunt şi cei care pot convoca *comitia centuriata* în afara Romei.

Atribuţiile magistraţilor sunt următoarele: în ceea ce priveşte cenzorii, doi la număr, sunt aleşi pentru 18 luni, din 5 în 5 ani, fiind desemnaţi de către comiţiile centuriate. Ei nu dispun de *imperium*, având ca principale atribuţii recensământul populaţiei, pe baza declaraţiilor cetăţenilor, în funcţie de care aceştia erau împărţiţi în centurii, conform reformei serviene. Se mai ocupau de organizarea oraşului, administrarea parţială a tezaurului public, întocmirea listelor senatorilor şi supravegherea moravurilor. Tocmai de aceea, cenzorii erau aleşi dintre foştii consuli, socotiţi ca fiind de o moralitate ireproşabilă.

Consulii, în număr de doi, sunt, în opinia unor cercetători moderni, cei mai importanţi magistraţi la Roma. Aleşi pe o perioadă de un an, ei sunt deţinători de *imperium*, fiind aleşi de *comitia centuriata*. Iniţial aleşi numai dintre patricieni, după 367 î.Hr. (legile licinio-sextiene), se va deschide şi accesul plebeilor la consulat.

În privinţa competenţelor, consulii dispuneau de jurisdicţie penală şi civilă, de a convoca şi conduce senatul, comiţiile curiate şi

centuriate, dispunând şi de imunitate pe timpul mandatului. De asemenea, ei coordonau strângerea impozitelor şi aveau obligaţia de a pune în aplicare legile votate de către comiţii.

În plan militar, aveau drept de recrutare şi comandă militară, fiecare dintre consuli având dreptul la o armată.

Însemnele exterioare ale magistraturii erau reprezentate de garda de 12 lictori (purtători de fascii), dreptul la scaunul curul, *toga praetexta* şi, în vreme de război, *paludamentum* (mantia militară de purpură). De obicei, accederea la consulat reprezenta vârful carierei politice a unui senator.

Praetor-ul ca magistrat ordinar apare alături de consuli din 367 î.Hr. Ales de către *comitia centuriata* şi deţinător de *imperium*, pretorul are jurisdicţie civilă în interiorul Romei. Din 242 î.Hr., apare *praetor peregrinus*, însărcinat cu rezolvarea litigiilor dintre provinciali.

Printre atribuţiile pretorului se numără supravegherea organizării proceselor la Roma şi întocmirea listelor cu juraţi. Ca însemne ale puterii, dispune de doi lictori la Roma şi 6 în provincii, dispunând de toate însemnele magistraţilor curuli.

În ceea ce-i priveşte pe edili, aceştia sunt magistraţi de rang inferior, existând două tipuri de edili – curuli (patricieni) şi plebei.

Edilii curuli au apărut în 367 î.Hr., ca o consecinţă a accederii plebeilor la consulat. Aleşi de către comiţiile tribute, ei pot lua auspiciile, supraveghează marile sărbători romane, activitatea edilitară şi au în grijă poliţia oraşului. În timpul dintre două cenzuri, ei se ocupă şi de supravegherea moravurilor.

Edilii plebei sunt menţionaţi deja în 494 î.Hr., fiind aleşi prin plebiscit în cadrul comiţiilor tribute. Au drept competenţe paza arhivelor plebei, depuse în templul zeiţei Ceres; drept de a convoca *comitia tributa* şi de a supraveghea tranzacţiile comerciale ale plebei. Tot ei se ocupă de aprovizionarea Romei şi de supravegherea cultelor. Numărul lor este de patru – doi edili curuli şi doi plebei.

Quaestura reprezintă primul pas către o carieră politică şi accedere în cadrul senatului. Aleşi de către *comitia tributa*, cvestorii au ca atribuţii administrarea tezaurului public şi au în grijă arhivele statului. Apariţia lor este legată de cea a consulilor (probabil deja în 509 î.Hr.), iniţial existând probabil doar doi cvestori, ataşaţi celor doi consuli. În contextul expansiunii romane, numărul lor a crescut – în 421 î.Hr., s-au adăugat doi cvestori plebei şi în 267 î.Hr., încă patru

cvestori pentru Italia.

După prima secesiune a plebeilor (494 î.Hr.), a apărut magistratura tribunatului plebei. Magistratură anuală şi colegială, tribunatul plebei reprezintă o pârghie de control din partea plebeilor asupra consulatului. Aleşi în mod exclusiv dintre plebei, de către comiţiile tribute, tribunii plebei au următoarele atribuţii şi drepturi: persoana lor este considerată sacrosanctă şi inviolabilă în interiorul Romei, dispun de dreptul de *intercessio* (de a se opune unei hotărâri care contravine intereselor plebei), drept de veto şi *ius coercitionis* (dreptul de a apăra în instanţă orice plebeu lezat). Există şi limitări ale puterii tribunilor – din punct de vedere temporal, magistratura lor e limitată la un an, iar din punct de vedere spaţial, puterea lor e limitată la interiorul Romei (de altfel, tribunul plebei nu poate petrece nici măcar o noapte în afara Romei). De asemenea, competenţele lor încetează în timpul unei dictaturi.

Numărul lor va creşte de la doi la cinci (în 471 î.Hr.), apoi la 10 (457 î.Hr.).

În contextul expansiunii romane, a apărut necesitatea guvernării noilor provincii. În acest context, au apărut promagistraţii (foşti magistraţi), care înlocuiau magistraţii în atribuţiile lor militare în provinciile atribuite lor.

Spre sfârşitul Republicii, se remarcă deteriorarea sistemului instituţional roman şi denaturarea sensului iniţial al unor magistraturi – ca de exemplu, apariţia consulatului *sine collega*, dictatura perpetuă sau tribunatul plebei pe viaţă, ca şi apariţia unor noi magistraturi, ca în cazul triumviratului (din 43 î.Hr.). Toate acestea, în contextul creşterii puterii unor persoane politice de frunte, care doresc instituirea unui regim personal, de factură monarhică.

Secţiune 1.03 STRUCTURI SOCIALE ÎN EPOCA REPUBLICANĂ

Secţiune 1.04 Caracteristici generale

Spre deosebire de societăţile moderne, în antichitate statutul juridic al persoanei definea apartenenţa acesteia la un ordin. Cu un puternic caracter tradiţionalist şi având fundamente în caracterul agrar al civilizaţiei antice, societatea romană poate fi definită ca o societate structurată în ordine. Într-o asemenea societate, prestigiul personal juca un rol extrem de important. Apartenenţa la un anumit ordin se manifestă prin afişarea de însemne de prestigiu – în cazul roman, apartenenţa la *ordo senatorius*, prin toga laticlavă (cu bandă

lată de purpură), inelul de aur, pantofii specifici (*calcei*), locuri speciale rezervate la spectacolele de teatru sau circ; sau prin sistemul *tria nomina* (cele trei nume – *praenomen*, *nomen gentile* şi *cognomen*), şi el însemn al apartenenţei la elita politică.

Statutul social era strâns legat de alte câteva elemente: în primul rând, originea aristocratică, care, mai ales în vremea Republicii timpurii, conferea automat accesul la viaţa publică. Importanţa sa este relevată şi de faptul că la începuturile Republicii, societatea romană era strict împărţită în două ordine – cel al patricienilor şi cel al plebeilor. Or, dintre cele două, doar patricienii aveau acces la viaţa politică, de unde şi izbucnirea conflictelor dintre patricieni şi plebei, care vor dura circa două secole (494 – 287 î.Hr.).

Revenind însă la statutul social, acesta depindea şi de experienţa politică. Or, chiar participarea la viaţa politică era, la rândul său, condiţionată de apartenenţa la patriciat. Cu alte cuvinte, originea şi experienţa politică erau într-o relaţie de interdependenţă în stabilirea unui statut social superior. Chiar şi în rândul patricienilor exista aşadar o ierarhizare, determinată de experienţa politică.

Dar, printre cele mai importante criterii – dacă nu cumva cel mai important – se numără proprietatea funciară. Condiţie esenţială chiar pentru statutul de cetăţean, proprietatea funciară în teritoriul cetăţii asigura accesul la viaţa publică. Aceasta, pentru că exista o relaţie directă între calitatea de proprietar funciar – soldat aflat în slujba cetăţii şi drepturile politice. Din acest punct de vedere, averea – în special venitul realizat de pe proprietăţile funciare – reprezintă un alt criteriu pentru dobândirea de prestigiu şi, implicit, statut social superior.

Accederea la un statut social superior nu putea fi însă posibilă fără a avea un statut legal corespunzător. Adică, fără a fi liber din punct de vedere juridic, cetăţean şi aparţinând ordinului patrician. Abia după aceea, intrau în joc celelalte criterii.

Istoria guvernării Republicii este, în fapt, istoria conducerii statului de câteva mari familii aristocratice (*gentes majores*), strâns legate între ele prin legături în plan familial. În aceeaşi ordine de idei, *amiciţi a* – în plan orizontal, între persoane având acelaşi statut – şi *clientela* – în plan vertical, între persoane cu statut diferit (patron şi clienţii săi) – reprezintă termenii cheie pentru înţelegerea funcţionării atât a sistemului politic, cât şi a structurilor sociale de la Roma.

Structuri sociale în epoca republicană

Instituirea Republicii a avut, paradoxal, drept rezultat o scădere a mobilităţii sociale. Dispariţia regalităţii a determinat în plan social, o monopolizare a vieţii publice de către familiile patriciene. Plebeii au fost înlăturaţi de la participarea la viaţa politică, criteriul accederii la magistraturi fiind în mod exclusiv originea patriciană a candidatului. Aceasta a dus însă la o polarizare accentuată a societăţii, în cadrul căreia doar patricienii aveau dreptul de a participa activ la decizia politică. De partea plebeilor, nemulţumirile îşi aveau originea în câteva cauze majore: problema datoriilor şi a sclaviei din datorii, evidentă pentru plebeii săraci; problema pământului şi a reîmpărţirii acestuia, valabilă pentru aceeaşi categorie; problema imposibilităţii participării la viaţa politică, reclamată de către plebeii bogaţi.

Aşadar, şi în cadrul plebei există o relativă distincţie între cele două categorii – prima, cea a plebeilor bogaţi, o elită economică, dar frustrată de monopolizarea vieţii publice de către patricieni şi reclamând în consecinţă o parte a puterii – şi a doua, a plebeilor săraci, pentru care cauzele economice sunt mai importante. La acestea se adaugă şi arbitrarul magistraţilor patricieni, în faţa unor plebei care nu dispun de drepturi politice, ci au doar obligaţii faţă de stat.

Toate acestea au dus, în perioada dintre 494 şi 287 î.Hr., la ceea ce literatura modernă a numit, pe bună dreptate, „conflictele dintre patricieni şi plebei". Perioada a cunoscut două etape: prima, între 494-până în prima treime a secolului al IV-lea î.Hr., când plebea s-a constituit ca un ordin separat, şi a doua, din 360 î.Hr., până la începutul secolului al III-lea î.Hr., când istoria a fost martora naşterii noii elite romane.

În cadrul conflictelor dintre patricieni şi plebei, armele folosite au fost în cazul plebeilor, tactica secesiunii, iar în cazul patricienilor, cea a recrutării. O primă secesiune a plebeilor, cea din 494 î.Hr. a avut drept rezultat principal instituirea tribunatului plebei. Conceput ca o magistratură anuală şi colegială, tribunatul plebei avea ca scop apărarea drepturilor plebeilor în faţa abuzurilor patricienilor. Tot de acum avem şi prima înregistrare a consiliului plebeilor (*concilium plebis*), o adunare exclusiv plebee, din care ulterior va apărea *comitia tributa*. Acesta era însă doar primul pas spre dobândirea de drepturi politice de către plebei. A urmat înregistrarea şi afişarea publică a legilor, în 451/450 î.Hr., de către o comisie de zece bărbaţi (*decemviri*

legibus scribundis), Legile celor XII Table. Se poate observa că se mai menţine în cadrul acestor legi distincţia socială dintre patricieni şi plebei, ca şi cea economică, între assului (cei care deţin un lot de pământ) şi proletarii, cei care nu au altă avere decât copiii lor. Câţiva ani mai târziu, prin *lex Canuleia* (în 445 î.Hr.), plebeii au dobândit dreptul de căsătorie cu patricienii. Măsura a reprezentat un moment deosebit de important în evoluţia relaţiilor dintre patricieni şi plebei. Posibilitatea trecerii prin căsătorie din ordinul plebeilor în cel al patricienilor a oferit plebeilor bogaţi şi posibilitatea (teoretică, deocamdată) de a accede la magistraturi. Abia însă începând cu 367 î.Hr. (legile licinio-sextiene), plebeii au dobândit şi oficial dreptul la consulat. Anii următori au fost martorii lărgirii accesului plebeilor la magistraturile importante: în 356 î.Hr., s-a consfinţit dreptul plebeilor de a fi numiţi dictatori, pentru ca cinci ani mai târziu, cenzura să devină accesibilă acestora. În 300 î.Hr., prin *lex Ogulnia*, plebeii au dobândit şi ultimul dintre drepturile rezervate până atunci patricienilor, cel de a accede la marile sacerdoţii, pontificatul şi auguratul. Pe de altă parte, problema sclaviei din datorii a fost rezolvată în 326 î.Hr., când prin *lex Poetelia Papiria*, a fost interzisă vânzarea ca sclav a debitorului insolvabil, în acelaşi an, prin *lex Valeria de provocatione*, cetăţeanul primind dreptul de a face apel la comiţii în cazul acuzării de o crimă capitală.

Conflictele dintre patricieni şi plebei, întinse pe circa două secole, au avut drept consecinţă crearea unei noi elite politice, patriciano-plebee, care va guverna statul roman până la instituirea Principatului.

Structura socială a Romei republicane timpurii nu trebuie a fi însă considerată ca statică. În afara principalei distincţii dintre patricieni şi plebei, persistă diferenţa de statut juridic, între cetăţeni şi necetăţeni, pa Arută în contextul expansiunii romane, ca şi cea între liberi şi neliberi (sclavi). În acest context, există aşadar mai multe paliere de diferenţiere între membrii societăţii, date de criteriile utilizate. Chiar şi aşa, se poate constata la o analiză mai atentă, că societatea este cu mult mai fluidă decât ne-am imagina. Ea nu este statică, aşa cum ar părea şi nu există un cadru rigid comparabil cu sistemul castelor din India, de exemplu. Un plebeu bogat are astfel un statut inferior faţă de un patrician, la fel, un necetăţean, chiar dacă mult mai bogat, este inferior celui mai sărac cetăţean roman.

Pe de altă parte, sclavia nu reprezintă o condiţie perpetuă – sclavul poate fi eliberat, devenind libert, chiar dacă inferior din punct de vedere juridic omului liber, totuşi, libertul poate dispune de o avere cu mult mai mare. De asemenea, fiii libertului devin oameni liberi şi pot accede chiar la statutul de cetăţean, prin patronajul unui personaj influent. Relaţia patron-client este de fapt cheia pentru înţelegerea mecanismului de funcţionare a societăţii. Prin *clientela*, clientul face parte din familia patronului, prin aceeaşi clientela, clientul poate dobândi favoruri – o poziţie economică stabilă sau avantaje sociale şi juridice, cum ar fi, de exemplu, accederea la un statut superior.

Structura socială în Republica târzie: consecinţele expansiunii romane

Expansiunea romană, petrecută în tot cursul existenţei Republicii, a avut consecinţe extrem de importante în plan social şi mental. Datorată tocmai problemelor sociale de la Roma (conflictele dintre patricieni şi plebei, ca şi nevoia de prestigiu în cadrul elitei politice), expansiunea a determinat câteva caracteristici ale Republicii târzii. Este vorba, în primul rând, de lărgirea hegemoniei Romei asupra Italiei într-o primă fază, apoi asupra teritoriului circummediteranean. Aceasta a reprezentat însă o cauză indirectă pentru creşterea competiţiei din cadrul elitei romane, dar şi o modalitate pentru asimilarea culturii greceşti şi în consecinţă, elenizarea aristocraţiei. Or, la rândul său, preluarea culturii greceşti, care implică importul de bunuri culturale provenind din spaţiul elenofon, a dus şi la creşterea competiţiei din cadrul elitei romane; între aceste bunuri culturale, tehnica discursului politic şi evergetismul au reprezentat inovaţii importante în câştigarea simapţiei populare.

Războaiele punice au avut consecinţe grave asupra economiei italice – datorită distrugerilor provocate de armata lui Hannibal, proprietarii mici şi mijlocii au sărăcit, căzând în poziţia proletariilor şi îngroşând masa plebei urbane; de asemenea, concurenţa grâului extraitalic (după cucerirea Siciliei şi apoi a Africii de Nord a determinat şi ea o sărăcire a proprietarilor mici şi mijlocii. Consecinţele directe ale acestui fapt au fost, pe de o parte, creşterea numărului marilor latifundii, ale căror proprietari au preferat cultivarea viţei de vie şi a măslinului, mult mai rentabile decât culturile cerealiere, ca şi favorizarea economiei pastorale. Creşterea numărului sclavilor a determinat, la rândul său, sărăcirea micilor proprietari, confruntaţi

acum cu forţa de muncă servilă. Pe de altă parte însă, sărăcirea ţărănimii italice a dus la scăderea numărului de cetăţeni recrutabili, creând astfel probleme de ordin militar şi instituţional Romei. Cu toate acestea, creşterea numărului plebei urbane a dus şi la transformarea tehnicilor politice – plebea urbană s-a transformat într-o masă de manevră în for, menţinută de către stat (începând cu 123 î.Hr.).

Un alt fenomen devenit evident în această perioadă este apariţia şi creşterea importanţei ordinului ecvestru. O elită economică formată din *publicani* (arendaşi ai impozitelor), *faeneratores* (cămătari), *negoţiatores* (mari negustori) şi *agricolae* (fermieri) a dobândit o tot mai mare importanţă inclusiv în cadrul vieţii publice din Republica târzie. Data oficială a naşterii noului *ordo equester* poate fi considerată, fără şovăială, anul 129 î.Hr. Atunci, printr-un plebiscit, senatorii au fost obligaţi să restituie calul public. Astfel, erau disponibilizaţi 300 de cai, însemn de prestigiu, concedat apoi cavalerilor (*equites*). Prin *lex Roscia*, din 67 î.Hr., au fost stabilite şi însemnele purtate de membrii noului ordo: inelul de aur, toga angusticlavă (cu bandă îngustă de purpură), calul public şi locuri speciale în teatru. Prin măsurile iniţiate de către C. Sempronius Gracchus (123 î.Hr.), cavalerii au dobândit şi decizie politică – prin integrarea lor în cadrul tribunalelor cu juraţi. Către secolul I î.Hr., membri ai ordinului ecvestru vor ajunge la poziţii extrem de importante – este cazul, de exemplu, lui C. Marius, sau al oratorului M. Tullius Cicero, şi el de origine ecvestră.

Aceeaşi perioadă a Republicii târzii a fost martora monopolizării treptate a conducerii statului de către câteva mari familii senatoriale. Chiar şi din rândul acestora, s-au ridicat personalităţi puternice, care au încercat instituirea puterii personale, ca în cazul lui L. Cornelius Sulla, C. Iulius Caesar, sau membrii celui de-al doilea triumvirat. Datorită instrumentelor avute la dispoziţie (tehnica discursului politic, puterea militară, originea ilustră sau averea imensă acumulată), respectivele personaje încearcă (şi uneori reuşesc, pentru scurtă vreme), instituirea unui regim personal în detrimentul guvernării colective a senatului. S-a ajuns în cele din urmă la instituirea guvernării personale de către Augustus, fiul adoptiv al lui Caesar şi fondatorul Principatului. Până atunci însă, o serie de evenimente cu reflexii şi în plan social au schimbat imaginea statului roman. Este vorba de reformele fraţilor Gracchi şi de reforma militară a lui C. Marius.

Reformele fraţilor Gracchi (133 – 123 î.Hr.)

Criza secolului I î.Hr. a debutat încă din a doua jumătate a secolului al II-lea î.Hr. Ea a fost determinată mai ales de expansiunea romană, care a dus la o insuficientă adaptare a instituţiilor romane, structurate pentru guvernarea unui oraş-stat la noua realitate a statului teritorial. În plan social, principala consecinţă a expansiunii a fost reprezentată de sărăcirea proprietarilor mici şi mijlocii din Italia, cu reverberaţii atât în plan socio-demografic (transferul de populaţie spre Roma şi creşterea ponderii plebei urbane în viaţa publică), cât şi instituţional şi militar (scăderea numărului cetăţenilor recrutabili).

Situaţia de criză apărută s-a încercat a fi rezolvată de către Tiberius Sempronius Gracchus, ales tribun al plebei în 133 î.Hr. Acesta a propus o lege agrară, în conformitate cu care, din *ager publicus* (ogorul public), marii latifundiari care luaseră în arendă mari suprafeţe puteau păstra fiecare câte 500 de *fugera*, în proprietate. Dacă aveau copii, pentru fiecare fiu putea primi câte 250 de *fugera*, însă totalul nu putea depăşi 1.000 de *fugera*. Pământul rămas urma a fi redistribuit cetăţenilor săraci, în loturi de câte 30 de *fugera*, ca arendă ereditară. Măsura avea ca scop principal revigorarea proprietăţii mici şi mijlocii din Italia şi sporirea numărului de cetăţeni recrutabili.

Pentru aplicarea legii, urma a fi instituită o comisie triumvirală, formată din Tiberius Sempronius Gracchus, fratele său Caius Sempronius Gracchus şi socrul reformatorului, Appius Claudius. Măsura a fost aplicată, studiile demografice constatând o creştere a numărului de cetăţeni, în perioada imediat următoare, însă iniţiatorul ei şi-a găsit moartea, acuzat că prin respectiva reformă aspiră la regalitate.

Zece ani mai târziu, fratele său C. Sempronius Gracchus, a fost ales tribun al plebei. În această calitate, el a iniţiat o serie de măsuri care au schimbat societatea, mentalitatea şi viaţa politică la Roma.

De importanţă majoră s-a dovedit iniţierea unor distribuţii de grâne cetăţenilor, la preţ redus. Măsura, cu un pronunţat caracter demagogic, avea ca scop înregimentarea cetăţenilor de parte tribunului. Pe termen lung, ea avea să transforme plebea urbană de la Roma într-o categorie socială întreţinută de către stat; o plebe parazitară, uşor de manipulat de către oamenii politici prin intermediul discursului.

Încercând democratizarea vieţii publice şi în special a

sistemului de vot, acelaşi tribun a suprimat ordinea de votare în comiţiile centuriate, introducând votarea prin tragere la sorţi a centuriei prerogative (cea care vota prima). De asemenea, au fost efectuate modificări în sistemul militar, în conformitate cu care niciun cetăţean nu mai putea fi recrutat înainte de a împlini 17 ani. Nivelul de campanii necesare pentru eliberarea din serviciul militar a fost şi el micşorat, iar echipamentul soldaţilor urma a fi furnizat de către stat. În plan politico-juridic, C. Gracchus i-a exclus pe membrii aristocraţiei senatoriale din tribunalele cu juraţi, fiind înlocuiţi cu membri ai ordinului ecvestru. Prin această reformă, cavalerilor le-a fost acordată o foarte puternică armă, cu implicaţii şi în plan politic. Sursele abundă în plângeri ale senatorilor referitoare la şirul nesfârşit de acuzaţii şi la deciziile abuzive luate de către respectivele tribunale.

Pentru a-şi atrage ordinul ecvestru, C. Gracchus a acordat cavalerilor administrarea provinciei Asia, prin intermediul societăţilor de publicani, arendarea veniturilor acestteia având loc la Roma.

De asemenea, pentru a-şi atrage masa cetăţenilor săraci, acelaşi tribun a propus fondarea de colonii, atât în Italia (la Tarent sau Capua), cât şi dincolo de mare (Iunonia, pe locul Carthaginei). Măsura s-a lovit de opoziţia senatului, care a declarat ca nefastă întemeierea unei colonii pe locul fostei adversare.

O ultimă propunere a lui C. Gracchus s-a lovit de opoziţia tuturor cetăţenilor romani; este vorba de acordarea cetăţeniei romane şi aliaţilor. Măsura a fost respinsă şi i-a înstrăinat simpatia populară.

Lipsit de sprijinul plebei, esenţial pentru el şi acuzat, ca şi fratele său, că aspiră la regalitate, C. Sempronius Gracchus a fost ucis, împreună cu 3.000 de susţinători, în luptele de stradă de la Roma din 121 î.Hr.

Reformele fraţilor Gracchi au avut drept scop restructurarea societăţii şi vieţii politice romane. Au existat o serie de interpretări privind mobilul acestor reforme, dintre care cea mai plauzibilă pare a fi cea în conformitate cu care cei doi tribuni doreau în fapt instituirea unui regim personal. Structura instituţională a statului nu le-a permis însă acest lucru.

Câţiva ani mai târziu, în 107 î.Hr., Caius Marius va iniţia o reformă în plan militar, care va schimba datele problemei. Conform propunerilor lui C. Marius, consul în acel an, a fost schimbat principiul de recrutare în cadrul legiunilor, fiind introdus voluntariatul. Odată cu

aceasta, a fost permis accesul *proletarii*lor în legiune, aceştia urmând a fi împroprietăriţi la capătul a 16 ani de serviciu militar. De asemenea, au fost suprimate deosebirile de înarmare şi au fost introduse cohortele; astfel, legiunea a fost reîmpărţită în 10 cohorte, fiecare având trei manipule. În cadrul legiunii, avansările se făceau pe criterii pur militare şi era introdusă o gardă personală a comandantului. Reforma a avut consecinţe importante, permiţând, în primul rând, ascensiunea comandanţilor militari în viaţa politică. Reforma a determinat o dependenţă accentuată a soldaţilor de comandantul lor, ceea ce a permis ultimului implicarea în viaţa politică şi încercările de instituire a unui regim personal în decursul secolului I î.Hr. Pe de altă parte, a permis o profesionalizare a armatei, care se transformă dintr-o armată cetăţenească, într-o armată de „mercenari".

A doua jumătate a secolului al II-lea î.Hr. a fost marcată şi de creşterea numărului sclavilor în Italia şi Sicilia. Aglomerarea de sclavi în acest spaţiu a adus, pe de o parte, la sărăcirea proprietarilor mici şi mijlocii, confruntaţi cu o concurenţă în privinţa forţei de muncă. Pe de altă parte, aglomerarea de sclavi, în majoritate provenind din Orient, a dus la izbucnirea unor revolte. Este vorba de răscoalele sclavilor din Sicilia (135 – 132 î.Hr.; 104 – 101 î.Hr.) şi răscoala lui Spartacus (74 – 71 î.Hr.). În privinţa răscoalelor sclavilor, istoriografia marxistă punea accent pe „ascuţirea luptei de clasă". Departe de asemenea interpretare, răscoalele sclavilor par mai degrabă a avea drept cauze atitudini milenariste. Nu trebuie uitat că în aceeaşi perioadă, în Asia Mică, a avut loc răscoala lui Aristonicos (133 – 129 î.Hr.), care preconiza, sub influenţa utopiilor care circulau în epocă, înfiinţarea unui „stat al soarelui", în care toţi locuitorii urmau a fi egali. Or, răscoalele sclavilor din Sicilia au aceeaşi motivaţie; în ambele cazuri, este menţionată existenţa a doi conducători: un comandant militar şi un „profet". În ceea ce priveşte răscoala lui Spartacus, aceasta a fost pornită de un grup de gladiatori, al căror scop primar era întoarcerea în locurile de baştină. Pe de altă parte, se poate observa inexistenţa vreunui program „cegalitarist" sau intenţia desfiinţării sclavajului. Ceea ce dorea răsculaţii în fapt era răsturnarea ordinii existente, ca şi interese imediate, de genul jefuirii locuinţelor proprietarilor. Tocmai de aceea, există o anumită incoerenţă în desfăşurarea răscoalelor, ceea ce a permis şi înfrângerea lor de către autorităţi.

Pe un alt plan, a avut loc războiul *socii*lor (aliaţilor), între 91 –

89 î.Hr. Motivul l-a constituit refuzul Romei de a acorda cetăţenia romană aliaţilor italici. Încercând constituirea unei anti-Rome pe teritoriul Italiei, încercarea aliaţilor a fost sortită eşecului. Totuşi, la finalul războiului, prin *lex Iulia* şi apoi *lex Plautia Papiria* (ambele emise în 89 î.Hr.), a fost acordată cetăţenia romană tuturor populaţiilor de la sud de Pad. Măsura a marcat transformarea Romei dintr-un oraş-stat într-un stat teritorial şi a reprezentat o etapă importantă în evoluţia către imperiu. r.) H

Secţiune 1.05 IMPERIALISMUL ROMAN

Secţiune 1.06 Cauzele expansiunii romane

De-a lungul istoriei Republicii, Roma a cunoscut o extindere considerabilă: de la un mic oraş-stat din Italia, care lupta pentru supravieţuire, până la dimensiunile unui imperiu care cuprindea aproape întreaga lume cunoscută a antichităţii. Fenomenul a fost pe larg discutat în cercetarea modernă, fiind emise o serie de teorii care încercau să explice expansiunea.

Dintre acestea, vor fi discutate mai jos câteva. Mai întâi, „părintele istoriei romane", Theodor Mommsen, a pus accent pe misiunea civilizatoare a Romei. Teoria a cunoscut un mare succes în epocă, fiind considerată principala cauză a imperialismului roman. Dacă privim însă mai atent, se poate observa că în fapt, eventual teoria lui Mommsen reprezintă, cel mult, o consecinţă a expansiunii şi în niciun caz o cauză.

Pe de altă parte, teoria misiunii civilizatoare s-a născut ca urmare a mediului în care a fost educat Mommsen: a doua jumătate a secolului al XIX-lea a fost martora creării imperiilor coloniale europene, care aveau ca legitimare necesitatea civilizării populaţiilor „primitive", prin impunerea asupra lor a culturii şi civilizaţiei europene. Aşadar, Mommsen nu a făcut altceva decât să aplice istoriei romane un produs al politicii şi ideologiei timpului său. Teoria, depăşită astăzi, rămâne interesantă însă pentru mentalitatea secolului al XIX-lea – în studiul istoriografiei moderne şi în niciun caz ea nu are aplicare pentru istoria romană. Dimpotrivă, romanii în decursul expansiunii au fost cei civilizaţi prin intermediul importurilor culturale, cu precădere provenite din lumea etruscă şi cea greacă.

O altă teorie pune accent pe politic. Cu alte cuvinte, lupta politică de la Roma a generat expansiunea. Teoria conţine un sâmbure de adevăr, în sensul că, în cadrul competiţiei politice, o modalitate de

dobândire a prestigiului personal era deţinerea unei magistraturi care presupunea şi comanda militară. Or, de multe ori, respectivii magistraţi declanşau în mod delberat un război. Aceasta, pentru că un comandant victorios dobândea mai multă auctoritas, esenţială în cadrul luptei politice în plan intern. Victoria în plan extern era strâns legată şi de viaţa politică de la Roma. Prin intermediul victoriei, generalul îşi adjudeca atât glorie militară, cât şi respectul comunităţii. În plus, creşte numărul clienţilor, pentru că provincia cucerită, chiar dacă în mod formal încorporată statului roman, în plan informal, trece în clientela familiei generalului. Pe un alt plan, conflictele sociale de la Roma au avut drept consecinţă indirectă extinderea statului. Dacă plebeii au folosit drept tactică de dobândire a unor drepturi secesiunea, patricienii au utilizat în mod deliberat, uneori, provocarea unui conflict extern. Aceasta, pentru că, pretextând apărarea patriei ameninţate, se decreta recrutarea; în consecinţă, sub arme fiind, plebeii erau supuşi rigorilor militare şi nu mai aveau posibilitatea de a crea tulburări în cetate. Teoria conflictului, fie el politic ori social, trebuie însă nuanţată. Ea nu poate fi aplicabilă în toate cazurile când Roma a purtat războaie. Este adevărat, lupta politică a jucat un rol important, dar numai în anumite cazuri; la fel se întâmplă şi atunci când este vorba de conflicte sociale.

Să punem accent pe teoria conflictului ar însemna să validăm ideea unei expansiuni în mod premeditat a statului roman. În mod logic, o astfel de expansiune nu putea avea loc de-a lungul atâtor secole de istorie republicană. Ar însemna să-i creditǎm pe romani cu o clariviziune neobişnuită şi am cădea în extreme precum teoria misiunii civilizatoare.

Pe de altă parte, există cazuri în istoria republicană când un general a acces la magistraturi superioare chiar dacă fusese înfrânt în război (v. şi Nathan Rosenstein, 1990, 47). Chiar înfrânţi în luptă, respectivii au avut o carieră de succes în plan politic. Se poate considera aşadar că gloria militară nu era chiar atât de importantă pe cât ne-ar plăcea să credem. Mai degrabă, succesul în alegeri depindea şi de alţi factori – *auctoritas*, avere, origine, abilitate. Gloria militară a devenit importantă abia în Republica târzie, în condiţiile unei acerbe competiţii între principes, posibilă datorită reformei militare a lui Caius Marius (107 î.Hr.).

Care ar fi atunci cauza principală a expansiunii? S-a acreditat şi

ideea intereselor economice, care ar fi dus Roma până pe malurile Rinului, Dunării şi Eufratului. În cazul războaielor cu Carthagina (264 – 146 î.Hr.) sau în cel al cuceririi salassilor, în vremea lui Augustus, ideea pare viabilă. Dacă în cazul războaielor cu Carthagina, lupta s-a dus pentru controlul drumurilor comerciale din Mediterana occidentală, în cazul salassilor, cucerirea minelor aurifere controlate de către aceştia a jucat un rol important. Însă la fel ca în celelalte cazuri, nu trebuie generalizată nici această cauză. Ea poate apărea uneori, însă nu întotdeauna. Legată de teoria intereselor economice este şi cea a „foamei de pământ". În contextul creşterii demografice şi a presiunii exercitate asupra statului de creşterea numărului de cetăţeni, s-a ales soluţia extinderii teritoriale. Dacă elenii au optat pentru trimiterea de coloniști, romanii au ales calea expansiunii. Această teorie este valabilă până la un punct. După cucerirea Italiei şi expansiunea în bazinul Mediteranei, se observă reticenţa romanilor de a fonda colonii în afara Italiei. Cazul lui Caius Sempronius Gracchus şi a încercării sale de re-fondare a Carthaginei este elocvent.

În sfârşit, o ultimă posibilă cauză ar fi cea a „războiului pentru pradă". Aceasta ar fi legată de cele ce s-au spus mai sus, de competiţia politică din interiorul elitei. Raidul de pradă are însă un rol foarte clar în cadrul societăţilor barbare. Cauza aceasta poate fi viabilă în cazul Romei timpurii – atunci când societatea romană încă avea caracteristicile unei „societăţi de şefii" (*chiefdom society*, după expresia lui Colin Rentrew), în cadrul căreia raidul de pradă juca un rol determinant. În afara acestei perioade însă, prada nu a constituit scopul principal al războaielor duse de Roma. Mai degrabă, ea reprezenta unul din beneficiile victoriei.

Care ar fi, până la urmă, cauza pentru expansiunea romană? În primul rând, nu cauza, ci cauzele. În funcţie de context, dintre cauzele prezentate mai sus, una poate ieşi în evidenţă. Un complex de cauze a stat aşadar la originea expansiunii romane, având la bază atât structura politică a statului roman, conflicte sociale în interiorul societăţii, interese economice. Justificarea „războiului drept", de apărare în faţa agresorilor, face parte, la rândul său, din propaganda romană. Ea apare *post factum*, din necesitatea creării unei motivaţii care să ascundă interesele reale care duc la izbucnirea unui conflict.

Secţiune 1.07 Etapele expansiunii romane. Cucerirea Italiei

În cadrul expansiunii, au existat mai multe etape. Prima dintre

acestea este cea în care Roma evoluează, de la o măruntă cetate de pe malurile Tibrului, la calitatea de stăpână a Italiei. Poziţia strategică a Romei, aflată la intersecţia intereselor etrusce şi greceşti, a permis cetăţii lui Romulus impunerea treptată a hegemoniei sale asupra ligii latine. Între 498 şi 493, a avut loc războiul latinilor, la sfârşitul căruia Roma a devenit conducătoarea confederaţiei latine. Victorioasă, Roma a fost recunoscută drept conducător militar al respectivei confederaţii, iar în secolul următor, dominaţia romană va fi contestată într-un nou război al latinilor (340 – 338 î.Hr.), ajungându-se în cele din urmă la desfiinţarea confederaţiei (338 î.Hr.).

Un episod important în extinderea puterii romane în Italia se va consuma între 406 şi 396 î.Hr., atunci când are loc războiul cu una din principalele cetăţi etrusce, Veii. În urma asediului, ultima va fi cucerită şi distrusă în 396 î.Hr. Însă puterea romană va suferi o grea lovitură câţiva ani mai târziu. Este vorba de invazia celţilor în Italia şi dezastruoasa înfrângere administrată romanilor în bătălia de la Allia (datată în mod tradiţional la 18 iulie 387 î.Hr., zi rămasă în calendarul roman ca una din cele mai nefaste din istorie), soldată şi cu cucerirea Romei, cu excepţia Capitoliului.

După retragerea celţilor, Roma a fost înconjurată cu fortificaţii defensive, primele care înconjură toate cele şapte coline. Celţii au revenit în 361 – 360 î.Hr., când au iniţiat o serie de raiduri în Latium, fără însă a mai fi atât de periculoase.

Pe un alt plan se desfăşoară războaiele cu samniţii (343 – 341; 326 – 304; 298 – 290 î.Hr.). Cauza a constituit-o tratatul încheiat de Roma cu oraşul Capua, în 343 î.Hr., care sustrăgea respectivul oraş de sub influenţa samnită. Conflictele cu samniţii au marcat, în fapt, lupta pentru dominaţia asupra Italiei centrale. În pofida unor înfrângeri ruşinoase (precum cea de la Caudium, în 321 î.Hr.) şi a organizării de către samniţi a unei coaliţii antiromane (în decursul celui de-al treilea război, formată din samniţi, etrusci, umbri, lucani şi celţi), conflictele se vor încheia prin victoria romană de la Sentinum, din 295 î.Hr. Victoria a marcat desfiinţarea rolului etruscilor ca putere politică în istoria Italiei, dar şi hegemonia de necontestat a Romei asupra Italiei centrale.

A urmat expansiunea spre sud. Însă în această întreprindere, Roma urma să se lovească de un adversar redutabil. În contextul războiului împotriva Tarentului, colonie a Spartei în Italia de sud,

aceştia l-au chemat în ajutor pe Pyrrhus, regele Epirului.

Într-o primă confruntare, la Heracleia (280 î.Hr.), Pyrrhus a dobândit o primă victorie asupra legiunilor Romei. Momentul a însemnat prima întâlnire dintre legiunile romane şi o armată de tip elenistic. Remarcabilă în acest context este adaptabilitatea de care a dat dovadă Roma în faţa adversarilor săi. Romanii reuşesc, chiar cu preţul câtorva înfrângeri, să devină victorioşi la finalul conflictului. Aceasta, datorită faptului că, în cursul conflictului, ei preiau tactici sau arme aparţinând adversarilor, sau învaţă să contracareze acţiunile acestora. Cazul războiului tarentin este elocvent. Înfrânţi încă o dată la Ausculum, în 279 î.Hr., romanii provoacă totuşi pierderi grele armatei regelui epirot (de unde şi sintagma „victorie à la Pyrrhus"). Neplăcut impresionat atât de tenacitatea adversarilor romani, cât şi de indolenţa aliaţilor săi, Pyrrhus a părăsit Italia, organizând o expediţie în Sicilia (278 – 276 î.Hr.), în calitate de aliat al cetăţilor greceşti din insulă, ameninţate de expansiunea carthagineză. Obţinând doar succese minore, contrar aşteptărilor, Pyrrhus a trecut din nou în Italia; aici, înfrânt de romani la Beneventum (275 î.Hr.), regele elenistic a decis întoarcerea în Grecia şi abandonarea planurilor de cucerire a Occidentului. Episodul marchează practic afirmarea hegemoniei de necontestat a Romei în peninsula italică. După capitularea Tarentului (272 î.Hr.), în Italia nu mai există o forţă capabilă a se opune tendinţelor expansioniste ale Romei. Pe de altă parte, în plan cultural, cucerirea Italiei de sud a marcat şi începutul elenizării accentuate a aristocraţiei romane. În această perioadă apar şi primele monede romane de argint, copiate după modelul didrahmei greceşti şi având legenda ROMANORVM. În aceeaşi perioadă, Livius Andronicus, de origine tarentină şi adus ca sclav la Roma, realizează prima traducere a Odiseii în limba latină.

Războaiele punice

Cauzele care au dus la declanşarea celor trei războaie punice au fost, în primul rând, de natură economică. Colonia feniciană a Carthaginei, aşezată într-o poziţie deosebit de favorabilă din punct de vedere economic şi strategic, reuşise să-şi extindă stăpânirea atât asupra Libiei, cât şi asupra insulelor – între care cel mai importante posesiuni erau Sardinia, Corsica şi vestul Siciliei. Flota lor domina cu autoritate Mediterana occidentală, stânjenind în mare măsură concurenţa – navele grecilor, etruscilor şi populaţiilor italice. De-a

lungul secolelor VI-V î.Hr., au existat confruntări pentru hegemonia în Marea Tireniană, care i-au opus pe cartehginezi (cunoscuţi şi sub numele de puni), mai întâi, etruscilor (în 537, la Alalia; în 474, la Cumae) şi grecilor (în 480, la Himera). În toate aceste bătălii, cartaginezii au fost înfrânţi; cu toate acestea, comerţul din Mediterana de vest trecea cu precădere prin mâinile negustorilor puni, care au instituit un adevărat monopol.

Pe de altă parte, în Peninsula Iberică, ei dispuneau de o întreagă salbă de factorii, între care de remarca Gades, devenită capitală domeniului fenician din peninsulă.

Primul conflict care a opus Roma, Carthaginei, ar putea fi comparat cu războiul peloponeziac (431 – 404 î.Hr.). La fel, două cetăţi de frunte ale lumii occidentale s-au confruntat pentru dominaţie. La fel, Roma dispunea de o infanterie de elită, în vreme ce Carthagina stăpânea mările. Deznodământul a fost acelaşi – atunci când puterea maritimă a fost adăugată celei terestre, romanii şi-au putut adjudeca victoria, după cum făcuse Sparta în 404.

Pretextul pentru declanşarea războiului (264 – 241 î.Hr.) l-a constituit intrarea în alianţa romană a mamertinilor. Aceştia, de origine italică (proveniţi din Campania), dar mercenari aflaţi în serviciul tiranului Syracusei, Agathocles, se stabiliseră la Messana, „al doilea oraş al Siciliei greceşti şi metropola partidei anti-siracuzane din părţile insulei", după cum ne informează Theodor Mommsen (1987, 293). În faţa pericolului reprezentat de trupele noului tiran al Syracusei, Hieron, mamertinii au cerut ajutor Romei. Solina mercenarilor trimisă senatului roman a determinat implicarea Romei în conflictele din Sicilia. Aceasta reprezenta însă o ingerinţă, în percepţia carthagineză, în „treburile lor interne"; după cum Roma considera Italia drept domeniul său, la fel şi Carthagina socotea Sicilia drept teritoriu propriu. Iniţial, mamertinii intraseră în alianţa romană, pentru ca apoi, prin medierea carthagineză, să încheie pace cu Hieron al Syracusei. Trupele carthagineze au fost primite în Messana, romanilor notificându-li-se faptul că alianţa lor nu mai era de dorit. În aceste condiţii, romanii au atacat Messana şi au capturat-o. Acesta a fost pretextul pentru deschiderea ostilităţilor.

Conflictul s-a purtat mai întâi pe teritoriul Siciliei. Aici, trupele romane s-au dovedit net superioare celor carthagineze, care au fost obligate să se refugieze în cetăţile maritime. Pe un alt plan s-a disputat

războiul maritim – constând în principal din raiduri piratereşti, întreprinse de către puni pe coastele Italiei. Acestora, romanii le-au răspuns prin crearea unei flote de război, copiată după modelul unei corăbii carthagineze eşuate pe ţărmul italic. În 260 î.Hr., romanii au lansat prima flotă de război, comparabilă cu cea carthagineză (însumând 120 de nave, după Theodor Mommsen, 1987, 298). În cadrul flotei, romanii au adus o serie de inovaţii navelor de război – este vorba despre acordarea unui rol mai important soldaţilor îmbarcaţi pe corăbii. Acesta se realiza prin crearea la prova navei a unei punţi mobile, prevăzută cu cârlige care puteau agăţa corabia inamică. Astfel, soldaţii îmbarcaţi puteau duce o luptă la fel ca pe uscat. Chiar dacă a repurtat o serie de insuccese iniţial, marina romană a câştigat experienţă şi a reuşit în final devansarea flotei carthagineze şi înfrângerea acesteia. Însă, până atunci, au avut loc o serie de evenimente. Este vorba despre invazia romană în Africa – în 256 î.Hr., o flotă de 330 de corăbii, având la bord 4 legiuni, conduse de consulii în exerciţiu, M. Atilius Regulus şi L. Manlius Volso, a trecut în Africa de Nord. În drum, flota romană a înfrânt una carthagineză la Eknomos, într-una dintre cele mai mari bătălii din întregul război. După victorie, romanii au putut debarca nestingheriţi în Africa, la Clupea. Însă în ciuda unor succese iniţiale, temerara expediţie s-a soldat în cele din urmă cu un dezastru – în anul următor (255 î.Hr.), armata romană a fost complet înfrântă, însuşi consulul Regulus fiind capturat. În plus, o flotă romană a fost distrusă de furtună, sporind descurajarea romanilor.

Pe de altă parte, războiul în Sicilia stagna, aceasta şi datorită incapacităţii comandanţilor romani de a acţiona în faţa maselor de elefanţi folosite de către carthaginezi. În plus, începând cu anul 247 î.Hr., a fost numit drept comandant în Sicilia Hamilcar Barcas. Comandant militar deosebit de capabil, acesta a introdus o nouă tactică în ducerea războiului împotriva romanilor. Anume, şi-a folosit propria personalitate pentru a insufla oamenilor săi dorinţa de a obţine victoria. Folosind proziţiile strategice de la Eirkte şi de pe Eryx, generalul carthaginez a provocat o serie de pierderi însemnate romanilor. În plus, faţă de perioada anterioară, a folosit pirateria ca armă pentru creşterea nesiguranţei maritime în spaţiul italic. Acestor măsuri, romanii le-au răspuns, la rândul lor, prin încurajarea pirateriei. Pe de altă parte, în 241 î.Hr., o seamă de cetăţeni bogaţi,

conştienţi de faptul că statul nu mai putea suporta construirea unei flote de război, au contribuit cu averile proprii la construirea unei flote de război. Surpriza Carthaginei a fost imensă – la insulele Aegate, în acelaşi an, a avut loc bătălia navală decisivă, o victorie romană care a decis sfatul bătrânilor de la Carthagina să ceară pace. Aceasta prevedea următoarele: Carthagina renunţa la Sicilia; fiecare dintre cele două state combatante se obliga să nu ofere asistenţă „aliaţilor" (în fapt supuşi) celeilalte părţi; restituirea gratuită a prizonierilor romani, plata unei despăgubiri de război, estimată la 3200 de talanţi; fenicienii obţineau restituirea prizonierilor, contra unei răscumpărări de 18 denari pe cap de om.

Pacea a avut consecinţe importante. În primul rând, ocuparea Siciliei, primul teritoriu extraitalic obţinut de Roma. Faptul a avut consecinţe importante în plan instituţional, prin necesitatea creării promagistraţilor. În plan militar, încă din timpul războiului asistăm la crearea flotei romane, o inovaţie absolută în privinţa politicii militare a Romei. Al doilea război punic avea însă să aducă inovaţii şi schimbări cu mult mai importante în structura cetăţii lui Romulus.

Al doilea război punic este legat în mod indirect de numele lui Hamilcar Barcas. Rămas neînfrânt pe înălţimile de la Eryx, comandantul carthaginez a socotit nedreaptă pacea încheiată cu Roma. Pentru el, pacea era doar un armistiţiu, necesar în vederea pregătirilor pentru un nou război. Până atunci însă, Carthagina s-a văzut confruntată cu revolta mercenarilor, rămaşi neplătiţi. În ciuda problemelor create chiar de către senatul carthaginez, care nu vedea cu ochi buni ascensiunea sa, Hamilcar Barcas a reuşit înfrângerea revoltei mercenarilor (241 – 236 î.Hr.) şi iniţierea unei campanii în nume personal în Hispanii. Aici, în perioada 236 – 228 î.Hr., a reuşit crearea unui adevărat domeniu personal, care aparţinea Carthaginei doar nominal. Munca sa a fost continuată de ginerele său, Hasdrubal (227 – 220 î.Hr.), moştenitor al proiectelor sale.

În locul unor teritorii restrânse de pe coastă, a fost creat în Hispania un adevărat „imperiu" carthaginez, care avea să fie folosit de către fiul lui Hamilcar, Hannibal, ca bază de plecare pentru declanşarea celui de-al doilea război punic.

Pe de altă parte, în contextul problemelor întâmpinate de Carthagina după sfârşitul războiului, Roma a profitat de dificultăţile interne ale cetăţii feniciene pentru a anexa Sardinia.

Revenind însă la Hispania, Roma a încercat oprirea expansiunii punice spre nord prin încheierea unei alianţe cu cetatea Saguntum. De asemenea, a interzis trecerea punilor la nord de fluviul Ebru, încercând astfel să pună limite „imperiului" carthaginez din Hispanii.

În 218 î.Hr. Însă, Hannibal, care planificase îndelung războiul împotriva Romei, a atacat Saguntul. În virtutea tratatului de alianţă, romanii au trimis o ambasadă la Carthagina, cerând oprirea asediului; în caz contrar, era declarat războiul, care a şi fost proclamat în mod formal în primăvara lui 218.

După opt luni de asediul, în fine, a căzut Saguntul. Cu o armată de 90.000 de infanterişti, 12.000 de călăreţi şi 37 de elefanţi, Hannibal a început drumul spre Italia, locul pe care îl preconiza ca teatru de război. A fost ales un drum pe uscat, care traversa Pirineii, trecea peste fluviul Ron, peste Alpi şi ajungea în Italia de Nord. Chiar dacă dificultatea acestui traseu impresionează şi astăzi – nu era vorba doar de trecerea prin zone dificile din punct de vedere geografic, ci şi de traversarea prin zone potenţial ostile şi de eventuale confruntări (inclusiv cu romanii) – traseul era din punct de vedere militar mai sigur decât cel de pe mare. În plus, avea avantajul surprizei şi al faptului că la sosirea în Italia de Nord, Hannibal putea conta pe sprijinul celţilor, abia de curând supuşi de către romani. Ajuns la Ron, generalul carthaginez a reuşit prin ingeniozitatea sa să-l păcălească pe generalul roman P. Cornelius Scipio, trecând fluviul înainte de sosirea trupelor romane. Cu mari dificultăţi, datorate atât vremii defavorabile, cât şi triburilor de munteni, Hannibal a reuşit şi trecerea Alpilor, coborând în Italia de Nord. Aici, a primit în alianţă triburile celtice, de curând cucerite de către Roma şi care au găsit în sosirea lui Hannibal ocazia pentru a înlătura stăpânirea romană. În două bătălii, la Ticinum şi Trebuia, armatele consulilor P. Cornelius Scipio şi T. Sempronius Longus au fost înfrânte de către carthaginezi; în anul următor, pe malul lacului Trasimenus, în Etruria, a avut loc dezastrul romanilor conduşi de C. Flaminius. În acest context, la Roma a fost numit un dictator, Q. Fabius Maximus. Acesta, spre deosebire de consulii anteriori, a elaborat o strategie deosebită faţă de invadatorii puni – evitarea bătăliei deschise cu trupele lui Hannibal; această strategie rigidă avea însă şi neajunsurile sale – cu toate că Hannibal a fost stânjenit în mişcări, dictatorul a devenit extrem de nepopular la Roma, atrăgându-şi porecla de „Cunctator" („Temporizatorul"). De aceasta au

profitat îndeosebi duşmanii săi politici, care într-o primă fază au oferit lui Marcus Minucius, comandantul cavaleriei, prerogative egale cu cele ale dictatorului. Alegerile consulare pentru 216 î.Hr. (după depunerea dictaturii de către Fabius Maximus în toamna lui 217) au adus în prim plan pe L. Aemilius Paullus, bărbat de origine ilustră şi care se remarcase în războiul împotriva illyrilor (219 î.Hr.) şi pe M. Terentius Varro, plebeu de origine şi cunoscut mai ales datorită demagogiei practicate cu succes în For. Temporizarea lui Fabius Maximus făcuse necesară şi declanşarea unei bătălii în câmp deschis, din considerente mai ales politice – nemulţumirea atât a plebei romane, cât şi a aliaţilor, dintre care ultimii îşi vedeau devastate ogoarele fără ca romanii să intervină. Toate acestea, coroborate de altfel cu dorinţa de glorie a lui Varro, au dus la bătălia de la Cannae (216 î.Hr.), în Apulia. Ingeniozitatea lui Hannibal, ca şi neglijenţa comandanţilor romani, au dus la un dezastru. Autorii moderni vorbesc despre cea mai gravă înfrângere din istoria Romei, situându-l pe Hannibal alături de Alexandru cel Mare şi Caesar, în privinţa valorii militare. Armata romană a fost nimicită – din cei 76.000 de soldaţi, 70.000 au căzut pe câmpul de luptă, între care 80 de consulari şi consulul în exerciţiu L. Aemilius Paullus. Celălalt consul, Varro, a scăpat cu fuga. Cu toate acestea, Roma era înfrântă, însă nu doborâtă. S-au făcut noi recrutări, între care şi sclavi eliberaţi şi s-au luat măsuri pentru apărarea oraşului de un eventual atac punic.

De partea lui Hannibal au trecut comunităţile aliaţilor italici din Italia de sud. Pentru un atac direct asupra Romei însă, generalul carthaginez nu dispunea de suficiente trupe. Cannae a reprezentat apogeul expediţiei lui Hannibal în Italia. Trecerea aliaţilor italici de partea sa şi alianţa încheiată în anul următor cu Macedonia lui Filip al V-lea, având drept consecinţă deschiderea unui nou front în Balcani pentru romani (odată cu izbucnirea primului război macedonean, 215 – 205 î.Hr. şi încheiat cu pacea de la Phoinike) nu au fost suficiente; lipsa de sprijin din partea Carthaginei a reprezentat o cauză majoră pentru absenţa unor succese comparabile în perioada următoare. Pe de altă parte, trecerea aliaţilor de partea lui Hannibal, chiar dacă i-a oferit acestuia puncte de sprijin şi refugiu, s-a dovedit a fi o armă cu două tăişuri, pentru că respectivii aliaţi trebuiau, la rândul lor, a fi apăraţi de romani. Acest fapt l-a lipsit pe comandantul carthaginez de mobilitatea care constituise cheia succeselor anterioare.

Pe un alt plan se desfăşura războiul din Hispania. Aici, după înfrângerea generalilor Cn. şi P. Scipio (211 î.Hr.), a fost numit drept comandant cu puteri proconsulare, P. Cornelius Scipio, adus la putere de simpatia populară. Acesta a reuşit, între 210 şi 206 î.Hr., cucerirea Hispaniei şi lichidarea dominaţiei carthagineze în peninsulă.

Şi în Italia, Hannibal n-a mai obţinut succese notabile. Cu toate că a reuşit cucerirea Tarentului (212 î.Hr.), în anul următor a pierdut Capua, supusă unui asediu îndelungat. Aceasta, cu toate că, pentru a ridica asediul Capuei, generalul carthaginez s-a îndreptat direct asupra Romei. Groaza de care au fost cuprinşi romanii este elocventă – după retragere, a fost ridicat, pe Via Appia, un altar zeului Rediculus Tutanus („zeul care întoarce şi apără"), punând aşadar retragerea lui Hannibal pe seama unei intervenţii divine.

Lucrurile aveau să meargă însă tot mai rău pentru puni – în 207 î.Hr., la Metaurus, în Italia centrală, armata carthagineză comandată de Hasdrubal, fratele lui Hannibal, a fost distrusă de către romani; în 205 î.Hr., celălalt frate, Mago, a fost la rândul său înfrânt. Fără ajutoare, Hannibal a fost constrâns în cele din urmă să se limiteze la a controla peninsula Bruttium din Italia de sud.

Pe de altă parte, Roma a hotărât continuarea războiului în Africa. Numit comandant suprem al expediţiei, P. Cornelius Scipio, cuceritorul Hispaniei, a debarcat în anul 204 î.Hr. În Africa de Nord. Rechemat la Carthagina, Hannibal nu a reuşit reeditarea succesului de la Cannae – în 202 î.Hr., la Zama, a fost înfrânt de către trupele lui Scipio. După înfrângere, chiar eroul carthaginez a fost cel care şi-a sfătuit concetăţenii să ceară pace. Condiţiile puse de romani au fost relativ moderate: cedări de teritorii către Massinissa, şef numid aliat al Romei, o contribuţie anuală de 200 de talanţi; carthaginezii trebuiau a se angaja să nu mai întreprindă niciodată război împotriva Romei şi aliaţilor ei din afara Africii. În Africa, războiul putea fi purtat numai după ce Roma îşi dădea acordul. Probabil, în anumite cazuri, Carthagina trebuia să furnizeze flotei romane nave de război.

Tratatul însemna sfârşitul independenţei politice a Carthaginei, care devenea astfel dependentă de Roma; totuşi, era rezonabil, pentru că, în pofida unor voci din senatul roman care cereau distrugerea oraşului, încă i se permitea o existenţă, ce-i drept, ca „aliat" al Romei.

Al treilea război punic a fost în fapt un asediu – având drept cauză crererile aberante ale Romei, dintre care cea mai importantă era

ordinul de a transfera oraşul în interior, ceea ce însemna practic sufocarea oraşului, dependent de comerţul maritim. Între 149 şi 146 î.Hr. a avut loc asedierea şi cucerirea oraşului, de către trupele conduse de P. Cornelius Scipio Aemilianus. La sfârşitul asediului, oraşul a fost distrus din temelii, locul fiind apoi arat şi blestemat. Astfel, a luat sfârşit seria războaielor punice, la capătul cărora Roma a scăpat de (poate) cel mai periculos competitor din istoria sa.

Cucerirea Orientului elenistic

Primele contacte ale Romei cu lumea elenistică au avut loc în contextul războiului împotriva Tarentului, odată cu intervenţia lui Pyrrhus, regele Epirului, în sprijinul tarentinilor (280 – 275 î.Hr.). Abia însă la la sfârşitul secolului al III-lea – începutul secolului al II-lea î.Hr., Roma s-a implicat efectiv în politica lumii elenistice. În vremea războiului cu Hannibal (218 – 201 î.Hr.), a fost încheiată o alianţă între Filip al V-lea, regele Macedoniei şi Hannibal, împotriva Romei. Acest eveniment a dus la implicarea Romei într-un război împotriva Macedoniei, finalizat prin pacea de la Phoinike (205 î.Hr.).

A urmat al doilea război macedonean (200 – 197 î.Hr.), determinat de conflictul dintre Filip al V-lea şi o coaliţie în care rolul conducător îl avea Rhodos-ul. Motivaţia romanilor pentru intervenţia în treburile lumii elenistice era dată de pretinsa nerespectare de către regele macedonean a prevederilor păcii de la Phoinike. În aceste condiţii, senatul a declarat în mod formal război lui Filip (Polyb., XVI, 34). Spre deosebire de primul război macedonean, care se desfăşurase pe spaţii întinse şi aparent fără scopul de a distruge puterea Macedoniei, de această dată, regatul lui Filip a fost atacat direct. După o serie de mici succese romane, a avut loc bătălia decisivă de la Kynoskephalai (197 î.Hr.). Bătălia a fost descrisă atât de către Polybios (XVIII, 22, sq.), cât şi de către Titus Livius (XXXIII, 7, sq.) şi a marcat victoria legiunii romane asupra falangei macedonene. Consecinţa directă a fost încheierea păcii cu Filip (la Elateia, în primăvara lui 196 î.Hr.), prin care se prevedeau următoarele: libertatea şi autonomia tuturor cetăţilor greceşti din Asia şi Europa, retragerea garnizoanelor macedonene din teritoriile din afara Macedoniei, predarea prizonierilor şi transfugilor romani şi a navelor de război din flota macedoneană, cu excepţia a cinci corăbii cu 16 rânduri de vâsle. De asemenea, Filip era obligat la plata unor despăgubiri de război, în valoare de 1.000 de talanţi, dintre care 500 imediat, 500 eşalonaţi (cf.

A. Piatkowski, 1996, 214).

Artizanul victoriei de la Kynoskephalai, generalul roman T. Quinctius Flamininus, a proclamat în anul următor, la Corint, libertatea oraşelor greceşti. Doi ani mai târziu, ultimele trupe romane au părăsit Grecia.

Situaţia era însă departe de a fi clară. Un nou pericol se prefigura la orizont, venind din Orient. Este vorba de intervenţia lui Antiochos al III-lea Megas („cel Mare"), regele Siriei seleucide, împotriva oraşelor greceşti din Asia Mică, „libere", în fapt aflate sub protectorat roman. Încurajat de liga etoliană şi aliat al acesteia, Antiochos a invadat Grecia în 192 î.Hr., considerându-se ca „eliberator la Greciei". Evenimentul a marcat declanşarea războiului romano-sirian (192 – 188 î.Hr.). Chiar dacă sosise în Grecia ca eliberator, chemarea la luptă împotriva romanilor, lansată de Antiochos, nu a avut un succes prea mare. Pe de altă parte, intenţia regelui seleucid de a-l atrage de partea sa pe Filip al V-lea a eşuat, ultimul trecând de partea romanilor. După succese discutabile, dar şi o înfrângere la Thermopylai (191 î.Hr.), Antiochos a fost obligat să se retragă în Asia, în acelaşi an. Şi aici, evenimentele au luat un curs nefavorabil pentru seleucizi. Bătălia decisivă a avut loc la Magnesia, în Asia Mică (189 î.Hr.). Ea s-a soldat cu o înfrângere categorică a lui Antiochos. Drept rezultat, a fost încheiată pacea de la Apameea, în anul următor. Prevederile erau următoarele: era încheiată o alianţă între Roma şi regatul seleucid; Antiochos pierdea posesiunile din Asia Mică, înapoia prizonierii şi transfugii romani şi îşi lua obligaţia de a preda romanilor atât pe Hannibal, aflat la curtea sa, cât şi pe grecii consideraţi „trădători", adică ostili romanilor. De asemenea, se prevedea predarea aproape integrală a flotei, interzicerea recrutării de mercenari din teritoriile aflate sub protecţie romană şi plata unei despăgubiri de război. Consecinţa directă a acestei păci era transformarea Romei în arbitru al lumii elenistice, practic devenită dependentă de Roma.

Printre ultimele încercări de răsturnare a hegemoniei romane în Orient s-a numărat al treilea război macedonean (171 – 168 î.Hr.), care l-a avut drept protagonist pe Perseus, fiul lui Filip al V-lea, noul rege al Macedoniei. Încheiat prin bătălia de la Pydna (168 î.Hr.), în Grecia centrală, războiul a marcat desfiinţarea Macedoniei ca putere în lumea elenistică. Regatul lui Perseus a fost împărţit în patru state, tributare

Romei. Câţiva ani mai târziu, revolta lui Andriscos – un presupus fiu al lui Perseus – a dus la transformarea Macedoniei în provincie romană (148 î.Hr.).

Perioada următoare a marcat ascensiunea Romei la rangul de singura putere din lumea mediteraneeană: în 146 î.Hr., Grecia a fost anexată provinciei romane Macedonia; în acelaşi an, a fost fondată, după distrugerea Carthaginei, provincia Africa; în 133 î.Hr., la moartea ultimului rege al Pergamului, Attalos al III-lea, regatul său a fost lăsat moştenire Romei, formând astfel nucleul viitoarei provincii romane Asia. În secolul I î.Hr., în contextul luptelor politice de la Roma, vor mai fi anexate Gallia (între 58 şi 52 î.Hr., Caesar a întreprins cucerirea Galliei), iar Orientul va fi reorganizat în urma campaniilor victorioase ale lui Pompei împotriva lui Mithridates al VI-lea, regele Pontului, fiind create o serie de noi provincii – Pont, Bithynia, Syria şi Cilicia. Ultimul stat elenistic independent, Egiptul, va cădea sub dominaţia Romei în 30 î.Hr., în contextul victoriei lui Octavian asupra lui Marcus Antonius, în războiul civil.

Criza Republicii romane

Expansiunea romană în vremea Republicii a avut consecinţe multiple, pe diferite planuri: instituţional, agrar, militar, social sau moral. Consecinţele în plan social şi agrar au fost deja discutate în partea care tratează structura socială a Republicii târzii. Rămâne ca în prezentul capitol, să discutăm problema consecinţelor în plan instituţional, moral şi militar.

Expansiunea romană a condus, pe termen lung, la o inadaptare a instituţiilor Romei, create pentru a administra un oraş-stat, la realitatea statului teritorial care devenise la sfârşitul secolului al II-lea î.Hr. Expansiunea în bazinul Mediteranei a adus cu sine necesitatea adaptării instituţionale, prin crearea promagistraturilor, în vederea guvernării provinciilor extraitalice. Pe un alt plan se situează creşterea autorităţii comandanţilor militari în Republica târzie. Din acest punct de vedere, reforma lui C. Marius (c. 107 î.Hr.) a contribuit decisiv la acest fenomen. Soldaţii au devenit practic dependenţi de generalul lor, cel responsabil cu acordarea recompenselor şi promovărilor pe scara ierarhiei militare. Astfel, loialitatea soldaţilor este transferată de la statul roman spre un personaj vizibil, comandantul lor. Fenomenul a facilitat ascensiunea generalilor Republicii târzii pe scena politică, acolo unde *virtus* şi gloria militară devin piese esenţiale în câştigarea

unei poziţii privilegiate. Totuşi, instituţiile Republicii erau astfel conturate încât să împiedice ascensiunea unui singur personaj spre conducerea statului şi, în consecinţă, spre instituirea monarhiei. Acestei limitări comandanţii i-au răspuns prin crearea sau transformarea unor magistraturi cu puteri extraordinare, ca, de exemplu, triumviratul, dictatura perpetuă sau consulatul *sine collega*.

Republica târzie a fost şi martora constituirii de facţiuni politice, „partide", precum cele ale optimaţilor şi popularilor. Apărute deja la începutul secolului I î.Hr., cele două facţiuni politice reprezentau grupuri de oameni politici (aristocraţi şi cavaleri) care doreau în fapt acelaşi lucru, câştigarea puterii politice. Diferenţa dintre ele consta în legitimare – în vreme ce optimaţii considerau că reprezintă voinţa „celor mai buni", după cum ne-o arată şi numele lor, popularii susţineau că reprezintă voinţa comunităţii. Şi modalitatea de guvernare diferă – în vreme ce optimaţii doresc un rol mai important pentru senat, popularii imaginează o Republică în care comiţiile deţin controlul. Conflictul dintre cele două facţiuni a luat o turnură violentă în 88 î.Hr., când L. Cornelius Sulla, conducător al optimaţilor, s-a văzut privat de comanda războiului împotriva lui Mithridates al VI-lea Eupător, regele Pontului. Pentru a o obţine, a apelat la forţă: pentru prima dată în istoria Romei, un general al său a mărşăluit cu trupele sale împotriva statului. Victoria clară a lui Sulla asupra facţiunii popularilor i-a permis iniţierea unei serii de reforme care urmăreau întărirea autorităţii senatului şi dominaţia optimaţilor asupra statului. Astfel, senatul a fost completat cu 300 de membri, de origine ecvestră şi aleşi dintre aderenţii lui Sulla; a fost iniţiat regimul proscripţiilor, fiind afişate liste cu cetăţeni ostili noului guvernământ, care puteau fi vânaţi şi ucişi fără judecată. În plus, iniţiativa legislativă a tribunilor plebei a fost limitată, iar censul electoral din comiţiile centuriate, abolit în perioada anterioară, a fost restaurat.

Considerând statul în siguranţă, Sulla a plecat în Orient, unde îl aştepta un război dificil cu Mithridates. În absenţa sa, popularii au reuşit o revenire spectaculoasă. În 87 î.Hr., unul dintre fruntaşii acestora, L. Cornelius Cinna, a devenit consul. Destituit prin decret senatorial şi exilat, a revenit în oraş cu ajutorul lui C. Marius, eroul de la Aquae Sextiae şi Vercellae, învingător al cimbrilor şi teutonilor. La Roma, a fost instituit un regim de teroare, prin intermediul proscripţiilor. Dominaţia popularilor la Roma a luat sfârşit în 82 î.Hr.,

odată cu revenirea lui Sulla în Italia, victorios în războiul cu Mithridates.

Perioada 82 – 79 î.Hr. a fost marcată de dictatura lui Sulla la Roma. O nouă serie de reforme avea să consfinţească victoria lui şi, implicit, a optimaţilor, în războiul civil.

Astfel, Sulla şi-a asumat titlul de dictator pe viaţă, lăsând însă să funcţioneze în continuare magistraturile ordinare (Appian, *BC*, I, 98 – 100). În plan administrativ şi instituţional, a crescut numărul cvestorilor, la 20, aleşi anual; la fel, numărul pretorilor a fost ridicat la 8. Frontiera Italiei a fost extinsă până la râul Rubicon, în timp ce consulatul a devenit magistratura supremă pentru orice candidat cu ambiţii politice. Senatul e devenit inamovibil.

Pentru a-şi asigura un număr cât mai mare de fideli, acelaşi Sulla a eliberat 10.000 de sclavi, cărora le-a acordat pământ şi cetăţenia romană. Sunt aşa-numiţii „Cornelieni", meniţi a garanta siguranţa guvernării sullane. În plus, au fost fondate colonii în Italia, unde au fost aşezaţi veteranii dictatorului. Chiar dacă Sulla proclama întoarcerea la tradiţii, inclusiv prin promovarea de legi somptuare, aceeaşi perioadă a fost martora introducerii la Roma a cultului de origine egipteană a zeiţei Isis, ca şi asumarea titlului de Felix de către dictator. Dacă introducerea de culte orientale avea să se dovedească un fenomen cu consecinţe pe termen lung, ducând în cele din urmă la elenizarea şi orientalizarea mentalităţilor, titlul de Felix marca o primă încercare din partea unui lider politic de a se distanţa de oamenii de rând. În aceeaşi ordine de idei, deţinerea deplină a puterii este marcată prin asumarea de titluri care să ateste acest fapt – fenomenul va cunoaşte o largă răspândire în epoca imperială, când deja Octavian şi-a luat titlul de Augustus. Deţinerea puterii depline este astfel marcată şi în plan ideologic – prin asemenea titluri, conducătorul doreşte a sublinia superioritatea sa faţă de oamenii de rând – el este, în fapt, protectorul poporului, mediator al acestuia în faţa zeilor, garant al ordinii şi concordiei sociale.

Retragerea lui Sulla de la guvernare, în 79 î.Hr., părea că marchează sfârşitul unei opere al cărei scop era dominaţia absolută a optimaţilor asupra statului. Evenimentele ulterioare au arătat că această dominaţie avea să se dovedească efemeră.

Deja între 77 şi 71 î.Hr., Cn. Pompeius a dus un greu război în Hispanii, acolo unde se refugiase Sertorius, unul dintre ultimii

supravieţuitori ai facţiunii popularilor. Războiul a luat sfârşit prin asasinarea lui Sertorius, care încercase crearea în Hispanii a unei „Rome populare", cu instituţii copiate după cele ale Republicii.

Anul 70 î.Hr. a marcat consulatul comun al lui Pompei şi M. Licinius Crassus. Cine erau personajele? Pompeius s-a remarcat în vremea războiului civil, atunci când s-a alăturat lui Sulla. În ceea ce-l priveşte pe Crassus, acesta a profitat de regimul proscripţiilor instituit de Sulla, pentru a cumpăra la preţ redus proprietăţile proscrişilor. Astfel, a reuşit să devină unul dintre cei mai bogaţi oameni de la Roma. Consulatul celor doi a marcat abrogarea legilor sullane şi reintroducerea legislaţiei Gracchilor, în speranţa instituirii concordiei în stat. Că nu s-a dovedit a fi aşa, ne-o demonstrează până şi faptul că cei doi consuli au ajuns duşmani în timpul mandatului lui.

Perioada 70 – 60 î.Hr. a fost dominată de tulburări în plan intern, ca şi de conflicte externe. În plan extern, în 67 î.Hr. Pompei a fost investit cu un *imperium maius*, pentru a putea lupta cu şanse de succes împotriva piraţilor cilicieni, o adevărată plagă a epocii. Măsura nu reprezenta o noutate: deja în 102 î.Hr., pretorul M. Antonius fusese investit cu *imperium maius*, în acelaşi scop – lupta împotriva piraţilor cilicieni.

Perioada este marcată şi de al treilea război împotriva lui Mithridates (74 – 63 î.Hr.), condus până în 66 de L. Licinius Lucullus, ulterior de către Pompei.

Anul înfrângerii definitive a lui Mithridates (63 î.Hr.) nu a însemnat însă liniştea pentru statul roman. Dimpotrivă, anul a fost dominat de conjuraţia lui Catilina. Aceasta era îndreptată împotriva autorităţii senatului şi urmărea instituirea unei guvernări personale a lui Catilina. Descoperită, conjuraţia a fost zdrobită şi Catilina ucis în luptă la Pistonae, în Etruria, de către trupele senatoriale. Cu acest prilej, M. Tullius Cicero a jucat un rol esenţial, prin rostirea celebrelor *Catilinare*, discursuri care au demascat conjuraţia. Au existat şi zvonuri în conformitate cu care un alt personaj, C. Iulius Caesar, nepot al lui Marius, ar fi participat la conjuraţie. Ele nu au fost însă confirmate. Acelaşi an a marcat întoarcerea lui Pompei în Italia, aureolat de victoria împotriva lui Mithridates.

Primul triumvirat (60 î.Hr.)

C. Iulius Caesar provenea dintr-o *gens* strălucită, Iulia, care îşi pretindea originile din zeiţa Venus. Caesar a avut un *cursus honorum*

banal, fără a ieşi cu nimic în evidenţă – eventual, prin imensele datorii acumulate pentru a câştiga gloria politică. Înrudit cu Marius, făcea parte din facţiunea popularilor şi îşi propunea restaurarea autorităţii acestora (cel puţin la nivel declarativ).

Pe de altă parte, Cn. Pompeius s-a reîntors la Roma aureolat de gloria victoriei împotriva lui Mithridates. Ca orice general învingător, dispunea de un prestigiu însemnat şi veteranii săi aşteptau de la el împroprietărirea. Însă Pompeius nu avea abilitate politică. Împroprietărirea veteranilor săi i-a fost refuzată de către membrii senatului, un rol de frunte deţinându-l în toată această afacere Cicero.

În sfârşit, M. Licinius Crassus era un personaj politic de frunte. Deţinător al unei imense averi, lui îi lipsea însă gloria militară. În viziunea sa, aceasta urma a fi câştigată în urma guvernării provinciei Syria, de unde urma să pornească atacul împotriva regatului part.

Caesar a venit în întâmpinarea dorinţelor celorlalţi doi, prin propunerea instituirii unui triumvirat (60 î.Hr.): o înţelegere secretă, în cadrul căreia fiecare urma să-şi îndeplinească obiectivele personale, susţinut de către ceilalţi doi. Se poate observa cu uşurinţă că, la început, Pompeius era cel care deţinea adevărata putere în cadrul înţelegerii – de altfel, dispunea de glorie militară şi de susţinerea veteranilor săi. Caesar a acţionat ca mediator, pentru a facilita împăcarea dintre Pompeius şi Crassus. Începând de acum, cei trei vor acţiona în vederea îndeplinirii obiectivelor personale, în detrimentul Republicii – Pompeius, pentru împroprietărirea veteranilor săi; Caesar şi Crassus, pentru dobândirea consulatului pentru anul 59 î.Hr., magistratură care le-ar fi facilitat îndeplinirea obiectivelor secrete: guvernarea Galliei Cisalpine pentru Caesar, ca prim pas spre cucerirea Galliei, guvernarea Syriei, pentru Crassus.

Perioada 58 – 52 î.Hr. a marcat ascensiunea lui Caesar în cadrul triumviratului. În vreme ce Pompeius se irosea în discuţii sterile la Roma, erodându-şi puterea şi, în consecinţă, fiind obligat în final la o alianţă cu senatul dominat de Cicero, Caesar a iniţiat cucerirea Galliei. Un teritoriu imens a intrat astfel (formal) sub autoritatea statului roman, în fapt sub cea a lui Caesar. În plan intern, Caesar s-a folosit de tribunii plebei pentru a-şi apropia comiţiile, în vederea luptei politice care urma. Dintre aceştia, cel mai agresiv s-a dovedit a fi P. Clodius, acelaşi care în 58 î.Hr. propunea distribuţiile gratuite de grâne în favoarea plebei. În 56 î.Hr., a avut loc întâlnirea de la Luca. Appian,

autor grec care tratează perioada războaielor civile, prezintă foarte clar faptul că, deja la această dată, rolurile se schimbaseră în cadrul triumviratului: Caesar devenise cel mai important dintre triumviri. În privinţa lui Crassus, după dobândirea guvernării Syriei, acesta a iniţiat un război sfârşit dezastruos împotriva parţilor. În 53 î.Hr., la Carrhae, Crassus şi legiunile sale au fost înfrânţi decisiv de către parţi. Însuşi comandantul roman a căzut în luptă. Cu aceasta, dispărea un membru al triumviratului. Acest eveniment lăsa deschisă lupta pentru putere între ceilalţi doi membri ai triumviratului – Caesar, sprijinit de legiunile sale şi de tribunii plebei, şi Pompeius, aliat de această dată al senatului şi beneficiind de o clientelă importantă atât în Hispanii, cât şi în Orient.

În anul 52 î.Hr., Pompei a fost declarat *consul sine collega*. Senatul i-a ordonat lui Caesar depunerea comenzii militare şi întoarcerea la Roma. Conştient de riscuri, Caesar a optat pentru calea războiului civil – la 10 ianuarie 49 î.Hr., a trecut râul Rubicon, limita sudică a provinciei sale, îndreptându-se spre Roma. Războiul civil era declanşat. Pompei şi majoritatea membrilor senatului, la auzul acestei veşti, au fugit în Orient.

Într-o serie de bătălii – Herda, 49 î.Hr. – unde pompeienii din Spania au fost înfrânţi – cu această ocazie Caesar asigurându-şi spatele în vederea campaniei în Orient, unde Pompei şi aliaţii săi se refugiaseră – Pharsalos, 7 iunie 48 î.Hr., înfrânferea decisivă a lui Pompeius; 46 î.Hr., la Thapsus, în Africa de Nord, unde facţiunea republicanilor lui Cato Uticensis a fost definitiv zdrobită – şi la Munda, în Spania (45 î.Hr.), unde ultima rezistenţă a pompeienilor a fost înfrântă – Caesar a reuşit dominarea de necontestat a statului roman. În anelaşi an 45 î.Hr., a fost proclamat *dictator perpetuus* şi *consul sine collega*, astfel reuşind adjudecarea guvernării statului roman. Acelaşi an a marcat acordarea tribunatului plebei dictatorului, pe viaţă. Aceste calităţi, cumulate cu cea de *pontifex maximus*, pe care Caesar o deţinea încă din 63 î.Hr., îi permiteau noului stăpân al Romei ingerinţa în toate sferele vieţii publice de la Roma. Presupusa pretenţie de a accede la poziţia de *rex* a determinat o serie de personaje să iniţieze o conspiraţie căreia Caesar i-a căzut victimă la 15 martie 44 î.Hr.

Al doilea triumvirat (43 î.Hr.)

Asasinii lui Caesar făceau parte dintr-o conspiraţie extrem de eterogenă. Ea cuprindea atât catonieni (republicani), foşti aderenţi ai

lui Pompeius, indivizi cu resentimente personale faţă de dictator, dar şi foşti comandanţi ai acestuia, nemulţumiţi de *clementia* practicată de acesta.

După 15 martie 44 î.Hr., a fost creat un vid de putere, care s-a încercat a fi umplut de către Marcus Antonius, fost locotenent al lui Caesar şi consul în exerciţiu pentru anul 44. Acesta a preluat actele şi pe secretarul personal al dictatorului dispărut, încercând crearea unei puterii proprii prin manipularea acestor documente. Discursul său fulminant rostit cu ocazia funeraliilor dictatorului a reuşit să incite spiritele şi, în consecinţă, alungarea conspiratorilor din Roma. Dintre aceştia, Decimus Brutus a primit spre guvernare Gallia Cisalpină; Marcus Brutus şi Caius Cassius au plecat în Orient, pe care curând l-au trecut sub autoritatea lor. Se părea că nimic nu mai stătea în calea lui M. Antonius pentru instituirea unei puteri personale. În acest moment, pe scena politică a apărut un nou personaj, Octavian. Pe numele său C. Octavius Thurinus, acesta era nepotul lui Caesar şi fusese adoptat de către dictator. În momentul asasinatului, se găsea la Apollonia, pe coasta dalmată a Adriaticii. La auzul veştii asasinării dictatorului, a trecut rapid în Italia, debarcând la Brundisium. Drumul spre Roma a reprezentat un adevărat marş triumfal, mulţi dintre veteranii lui Caesar raliindu-i-se pe parcurs. La Roma, Octavian şi-a revendicat titlul de fiu adoptiv al lui Caesar. Titlul era deosebit de important – el conferea deţinătorului, pe lângă calitatea de apartenent la ginta dictatorului, şi moştenirea acestuia. În realizarea acestei doleanţe, Octavian s-a aliat cu senatul, împotriva lui M. Antonius. În cadrul senatului, M. Tullius Cicero a jucat un rol deosebit de important – se considera, sau dorea să devină mentorul politic al unui *princeps*. În consecinţă, l-a ales pe Octavian, considerat a fi un tânăr lipsit de experienţă la acea dată şi, drept urmare, mult mai maleabil.

Aşadar, restul anului 44 a marcat conflictul dintre M. Antonius, pe de o parte, şi senatul, aliat al lui Octavian, pe de alta, în încercarea de preluare a puterii fostului dictator. Anul următor (43 î.Hr.) avea însă să aducă schimbări însemnate pe scena politică. La expirarea consulatului, M. Antonius a cerut Macedonia pentru guvernare, datorită faptului că acolo se aflau masate trupele pregătite de Caesar pentru proiectatul război împotriva parţilor. Însă deja M. Brutus şi C. Cassius controlau respectiva provincie, aşa că Antonius şi-a rezervat dreptul de a o schimba cu Gallia Cisalpină. Aici guverna mă un alt

conspirator, D. Brutus, care în niciun caz nu dorea părăsirea provinciei. În consecinţă, s-a ajuns la ceea ce istoriografia modernă numeşte „conflictul de la Mutina".

Aceasta a fost declanşat de refuzul lui D. Brutus de a părăsi provincia în faţa lui M. Antonius. Pe de altă parte, Octavian a fost însărcinat de către senat ca, alături de Hârtius şi Pansa, consuli pentru anul 43 î.Hr., să oprească acţiunea lui M. Antonius. În bătăliile care au urmat, M. Antonius a fost înfrânt, dar Hârtius şi Pansa şi-au găsit sfârşitul datorită rănilor. Există şi o serie de zvonuri, în conformitate cu care Octavian le-ar fi grăbir moartea, pentru a se înstăpâni pe legiunile lor. În această fază a operaţiunilor, a intrat în scenă M. Aemilius Lepidus. Guvernator al Galliei Narbonensis şi Hispaniei Citerior, acesta a fost atras de partea lui M. Antonius. De asemenea, L. Munatius Plancus, guvernatorul Galliei Comata, a fost atras de partea lui M. Antonius, cu ajutorul lui Asinius Pollio, guvernatorul Hispaniei Ulterior şi partizan al lui Antonius.

Chiar dacă înfrânt, Antonius era într-o poziţie de forţă, dat fiind că aştepta din zi în zi ajutorul aliaţilor săi. Care nu a întârziat să se materializeze, prin sosirea lui Lepidus cu trupele sale.

Pe de altă parte, după dispariţia consulilor în exerciţiu, Octavian s-a văzut la comanda a doua armate consulare, fără a mai lua în considerare propriile trupe.

În plus, Decimus Brutus, în disperare de cauză, a socotit necesară retragerea spre Orient – nereuşită, pentru că a fost ucis de un şef gall pe parcurs. Aşadar, toate condiţiile erau îndeplinite pentru construirea celui de-al doilea triumvirat – prezenţa în poziţii de forţă ale lui Lepidus, Octavian şi M. Antonius.

Pe o insulă lângă Bononia, a fost perfectată o înţelegere între Octavian şi M. Antonius, mediată de către Lepidus. În conformitate cu înţelegerea încheiată, membrii celui de-al doilea triumvirat urmau a fi socotiţi magistraţi ai statului, însărcinaţi cu restaurarea Republicii. Triumviratul era în fapt îndreptat împotriva autorităţii senatului. Aceasta se observă din împărţirea statului, perfectată cu ocazia înţelegerii. Astfel, M. Antonius lua Gallia Cisalpină şi Gallia Comata; M. Lepidus, Gallia Narbonensis şi Hispaniile, în vremele lui Octavian îi reveneau Africa, Sicilia, Sardinia şi Corsica. Italia urma să rămână teritoriu comun (Appian, *BC*, IV, 2 – 3). Orientul nu a fost (încă) luat în calcul, datorită prezenţei lui Brutus şi Cassius acolo.

În această împărţire, se poate observa cum triumvirii şi-au împărţit resursele strategice ale Occidentului – Gallia, sursă importantă pentru recrutări; Hispaniile, cunoscute în antichitate prin minele de argint; Africa şi Sicilia, rezervorul de grâne al Romei. Cu toată această împărţire, aparent echitabilă, o analiză atentă scoate la iveală faptul că în 43 î.Hr., M. Antonius deţinea o poziţie privilegiată în cadrul triumviratului – controlând Gallia Comata, dispunea de un număr apreciabil de recruţi potenţiali; în plus, Gallia Cisalpină fusese provincia de unde şi Caius Iulius Caesar pornise războiul civil. Datorită apropierii faţă de Roma, provincia oferea o poziţie strategică celui care o controla. Pe de altă parte, chiar dacă lui Octavian îi reveniseră Africa şi insulele, aqcestea erau destul de greu de controlat. Bătăliei de la Munda (45 î.Hr.) îi supravieţuise Sextus Pompeius, care în perioada imediat următoare şi-a alcătuit o flotă cu care efectua acte de piraterie în Mediterana Occidentală. Astfel, legăturile Africii şi insulelor cu Italia erau periclitate.

Pe lângă aceste prevederi, triumvirii au hotărât atât legalizarea poziţiei lor (care s-a şi făcut, prin *lex Titia*, la 27 noiembrie 43 î.Hr.), cât şi eliminarea posibililor competitori politici, prin instituirea regimului proscripţiilor. Acestuia i-au căzut victime 300 de senatori (între care şi Cicero) şi 2000 de cavaleri.

Obiectivul principal al triumvirilor îl constituia înlăturarea asasinilor lui Caesar. În bătălia de la Philippi (42 î.Hr.), trupele comandate de M. Antonius şi Octavian au câştigat victoria. Dispariţia lui Brutus şi Cassius de pe scena politică lăsa Orientul deschis autorităţii triumvirilor. M. Antonius a fost cel care a rămas în Orient, pentru a institui autoritatea triumvirilor, în vreme ce Octavian s-a întors la Roma. Cu toate acestea, pe când M. Antonius a profitat de poziţia sa pentru a-şi ralia Orientul şi a intra într-o alianţă cu Egiptul elenistic (în virtutea unei relaţii amoroase cu Cleopatra, regina Egiptului şi fostă amantă a lui Caesar), Octavian a întâmpinat dificultăţi în Italia. Aici, fratele lui Antonius, Lucius, în alianţă cu soţia triumvirului, Fulvia, a declanşat o revoltă împotriva lui Octavian, cu ajutorul prietenilor şi al unor trupe de gladiatori. Rebelii au fost asediaţi la Perusia.

Pe de altă parte, M. Antonius s-a aliat cu Sextus Pompeius, care la acea dată controla *de facto* Sicilia. Sosirea lui Antonius în Italia a dus la încheierea unei noi înţelegeri triumvirale, la Brundisium (40 î.Hr.).

Prevederile acesteia erau următoarele: Italia rămânea teritoriu comun pentru recrutare; Antonius lua Orientul, la est de Macedonia, pe când Octavian lua Occidentul, până în Illyricum. Lui Lepidus îi revenea Africa. Şi aliatul lui Antonius, Sex. Pompeius, era luat în calcul, el primind Sicilia spre guvernare. Tot la Brundisium, a fost perfectată o alianţă matrimonială, prin căsătoria lui M. Antonius cu Octavia, sora lui Octavian. În perioada următoare, Antonius a revenit în Orient, unde a continuat relaţia cu Cleopatra, în pofida căsătoriei politice contractate la Brundisium. În 37 î.Hr., a avut loc o nouă întâlnire între Octavian şi Antonius, la Tarent, ocazie cu care au fost confirmate prevederile de la Brundisium, iar triumviratul a fost reînnoit până în anul 33 î.Hr.

Anul următor avea să fie martorul unor evenimente importante. În Orient, a avut loc campania lui Antonius împotriva parţilor, soldată cu un semieşec – parţii nu au fost înfrânţi, dat Antonius, spre deosebire de predecesorul său Crassus, a reuşit retragerea în siguranţă.

În Occident, anul a marcat eliminarea unor competitori politici. Este vorba de Sex. Pompeius, alungat din Sicilia de trupele lui Octavian şi ulterior ucis, apoi M. Lepidus. Trecut în Sicilia, acesta a fost părăsit de proprii soldaţi în urma unui discurs al lui Octavian. A fost lăsat în viaţă, dar demis din magistratura de triumvir, obligat să se retragă la ţară în exil, unde va trăi până în anul 12 î.Hr., când va muri de moarte naturală.

În anii 35 – 34 î.Hr., Octavian a condus o campanie în Illyricum, cu scopul de a câştiga prestigiu militar, la acea dată mult inferior celui al lui Antonius. Din 33 î.Hr., a izbucnit conflictul deschis între cei doi competitori rămaşi pe scena politică romană. Folosindu-se de testamentul lui Antonius, păstrat în templul Vestei din Roma, Octavian a reuşit incitarea spiritelor şi câştigarea susţinerii pentru cauza sa, din partea italicilor. Datorită unei propagande abile, Antonius a fost prezentat romanilor ca un trădător al idealurilor romane, un adept al viciilor orientale, care şi-a neglijat soţia legitimă în favoarea unei amante egiptene – Cleopatra –, călcând astfel în picioare valorile familiei. În plus, fiilor lui Antonius şi Cleopatrei le erau acordate, ca dintr-o moştenire personală (conform testamentului), porţiuni din statul roman. Ultima prevedere a avut darul de a ralia cauzei lui Octavin şi pe ultimii nehotărâţi.

Octavian se prezenta aşadar romanilor ca un apărător al cauzei romane, împotriva unui conducător plin de vicii, orientalizat şi care

prezenta toate atributele unui tiran. Propaganda a jucat un rol esenţial în toată această afacere sumbră, în creionarea portretului unui M. Antonius dominat de beţie, delăsare şi desfrâu, faţă de un Octavian virtuos, apărător al tradiţiilor romane şi moştenitor legal al lui Caesar.

În bătălia navală de la Actium (31 î.Hr.), flota lui Antonius şi Cleopatrei a fost înfrântă. Refugiaţi la Alexandria, cei doi au aşteptat deznodământul, întârziat doar de precauţia învingătorului, care a ales o cale pe uscat, pentru a-şi ralia regiunile orientale.

După încă o înfrângere la Pelusium, „cheia Egiptului", M. Antonius şi Cleopatra au ales calea sinuciderii, privându-l astfel pe învingător de gloria purtării lor în urma carului triumfal.

La 1 august 30 î.Hr., Octavian intra victorios în Alexandria. Cu aceasta, ultimul stat elenistic din lumea medireraneeană cădea sub dominaţia romană. Pe un alt plan, lumea romană se elibera de groaza războaielor civile – Octavian rămăsese singurul învingător. Scena era pregătită pentru instituirea Principatului.

EPOCA IMPERIALĂ

Instituirea Principatului

În şedinţa senatului din 13 ianuarie 27 î.Hr., Octavian a declarat că, datorită faptului că republica era restaurată, renunţa la puterile extraordinare de care dispunea în calitate de triumvir. Dorea în schimb un proconsulat, pentru o *prouincia* care cuprindea Galliile, Hispaniile şi Syria, pentru 10 ani. Într-o următoare şedinţă, la 16 ianuarie 27 î.Hr., membrii senatului l-au rugat însă pe „restauratorul statului" să rămână la conducere. Pentru a-l persuada pe Octavian în acest sens, senatul a votat în onoarea acestuia dreptul de a-şi planta arbuşti de laur în faţa locuinţei, în calitate de salvator al statului. În plus, i-au fost conferite o serie de titluri şi onoruri, cum ar fi un scut de aur în clădirea senatului, pe care erau înscrise virtuţile cardinale atribuite noului conducător al Romei: *virtus*, *iustitia*, *clementia* şi *pietas*. În aceeaşi şedinţă, lui Octavian i-a fost conferit titlul de Augustus, propus de către L. Munatius Plancus, fost adversar al principelui. Iniţial, se pare că Octavian a cochetat cu ideea preluării titlului de Romulus. Pentru că acesta însă făcea o referire directă la monarhie şi la titlul de *rex*, Octavian l-a refuzat, preferându-l pe cel de Augustus. Respectivul titlu, care va deveni în epoca imperială o „emblemă" a deţinerii puterii depline, făcea, de asemenea, trimitere la puterea regală, însă spre deosebire de cel de Romulus, doar la partea

sacră a regalității. Se poate observa în concepția romană această disociere între cele două aspecte ale monarhiei: cel divin, legat de deținerea de *imperium* și luarea auspiciilor, care presupune și calitatea augurală și cel uman, legat de (în percepția romană) de abuzul de putere, identificat cu comportamentul unui Tarquinius Superbus. Or, titlul de Augustus face referire la partea sacră a monarhiei și la calitatea augurală a lui Octavian.

Dintr-o altă perspectivă, în aceeași perioadă asistăm la extinderea rețelei clientelare a lui Octavian în provincii. Adică, prin *clementia*, calitate regală prin excelență, fondatorul Principatului a preluat clientelele celorlalți *principes* din perioada Republicii târzii, în special prin intermediul legăturilor matrimoniale. Cu ajutorul acestora, viitorul *princeps* și-a alăturat așa-numitele *gentes majores*: Claudii, Cornelii Scipiones, Aemilii Lepidi, Valerii sau Fabii, asigurându-le astfel un loc în cadrul noului regim.

În plan ideologic, în conformitate chiar cu testamentul politic al lui Augustus (*Res gestare domnului Auguști*, cunoscut și ca *Monumentum Ancyranum*), regimul imperial s-a bazat în principal pe *concordia ordinum* și pe tradiționalism. În aceeași ordine de idei, concordia reprezenta o calitate fundamentală, strâns legată de instituirea Principatului. Adică, principele guverna în calitatea sa de restaurator al statului, fiind investit cu *maiestas populi Romani*. Cu alte cuvinte, fondatorul regimului imperial își fundamenta puterea în special pe ideea de consens și de restaurare a Republicii.

Pe de altă parte, este de remarcat tradiționalismul în materie religioasă și accentul pus pe restabilirea vechilor *mores* în politica lui Octavian. Prin legislația în plan matrimonial, în conformitate cu care (prin *lex Iulia de maritandis ordinibus* și *lex Iulia de adulteriis*, emise în anul 18 î.Hr.), se încerca revenirea la vechile moravuri. De altfel, ideea restaurării Republicii (fie și în plan moral) pare să fi reprezentat o idee obsesivă pentru fondatorul Principatului, noțiunea cheie în jurul căreia erau concentrate toate măsurile inițiate de către acesta. De altfel, propaganda primului principe este concentrată în jurul acestei idei.

Cu privire asupra bazelor legale ale puterii imperiale, sunt de remarcat cele trei fundamente ale puterii: *imperium proconsulare maius et infinitum*, *tribunicia potestas* și calitatea de *pontifex maximus*.

În ceea ce privește *imperium proconsulare maius et infinitum*, este necesară mai întâi o discuție asupra termenului de *imperium*. Încă

din 43 î.Hr., Octavian a dispus de un *imperium* extraordinar, în calitate de participant la cel de-al doilea triumvirat. De ce era acest tip de *imperium* extraordinar? El nu reprezenta o noutate. Încă din 104 î.Hr. noţiunea intrase în vocabularul politic roman, prin atribuirea unui *imperium* lărgit lui M. Antonius, împotriva piraţilor cilicieni. După aceea, în 67 î.Hr., Pompeius Magnus a primit un astfel de *imperium*, pentru stârpirea pirateriei, devenită endemică, din Mediterana. În sfârşit, în cadrul celui de-al doilea triumvirat, instituţionalizat prin *lex Titia* din 43 î.Hr., Octavian şi colegii săi au primit un *imperium* extraordinar, ca triumviri, pentru restaurarea Republicii. După victoria de la Actium (31 î.Hr.), Octavian a deţinut, în continuare, *imperium* consular, până la faimoasele şedinţe din 13 – 16 ianuarie 27 î.Hr., pentru ca, în conformitate cu Dio Cassius (53, 16), după această dată, să dispună de un *imperium proconsulare maius et infinitum*.

Imperium proconsulare, adică asemănător celui deţinut de guvernatorii din provincii, care dispuneau inclusiv de *ius gladii*, drept de viaţă şi de moarte asupra locuitorilor provinciei respective. Maius, pentru că era superior tuturor imperiilor guvernatorilor şi *infinitum*, pentru că nu era limitat nici din punct de vedere temporal, fiind în acelaşi timp extins la nivelul întregului stat roman. În vreme ce imperiile guvernatorilor provinciali erau limitate la provincia guvernată, cel imperial permitea ingerinţa în toate provinciile, fără excepţie (inclusiv în cele senatoriale, în conformitate cu împărţirea făcută la 16 ianuarie 27 î.Hr.). *Infinitum*, pentru că *imperium* deţinut de către Augustus era nelimitat şi în timp: în vreme ce „imperiul" guvernatorilor provinciali era limitat din punct de vedere temporal la perioada exercitării promagistrăturii, cel imperial se întindea pe perioada întregii vieţi a împăratului. Însă cu o rezervă: pentru a păstra aparenţa republicană a regimului, respectivul *imperium maius* era reînnoit la fiecare zece ani (de unde şi mai târziu celebrarea decennaliei pentru împăraţii antichităţii târzii şi nu numai).

În virtutea acestui *imperium*, deţinătorul puterii putea interveni inclusiv în provinciile senatoriale, în cele imperiale guvernând prin intermediul aşa-numiţilor *legaţi Augusti pro praetore*. Aceşti, la rândul lor, erau investiţi cu o parte din *imperium maius*: adică, aveau, de exemplu, *ius gladii* (drept de viaţă şi de moarte asupra locuitorilor provinciei respective), limitat însă la provincia guvernată. În ceea ce-l priveşte pe împărat, deţinerea de *imperium* şi, implicit, de putere

militară, era marcată printr-un însemn al puterii, *paludamentum*, mantaua de comandant militar, din purpură.

O altă bază a puterii principelui era reprezentată de *tribunicia potestas*. În conformitate cu Dio Cassius (LI, 19, 6), probabil în anul 30 î.Hr., Octavian a primit puterea tribuniciană pe viaţă, împreună cu o serie de puteri legislative. Puterea tribuniciană este asemănătoare, dar şi diferită de puterea de care dispune tribunul plebei din epoca republicană. La fel ca tribunul plebei, *tribunicia potestas* marchează deţinerea dreptului de *intercessio* (de a interveni împotriva hotărârilor senatului sau magistraţilor), dreptul de *prehensio* (de a aresta), de a convoca şi prezida senatul sau comiţiile, cel de a realiza proiecte de lege sau de a face propuneri scrise sau orale. În plus, la fel ca tribunul plebei, *tribunicia potestas* presupune caracterul sacrosanct (primit de către Octavian încă din 36 î.Hr.) şi inviolabilitatea deţinătorului. Pe lângă acestea, faţă de tribunul plebei, *tribunicia potestas* este nelimitată în timp şi spaţiu. Ea este extinsă la limitele statului roman, în vreme ce autoritatea tribunului plebei este limitată la interiorul Romei şi pe durata unui an de zile. Din 23 î.Hr., în conformitate cu Dio Cassius (LIII, 32), Augustus a primit puterea tribuniciană „oficial şi complet". Pentru a păstra, din nou, aparenţa republicană a regimului, ea era reînnoită annual la 10 decembrie, data intrării în atribuţii a tribunilor plebei.

Al treilea fundament al puterii imperiale era reprezentat de calitatea de *pontifex maximus*, obţinută de către Augustus în anul 12 î.Hr., după moartea lui M. Aemilius Lepidus. Ca *pontifex maximus*, împăratul putea interveni în alegerea preoţilor din diferitele categorii sacerdotale, prezida recrutarea fecioarelor vestale şi avea atribuţii în privinţa legiferării în materie religioasă şi financiară.

Pe lângă aceste baze legale ale puterii, se poate observa că în fapt, fondatorul Principatului şi-a fundamentat puterea în plan informal. Relaţiile matrimoniale (căsătoria femeilor din *domus regnatrix* cu membri ai familiilor nobile romane, *gentes majores*, precum Claudii, Cornelii Scipiones, Aemilii Lepidi, Valerii şi Fabii), ca şi extinderea propriei reţele clientelare în provincii (în special, dar nu în mod exclusiv, prin folosirea clemenţei în preluarea membrilor facţiunilor adverse învinse, cum de altfel făcuse şi predecesorul său Caesar), au dus în cele din urmă la instituirea şi, mai ales, la menţinerea regimului imperial. Acesta reprezintă în principal

dominaţia unei facţiuni, cea a împăratului, asupra statului roman. În cadrul respectivei facţiuni, având ramificaţii până în cele mai îndepărtate colţuri ale imperiului, împăratul este în fapt reprezentantul unui „grup de presiune", care se menţine la putere prin mijloace specifice, utilizând o parte largă din spectrul manipulării: de la controlul armatei, până la persoane aparţinând familiei imperiale, care utilizează ca „instrument de lucru" persuasiunea (în special femeile aparţinând familiei imperiale). Remarcabilă în această ecuaţie a puterii este tocmai stabilitatea regimului: chiar şi uzurpările din perioada Principatului nu au ca obiect înlăturarea regimului, ci doar a persoanei care deţine puterea, după cum a fost în cazul crizei anului 68. În fapt, se încearcă înlocuirea unei facţiuni cu alta, exclusă până atunci de la beneficiile guvernării: prestigiu, obţinerea de bunuri materiale, posibilitatea de a acorda favoruri aderenţilor la respectiva facţiune.

În plan ideologic însă, instaurarea regimului imperial conţine conotaţii interesante. În şedinţa senatului din 16 ianuarie 27 î.Hr., Octavian a primit din partea venerabilului corp politic o serie de titluri şi onoruri. În primul rând, titlul de Augustus, care îi conferea deţinătorului acestuia sacralitatea. Se pare că iniţial, i-a fost propus lui Octavian titlul de Romulus. Acesta l-a refuzat însă pentru că respectivul titlu făcea o trimitere directă la fondatorul atât al Romei, cât şi al regalităţii. În locul acestuia, Octavian l-a preferat pe cel de Augustus, care şi el făcea trimitere la fondatorul Romei, însă la atributele legate de partea sacră a monarhiei. Or, în conformitate cu Ernst Kantorowicz (2000, 664), persoana monarhului presupune atât un corp fizic, supus infirmităţilor, îmbătrânirii şi bolilor, cât şi corpul politic, imortal, încarnare a statului şi superior oamenilor de rând prin deţinerea puterii. Titlul de Augustus este strâns legat de corpul politic al monarhului şi îi permitea deţinătorului puterii atât un statut superior oamenilor de rând, cât şi calităţi augurale, evidente în plan lingvistic, unde „Augustus" face parte din aceeaşi familie cu *augur* şi *augo* (*ere*). Or, calitatea augurală a împăratului este strâns legată şi de deţinerea de *imperium*, absolut necesară pentru comanda militară.

Cumva legat de ideologie este episodul din anul 2 î.Hr. Atunci, lui Augustus i-a fost conferit titlul de *pater patriae*. Deja Dio Cassius menţiona (LIII, 18) că împăraţilor, cognomenul de *pater* le conferă autoritate. După cum menţionează acelaşi autor, „mai înainte vreme

fusese (Augustus, n.n.) doar aclamat cu acest nume, fără să fi existat vreun decret" (Dio, LV, 10; v. şi Suet., *Aug*., 58, 2). Mai mult, câţiva ani mai târziu, în anul 4 d.Hr., Augustus a fost aclamat ca stăpân, *δεσπότης* de către popor, dar a interzis acest lucru (Dio, LV, 12). Dacă titlul de *pater patriae* făcea trimitere la autoritatea paternă a împăratului, fiind legat de conceptul de *patria potestas* şi aparţinând în consecinţă sferei dreptului civil, cel de *dominus*/ *δεσπότης* face trimitere directă la autoritatea monarhică. Or, intenţia lui Augustus nu era de a instaura în mod deschis o monarhie, cunoscută fiind aversiunea romanilor faţă de regalitate. Mai degrabă, fondatorul Principatului intenţiona instituirea unei monarhii mascate sub o aparenţă republicană, în care împăratul urma a fi considerat doar *princeps*, primul dintre cetăţeni şi nu *dominus*, stăpânul statului.

Epoca Principatului. Dinastiile şi evoluţia puterii imperiale (14 – 235)

Între anii 14 şi 235 d.Hr., au existat patru dinastii: Iulia Claudia (14 – 68), Flavia (69 – 96), instituită de către Vespasian, ultimul dintre cei „patru împăraţi" ai anului 68, cea a Antoninilor (96 – 192), considerată a fi perioada de apogeu a Principatului şi cea a Severilor (193 – 235), când caracteristica principală a regimului imperial a devenit sacralizarea instituţiei monarhice şi accentuarea trăsăturilor militare ale monarhiei. De altfel, din acest punct de vedere, epoca severiană a fost considerată, în mod tradiţional în literatura de specialitate, ca reprezentând tranziţia de la Principat către antichitatea târzie.

În vremea Iulio-Claudiilor, se poate remarca în special crearea unui „cerc al puterii", în cadrul căruia rudele şi prietenii deţinătorului puterii au fost folosiţi în posturile cheie din cadrul armatei şi în conducerea provinciilor. Astfel, împăratul devine, la fel ca în vremea lui Augustus, conducătorul unei facţiuni, care ocupă prin intermediul membrilor săi, posturile cheie din conducerea statului. De altfel, încă Augustus iniţiase o astfel de politică, atunci când îşi începuse ascensiunea în viaţa publică.

Pornind de la membrii familiei, contând pe sprijinul prietenilor personali şi cointeresând tot mai multe persoane influente în menţinerea regimului imperial (în special prin folosirea femeilor din familia imperială ca arme politice, prin căsătoria lor cu membri ai *gentes majores*), Augustus şi-a fundamentat puterea şi, mai ales, s-a

menţinut la putere prin răsplătirea membrilor propriei facţiuni cu avantaje materiale, politice şi de prestigiu. În aceeaşi ordine de idei, relaţiile personale au reprezentat în fapt cheia menţinerii şi stabilităţii regimului. Chiar dacă în epoca Iulio-Claudiilor, se mai poate vorbi de o oarecare opoziţie senatorială, aceasta nu este îndreptată împotriva regimului ca atare, ci împotriva deţinătorului puterii la un moment dat. Se poate observa că de fapt, în epoca 14 – 68 se conturează principalele elemente privind puterea imperială: anume, este vorba despre descoperirea „secretului imperiului", adică păstrarea unor bune relaţii cu armata, păstrarea aparenţei republicane a regimului, prin respectarea instituţiei senatului (de altfel, Dio Cassius, LII, 20, în discursul atribuit lui C. Maecenas, afirmă în mod explicit că senatului trebuie să i se confere prestigiu, nu însă şi autoritate reală) şi tendinţa de „orientalizare" a puterii. Ultimul termen merită o scurtă discuţie: „orientalizare", adică preluarea unor însemne ale puterii provenind din lumea orientalo-elenistică, menite să confere sacralitate deţinătorului puterii şi un statut superior oamenilor de rând, dar şi crearea unei birocraţii care să confere imperiului o structură administrativă. În aceeaşi ordine de idei, încă din vremea lui Augustus a fost iniţiată crearea cancelariei imperiale, proces definitivat în timpul lui Claudius I. În cadrul birourilor, sclavii şi liberţii imperiali (aşa numiţii „caesarieni", după cum ne informează Cassius Dio), instruiţi în mod special spre a deveni funcţionari imperiali, au căpătat o putere din ce în ce mai mare în administrarea statului.

Un rol important l-a avut şi comportamentul deţinătorului puterii în creşterea autorităţii personale şi „regalizarea" instituţiei. Din acest punct de vedere, comportamentul abuziv al unui Caius Caesar/Caligula sau Nero a contribuit în mod decisiv la creşterea autorităţii imperiale. Pe de altă parte, obedienţa corpului senatorial, coroborată cu abuzurile unor persoane aparţinând familiei imperiale (ca în cazul Agrippinei, Messalinei sau a liberţilor Pallas, Narcissus sau Callistus), care, în conformitate cu sursele, şi-au construit propriile grupuri de interese, de multe ori chiar în contradicţie cu cele ale monarhului, au contribuit şi ele la creşterea autorităţii imperiale.

În aceeaşi perioadă a Iulio-Claudiilor, domnia lui Nero a ieşit în evidenţă prin politica agresivă de întărire a autorităţii imperiale. Dacă la început, în *quinquennium* (54 – 59), domnia lui Nero a fost percepută de către sursele de inspiraţie senatorială ca o adevărată

„epocă de aur" (este adevărat însă că perioada a fost marcată de influenţa mamei sale Agrippina, a filosofului Seneca, tutorele său şi a prefectului pretoriului Burrus asupra tânărului împărat), a doua parte a domniei a fost considerată a fi una dintre cele mai negre din istoria romană. Cu un comportament „dement", în care practicarea actoriei de către împărat se împletea cu acte de cruzime îndeosebi împotriva membrilor ordinului senatorial, Nero a rămas în istorie drept autorul incendierii Romei şi, corolar al acestui act, al persecutării creştinilor. Aceeaşi perioadă a fost marcată de primele reprezentări ale unui împărat roman cu coroana radiată încă din timpul vieţii (pentru Nero, v. de exemplu Kantorowicz, 1963, 123), simbol provenind din lumea elenistică şi până atunci rezervat zeilor sau împăraţilor declaraţi *domnului* după moarte (după cum este cazul reprezentării lui Augustus pe cameea Marlborough, realizată după moartea fondatorului Principatului şi aflată în prezent la Römisch-Germanisches Museum din Köln).

Dacă se analizează sursele în spirit critic, se poate observa că „demenţa" imperială avea în fapt un obiectiv foarte precis: întărirea autorităţii împăratului în detrimentul senatului. Pentru a realiza aceasta, Nero s-a sprijinit îndeosebi pe armată, în special gărzile pretoriene şi celelalte categorii sociale: ordinul ecvestru şi plebea. În cele din urmă, politica imperială a dus la reacţia violentă a membrilor ordinului senatorial. Prin încurajarea revoltelor din anul 68 şi orchestrarea unei campanii abile de zvonuri alarmiste, senatul a reuşit, chiar dacă pentru scurt timp, impunerea unui membru al său pe tron: Servius Sulpicius Galba. Însă, mult mai importantă a fost sinuciderea lui Nero, urmare a campaniei de zvonuri menţionată mai sus, care a pus în fapt capăt unei domnii care ameninţa să se transforme într-o monarhie după model elenistic (de altfel, sursele înregistrează chiar dorinţa lui Nero de a transfera capitala imperiului la Alexandria, în Egipt).

În plan extern, epoca Iulio-Claudiilor a fost marcată în general de respectarea principiilor augustane de după bătălia de la Pădurea Teutoburgică (anul 9 d.Hr.), renunţarea la o politică ofensivă în *barbaricum*. Cu o excepţie, cucerirea Britanniei în anul 43. Aceasta a fost probabil determinată de necesitatea pentru Claudius de a-şi adăuga calitatea de *triumphator*, absolut necesară unui Augustus. După cum deja s-a menţionat, victoria militară juca un rol esenţial atât în

planul ideologiei monarhice, cât şi în cel al relaţiilor informale. Or, un împărat căruia îi lipsea calitatea de învingător (fie direct, fie prin comandanţii săi), era în pericol de a-i fi contestată autoritatea, sau chiar să fie înlăturat de la putere. Iată de ce, pentru Claudius, chiar dacă ocuparea Britanniei nu aducea foloase prea mari din punct de vedere material (conform cercetărilor moderne, din punct de vedere financiar, Britannia reprezenta mai degrabă o povară pentru stat decât un avantaj), ea era absolut necesară datorită conferirii calităţii de învingător.

Revenind la momentul sinuciderii lui Nero, acest episod a creat, pentru prima dată în statul roman, o gravă criză dinastică. Inexistenţa unui succesor desemnat, ca şi uzurpările în cascadă care au urmat (nu mai puţin de patru împăraţi s-au succedat în decurs de un an: Galba, Otho, Vitellius şi Vespasian), au zdruncinat grav statul. Pe de altă parte, criza anului 68 a revelat armatelor de la frontiere „secretul imperiului": anume, că împăratul putea fi proclamat şi în altă parte decât la Roma (ca în cazul lui Vitellius şi Vespasian).

Victoria lui Vespasian în războiul civil a adus la tron o nouă dinastie: cea a Flaviilor (69 – 96). Perioada a fost marcată în principal de creşterea autorităţii imperiale. Aceasta se poate observa încă de la început, când, prin *lex de imperio Vespasiani* (*ILS*, 244), noului Augustus i-au fost conferite în bloc toate puterile care fondatorului Principatului îi fuseseră acordate pe rând şi într-un interval mare de timp. Or, aceasta semnifică o creştere a autorităţii deţinătorului puterii, consecinţă a acţiunilor întreprinse de împăraţii dinastiei precedente. În plus, caracteristica militară a monarhiei a ieşit în evidenţă mai mult decât oricând. Pentru Flavii, triumful şi victoria militară au reprezentat piatra unghiulară a propagandei lor.

Fiii lui Vespasian, Titus şi Domitian, au reprezentat, în istoriografia romană, două faţete ale puterii. Dacă Titus a fost perceput ca model al împăratului ideal, prin promovarea unor bune relaţii cu senatul, Domitian face parte din categoria „Cezarilor nebuni". În conformitate cu Suetonius (*Domitianus*, 13), el a fost primul care a cerut să fie numit *dominus*. Pe de altă parte, începând de la Domitian, cavalerii au luat locul liberţilor la conducerea birourilor cancelariei imperiale. Procesul se va definitiva în vremea Antoninilor, când Hadrian va înlocui liberţii de la conducerea *scrinia* cu membri ai ordinului ecvestru.

În planul politicii externe, epoca Flaviilor a fost dominată de războaiele cu dacii (86) şi de cele cu populaţiile germanice ale quazilor şi marcomannilor. În acest context se situează şi prima apariţie în surse a lui Decebal, „regele" dacilor, care se va dovedi un redutabil adversar al imperiului.

Contrar imaginii defavorabile din surse, se pare că Domiţian, ultimul reprezentant al Flaviilor, a fost în fapt un administrator capabil. Din vremea lui datează reorganizarea unor provincii (ca de exemplu, Moesiile), cu scopul unei mai bune defensive pe *limes*. Relaţiile sale încordate cu ordinul senatorial, comportamentul autocratic i-au înstrăinat în cele din urmă membrii clasei politice. În cele din urmă, a fost asasinat ca urmare a unui complot.

Ascensiunea lui M. Cocceius Nerva la putere (96) a reprezentat reacţia senatorială la politica autoritară dusă de către Domiţian. Odată cu Nerva, o nouă dinastie a fost instaurată, cea a Antoninilor (96 – 192). Perioada antonină a fost caracterizată ca fiind apogeul imperiului. Acum, statul roman atinge maxima sa expansiune teritorială (în vremea lui Traian, care ocupă Dacia, Mesopotamia şi Armenia). Pe de altă parte, începând de la Hadrian, s-a trecut la o politică defensivă, de apărare pe limes, în vreme ce de la Marcus Aurelius (161 – 180), au apărut primele semne ale crizei secolului al III-lea: conflictele cu parţii (161 – 166), marea invazie a costobocilor în imperiu (170), războaiele cu quazii şi marcomannii (170 – 176; 177 – 180). În plus, un alt semn al crizei a fost uzurparea lui Avidius Cassius în Orient (175).

Perioadă contradictorie aşadar, epoca Antoninilor a cunoscut atât apogeul, cât şi începutul transformărilor care vor duce la monarhia autocratică a antichităţii târzii.

În aceeaşi ordine de idei, puterea imperială a cunoscut importante transformări. Între acestea, se află, în plan ideologic, asocierea împăratului cu divinitatea protectoare (*conseruator*), idee ce ţine atât de ascensiunea atât a cultelor orientale, cât şi a celor ce ţin de ideologia monarhiilor elenistice. Între acestea, un rol foarte important îl are conceptul de *mimesis*, în conformitate cu care imperiul terestru reprezintă imaginea în oglindă a lumii divine. Or, după cum în lumea divină, un zeu este superior celorlalţi, la fel în imperiul terestru, împăratul se transformă treptat în *dominus* al supuşilor săi (locuitorii imperiului). Concepţia se poate observa cel mai bine în analiza titlului

adoptat de Traian, de Optimus Princeps. Departe de a avea conotaţiile vehiculate în istoriografia modernă, de bună înţelegere a împăratului cu senatul, în fapt titlul reprezintă foarte clar proiecţia conceptului de *mimesis* în planul teoriei politice: după cum în lumea divină, Jupiter este Optimus Maximus, la fel în imperiul terestru, împăratul, imaginea în oglindă a lui Jupiter, este Optimus Princeps. Asumarea acestui titlu de fapt nici nu reprezintă o noutate: Suetonius relatează cu privire la Caius Caesar/Caligula că acesta s-a proclamat Optimus Maximus Caesar (Suet., *Caligula*, 22), în vreme ce pe o inscripţie (*ILS*, 6043), Claudius I are titlul de *optumus princeps*. Se remarcă, pe de altă parte, ascensiunea cultului lui Hercules, o serie de împăraţi identificându-se cu acesta (de exemplu, Traian sau Commodus), dar şi superioritatea împăratului faţă de locuitorii imperiului, dată de deţinerea puterii. Se va ajunge până acolo încât un Commodus, de exemplu, se va prelama *diuus* încă din timpul vieţii (Dio, LXXII, 16). Divinizarea împăratului încă din timpul vieţii este în strânsă legătură atât cu mitul „bunului păstor", vehiculat deja în lumea elenistică, cât şi cu calitatea împăratului, de intermediar între lumea divină şi imperiul terestru. În această calitate, împăratul primeşte titluri precum Pius, asumat deja de către Caligula (Suet., *Caligula*, 22), dar devenit o regulă începând de la Antoninus Pius. În plus, începând de la Commodus, un alt titlu imperial îşi face apariţia: cel de Felix (Dio, LXXII, 15). Acesta mai fusese preluat doar de către dictatorul Sulla, după accederea la putere şi asumarea sa ţine tot de planul ideologiei; adică, *felicitas* devine o calitate monarhică, strâns legată de proclamarea, la început de domnie, a sosirii „secolului de aur", *topos* recurent în ideologia romană.

Cele două titluri (Pius şi Felix) vor deveni în epoca următoare o adevărată „marcă" a deţinerii puterii depline, în asociere cu cel de Augustus şi pot fi regăsite până inclusiv la Iustinian.

În plan intern, epoca Antoninilor poate fi caracterizată ca o perioadă de mutaţii majore. Pe lângă promovarea la putere pentru prima dată a împăraţilor de origine provincială (Traian era originar din Italica, în Hispania), perioada se caracterizează prin scăderea importanţei Italiei în raport cu provinciile. Departe de a mai fi o regiune favorizată a imperiului, Italia ajunge să aibă acelaşi statut cu provinciile. Acest fapt poate fi pus în legătură atât cu ascensiunea autorităţii imperiale (spre deosebire de epoca republicană, când Roma

era centrul puterii, legiunile fiind recrutate numai dintre cetăţeni, cu precădere italici), începând de la Hadrian, asistăm la recrutarea trupelor din provincii, în contextul extinderii treptate a cetăţeniei la nivelul întregului imperiu. Pe de altă parte, transformarea împăratului în *dominus* prezintă şi alte conotaţii: anume, ca *dominus imperii*, împăratul consideră toţi locuitorii statului ca supuşi ai săi, o favorizare a Italiei sau Romei nemaiavându-şi rostul. Interesant este acest transfer al unor noţiuni, din sfera spaţiului privat în cel public, care, coroborat cu asaltul cultelor şi tradiţiilor politice de origine orientalo-elenistică, duc în cele din urmă la transformarea caracterului atât al puterii, cât şi al statului în întregul său.

În privinţa principiului succesiunii, acesta ar putea fi caracterizat ca fiind ereditaro-adoptiv. Dacă până la Marcus Aurelius inclusiv, principiul adopţiei a prevalat, acesta a încercat instituirea unei dinastii personale, prin desemnarea ca succesor a fiului său Commodus. Comportamentul abuziv al acestuia va duce însă la asasinarea sa şi izbucnirea unei noi crize dinastice, sfârşită prin instaurarea dinastiei Severilor (193 – 235).

După cum se menţiona şi mai sus, epoca Severilor reprezintă pentru istoriografia modernă tranziţia dintre Principat şi antichitatea târzie. În parte, această afirmaţie este adevărată. Însă trebuie menţionat faptul că o mare parte a caracteristicilor antichităţii târzii se regăsesc deja înaintea accederii la putere a lui Septimius Severus. Ceea ce se întâmplă în fapt în epoca severiană reprezintă doar o accelerare a respectivelor transformări, care astfel devin evidente pentru cercetător. Departe de a fi împărţită în etape distincte, istoria trebuie percepută ca un continuum: cu alte cuvinte, există mai multe planuri pe care civilizaţia antică evoluează: politic, social, economic, cultural. De cele mai multe ori, respectivele planuri evoluează distinct, dar se şi influenţează reciproc. Apoi, cel puţin pentru lumea romană, nu există o distincţie clară între spaţiul public şi cel privat. Există în schimb transferuri de noţiuni, cu precădere dinspre spaţiul privat spre cel public, în special în planul politic. Remarcabilă în acest context este adaptabilitatea de care au dat dovadă romanii, fapt care le-a permis, de exemplu, împăraţilor sau literaţilor romani transferul şi transformarea noţiunii de *dominus*, din sfera spaţiului privat, în domeniul teoriei politice şi ideologiei imperiale. În toată această ecuaţie, rolul prestigiului rămâne esenţial, ca de altfel în toate societăţile

premoderne.

Revenind la epoca Severilor, perioada se remarcă în special prin sacralizarea puterii imperiale şi promovarea militarilor la poziţia de factor decisiv în proclamarea şi menţinerea la putere a împăratului.

Deja ascensiunea militarilor devenise evidentă în timpul crizei anului 68, când pretorienii (pentru Marcus Otho), legiunile renane (Aulus Vitellius) şi cele din Orient (Flavius Vespasianus) s-au erijat în factor decisiv pentru proclamarea propriului împărat. Însă de la Septimius Severus, puterea militarilor ia o amploare fără precedent. Proclamat de legiunile dunărene, Septimius Severus a iniţiat o serie de măsuri în favoarea soldaţilor. Astfel, a multiplicat distribuţiile către soldaţi, le-a conferit *ius conubii* (dreptul de căsătorie încă din timpul satisfacerii stagiului militar), a mărit solda la 500 de denari. Ultima măsură este legată atât de favorizarea soldaţilor, cât şi de dezvoltarea fenomenului inflaţionist în imperiu. În plus, cariera militară are tendinţa de a deveni ereditară. Pe termen lung, aceste măsuri vor transforma categoria militarilor într-o adevărată castă, un Synesios de Cyrene ajungând să afirme la sfârşitul secolului al IV-lea, că în imperiu există două populaţii: cei cu arme şi cei fără arme. În sfârşit, în cohortele pretoriene vor fi promovaţi cei mai buni dintre soldaţii din legiuni (Dio, LXXV, 2, 3 – 6; Herodian, 3, 8).

În planul puterii imperiale, se remarcă cele două tendinţe principale, prezente de altfel în întreaga perioadă a Principatului: cea legată de împăratul perceput drept comandant militar, învingător al barbarilor şi cea legată de sacralizarea deţinătorului puterii.

Dacă Septimius Severus şi Caracalla au fost în primul rând ataşaţi de militari, Heliogabalus şi Alexander Severus au constituit modelul pentru „împăratul sacru". În special Heliogabalus, al cărui comportament „dement" înregistrat de către surse îl transformă într-un candidat serios la poziţia de „cel mai ponegrit împărat al istoriei romane". Anterior proclamării sale ca Augustus preot al zeului sirian Baal (Soarele) din Emessa, Heliogabalus a încercat impunerea la Roma şi în întreg imperiul a cultului zeului său. Această încercare, ca şi introducerea masivă a cultelor orientale în capitala imperiului, coroborată cu un comportament efeminat, contrar tradiţiilor romane, l-au transformat, în viziunea autorilor antici, într-un adevărat monstru. Acuzat de toate viciile posibile, Heliogabalus a devenit prototipul tiranului. În fapt însă, o analiză corectă şi nepărtinitoare

ajunge la concluzia că tânărul împărat dorea impunerea unei religii de stat, cea a lui Baal din Emessa şi a modelului monarhiei de tip oriental la Roma. Or, societatea romană, atât de conservatoare şi tradiţionalistă în moravurile sale, nu era încă pregătită pentru un asemenea pas. Dacă punem în paralel domnia lui Heliogabalus cu cea a unui împărat din antichitatea târzie, spre exemplu Constantius al II-lea, se vor putea observa foarte mari similitudini. Însă ceea ce era normal pentru antichitatea târzie, era catalogat drept comportament aberant în epoca severiană.

Succesorul lui Heliogabalus, Severus Alexander, a avut o domnie dominată în special de femeile aparţinând familiei imperiale. După „demenţa" lui Heliogabalus, Severus Alexander, probabil pus în antiteză cu acesta în *Istoria Augustă*, a apărut ca un împărat „bun", dar trăind într-o epocă nepotrivită. Se poate remarca tendinţa în timpul domniei sale către sincretismul religios, trăsătură care se va accentua în decursul secolului al III-lea.

În ceea ce priveşte ideologia imperială, o analiză a titulaturii imperiale relevă faptul că dinastia Severilor a încercat construirea unei legături fictive cu Antoninii, în special cu Marcus Aurelius. Aceasta este de altfel şi explicaţia pentru *Constitutio Antoniniana*, edictul emis de Caracalla în 212, al cărui nume oficial era în fapt Marcus Aurelius Antoninus. Edictul acorda cetăţenia romană tuturor peregrinilor, cu excepţia *dediticii*lor şi avea un dublu scop: pe de o parte, multiplicarea fidelilor zeilor romani, după cum declara însuşi împăratul; pe de altă parte, un scop financiar, anume, încasarea impozitului *uicesima hereditaţium* (taxa pe moşteniri, în valoare de 5%), de care erau pasibili doar cetăţenii romani.

Revenind la ideologia perioadei, remarcabilă este adoptarea însemnelor puterii provenind din lumea elenistică: de la Caracalla, diadema apare pentru prima dată pe o camee oficială, după modelul suveranilor elenistici. Ea va fi însă adoptată definitiv în vremea lui Constantin cel Mare, până atunci alternând în iconografie cu coroana radiată, însemn aparţinând anterior divinităţilor solare precum Apollo sau Sol Invictus.

În acelaşi plan al ideologiei, este de remarcat că în propaganda imperială, victoria asupra barbarilor tinde să ocupe un loc tot mai important, coroborat cu promisiunea sosirii „secolului de aur" la fiecare început de domnie.

În plan juridic, perioada este marcată de un efort excepţional de codificare a legilor, datorat în special unor juriști precum Ulpian sau Papinian.

Cu toate acestea, epoca severiană reprezintă în fapt crepusculul păcii romane. Cu asasinarea lui Severus Alexander (235), criza a izbucnit în mod violent.

CRIZA SECOLULUI AL III-LEA. EPOCA „ANARHIEI MILITARE".

Primele semne ale crizei au apărut încă din timpul lui Marcus Aurelius (161 – 180). Pe lângă atacuri ale barbarilor germanici şi războiul cu parţii din Orient, în 175 a avut loc uzurparea lui Avidius Cassius. Însă criza a izbucnit în mod violent odată cu asasinarea ultimului dintre Severi, Alexander Severus, de către o conjuraţie ai cărei membri l-au proclamat Augustus pe Maximinus Thrax (235 – 238). Portretul acestuia aşa cum a fost păstrat în *Istoria Augusta*, reprezintă prototipul împăratului secolului al III-lea: înzestrat cu o forţă fizică extraordinară, fiind capabil să lupte cu 15 soldaţi deodată şi să-i înfrângă, noul Augustus oferea exemplul personal ca model de comportament. Pe de altă parte, brutalitatea, cruzimea, lipsa de educaţie sunt defectele majore ale lui Maximin. De altfel, se menţionează faptul că membrii corpului senatorial se temeau îngrozitor de Maximin, rugându-se zeilor ca acesta să nu ajungă la Roma.

Dacă ar fi să creionăm un portret împăratului de secol III, acesta ar fi următorul: de regulă provenind din mediile militare, el este de origine umilă. Această origine nu i-a permis o educaţie aleasă; în plus, proveniența din mediile militare a scos la iveală calităţile necesare unui Augustus de secol III: vitejia personală (împăratul trebuie să dea exemplu ostaşilor), respectarea până la exces a disciplinei militare (regulă pe care, de altfel, unii împăraţi o aplică şi restului cetăţenilor), toate având drept corolar duritatea, cruzimea şi brutalitatea. Prestigiul unui astfel de împărat este în esenţă militar şi nu este determinat de origine, educaţie sau alte valori caracteristice Principatului.

Între trăsăturile generale privind criza secolului al III-lea, cea mai importantă pare a fi legată de conflictul dintre senat şi armată pentru proclamarea împăratului. Aparenţa republicană a regimului instituit de către Augustus presupunea o colaborare (uneori chiar dacă formală) cu senatul. Poate cel mai important factor de putere în epoca republicană, senatul s-a văzut în vremea Principatului deoposedat

treptat de prerogativele pe care le deţinea. Pe de altă parte, armata, încă de la criza anului 68, a descoperit „secretul imperiului", anume, că împăraţii pot fi proclamaţi şi în altă parte decât la Roma. În decursul secolului al III-lea, ascensiunea militarilor în rolul principal în ceea ce priveşte proclamările de împăraţi a fost determinată în principal de problemele externe cu care se confrunta statul roman: războaiele din Orient, unde după 224, dinastia parţă a Arsacizilor a fost înlocuită cu cea mult mai agresivă a Sasanizilor şi reactivarea *limes*-ului renano-danubian, unde neamurile germanice au atacat imperiul.

Pe de altă parte, puterea senatului ca factor decizional a scăzut permanent. Încă din epoca Principatului, membrii venerabilului *ordo senatorius* au promovat drept calităţi esenţiale pentru supravieţuire în cadrul regimului monarhic *quies* şi *mediocritas*. Apoi, comportamentul obedient al *homines noi*, favoriţi ai împăraţilor Principatului, a dus treptat la impunerea tot mai evidentă a autorităţii monarhice şi scăderea treptată a prestigiului instituţiei senatului. Acest fapt a fost coroborat cu distrugerea deliberată a autorităţii senatului în timpul „Cezarilor nebuni", care prin execuţii, exiluri şi procese legate de *crimen maiestatis* au frânt rezistenţa senatorială faţă de comportamentul lor autoritar. În sfârşit, în secolul al III-lea, autoritatea senatului a decăzut încă şi mai mult, datorită unor măsuri de favorizare a militarilor promovate de către împăraţii „militari". S-a ajuns în cele din urmă ca în 282, atunci când Carus a acces la putere, să neglijeze pur şi simplu recunoaşterea din partea senatului. Printr-o simplă scrisoare, noul Augustus i-a informat pe membrii venerabilului ordin de accederea sa la putere, fără însă a le mai cere recunoaşterea. Acest eveniment semnifică decăderea completă a instituţiei senatului: chiar dacă ulterior se vor mai regăsi membri ai ordinului senatorial în structurile administrative ale statului, instituţia ca atare nu va mai avea niciodată puterea din epoca Republicii târzii. De acum înainte, prezenţa unor membri ai senatului în structurile administrative va depinde doar de abilitatea personală şi de favoarea imperială. Senatul ca instituţie va mai fi folosit în antichitatea târzie ca instrument de legitimare, dar fără a mai avea vreo putere reală.

Puterea imperială în decursul crizei secolului al III-lea a cunoscut aceeaşi evoluţie ca în epoca Principatului. Principalele direcţii în care a evoluat au fost spre „militarizarea" instituţiei şi elenizarea acesteia. Sursele accentuează cele două tendinţe, însă cu

câteva obiecţii: dacă în cele din urmă, modelul împăratului militar ajunge să prevaleze, aceasta se datorează în primul rând necesităţii. Adică, împăraţii provenind din medii militare, în special „împăraţii illyri" (268 – 284) au încercat şi reuşit parţial rezolvarea crizei externe. Aceasta, mai ales datorită calităţilor lor militare, de buni comandanţi şi organizatori, care le-au permis reducerea numărului atacurilor barbarilor.

Pe de altă parte, tendinţa elenizantă devine tot mai manifestă în decursul secolului al III-lea. O menţiune specială merită aici Gallienus (260 – 268). Prezentat de către surse ca filoelen şi indiferent faţă de problemele cu care se confrunta statul, înrobit plăcerilor, Gallienus şi imaginea sa în izvoare reprezintă unul dintre cele mai flagrante cazuri de manipulare prin intermediul istoriei. Folosit de către surse ca model al decăderii puterii imperiale, Gallienus a fost în fapt un bun administrator, beneficiind de ajutoare capabile, care a încercat reformarea statului şi întărirea puterii imperiale. Tocmai această ultimă măsură i-a atras, în perspectiva istoriilor de factură senatorială, imaginea de împărat supus viciilor, care prin inovaţiile sale a adus imperiul pe marginea prăpastiei. Este adevărat, domnia lui Gallienus a coincis cu apogeul crizei: „cei 30 de tirani", uzurpatori menţionaţi în *Istoria Augustă*, căderea lui Valerian, tatăl împăratului, prizonier la perşi (260), secesiuni precum cea a lui Postumus, fondatorul „Imperiului gallic" sau fondarea regatului Palmyrei în Orient, invazii devastatoare ale goţilor, care au ajuns până în Grecia şi Marea Egee, cu toate au contribuit la crearea unei imagini defavorabile asupra domniei lui Gallienus.

Aceeaşi perioadă a domniei lui Gallienus a fost martora, cum se menţiona mai sus, a apogeului crizei. Pe lângă cele enumerate mai sus, se pot observa tendinţele secesioniste ale provinciilor. Astfel, în Occident, uzurparea lui Postumus (260) a dus la crearea „imperiului gallic" (care a durat până în 274), o primă manifestare a tendinţelor secesioniste ale Galliei. În aceeaşi perioadă, în Orient, Odenath din Palmyra s-a erijat în apărător al statului roman (din 260, după capturarea lui Valerian de către perşi), primind de la Gallienus titlul de *corector totius Orientis*. După dispariţia sa, soţia sa Zenobia a pus bazele unui regat practic independent de statul roman, înglobând în sfera sa de dominaţie practic întreg Orientul roman. Ca şi imperiul gallic al lui Postumus, regatul Palmyrei va dura până în vremea lui

Aurelian, restauratorul statului, care în 273 a reuşit cucerirea statului secesionist.

Însă reformele lui Gallienus au constituit baza pentru cele de mai târziu, iniţiate de către Diocleţian. Astfel, în timpul său a fost creat *comitatus*, un corp de cavalerie mobilă, după modelul celei persane, format din călăreţi înzăuaţi (*cataphtractării*). În aceeaşi perioadă, împăratul a emis un edict (261), prin care senatorii erau excluşi de la comanda legiunilor, fiind promovaţi în locul lor membri ai ordinului ecvestru. Măsura a constituit o grea lovitură dată instituţiei senatului, ai cărei membri se vedeau astfel lipsiţi de posibilitatea de a mai dobândi glorie militară pe câmpurile de luptă. Măsura se înscrie în politica promovată de „împăraţii militari" ai secolului al III-lea, de subminare a autorităţii senatoriale.

Strâns legat de conflictul dintre senat şi armată este fenomenul uzurpărilor, devenit endemic în decursul secolului. Pe un alt plan, uzurpările de secol III sunt legate şi de conflictele externe, în special de invaziile barbarilor din nord. Adică, invazia sau raidul unor grupuri de barbari permiteau unui comandant militar câştigarea de prestigiu militar, prin intermediul victoriei. După obţinerea unei victorii, de regulă soldaţii îşi proclamau comandantul Augustus. Însă pentru a deveni legitim, uzurpatorul trebuia să obţină recunoaşterea din partea împăratului în exerciţiu, sau a senatului roman. Pentru aceasta, era necesară deplasarea spre Roma, centrul puterii, pentru a forţa astfel recunoaşterea din partea senatului. Prin aceasta însă, în sistemul defensiv de pe *limes* se crea o breşă, prin care pătrundeau noi grupuri de barbari. Un nou comandant roman câştiga prestigiu prin intermediul victoriei asupra barbarilor (să nu uităm, victoria militară este un element esenţial în legitimarea şi propaganda imperială) şi situaţia descrisă mai sus se repeta. În consecinţă, se poate defini uzurparea de secol III ca fiind un fenomen „în cascadă", având drept principale elemente conflictul dintre senat şi armată, invaziile barbare şi lipsa legitimităţii persoanelor care acced la puterea imperială. Toate aceste elemente contribuie la instabilitatea guvernării şi, în consecinţă, la accentuarea crizei.

În ciuda numeroaselor uzurpări, se poate observa totuşi în rândul militarilor creşterea importanţei sentimentului dinastic. De altfel, o serie de uzurpatori au tins spre crearea unei dinastii, prin cooptarea unei rude la guvernare, în calitate de moştenitor desemnat.

De altfel, în vremea împăraţilor „illyri" (268 – 284) se tinde tot mai mult spre cooptarea la guvernare a unor asociaţi, legaţi prin rudenie de împăratul în exerciţiu. Forma de guvernare colectivă (ca în vremea lui Carus, care şi-a asociat fiii la guvernare) îşi va găsi expresia deplină în vremea lui Diocleţian, care a reuşit stabilizarea statului prin instituirea tetrarhiei.

Se poate observa, pe un alt plan, încercarea de stabilizare a statului prin întărirea formelor exterioare ale puterii şi prin adoptarea în plan ideologic a unor elemente provenind din Orient. Coroana radiată devine un simbol al puterii folosit pentru împăraţi încă din timpul vieţii (conform reprezentărilor de pe emisiunile monetare), marcând astfel superioritatea conferită de deţinerea puterii. Mai mult, începând de la Gallienus, diadema, simbol de inspiraţie elenistică, este folosită în mod regulat pe emisiunile monetare, chiar dacă alte însemne ale puterii, precum cununa de lauri sau coroana radiată, continuă a fi folosite.

Un alt aspect al crizei secolului al III-lea a fost dat de criza economică. Strâns legată de problema raidurilor barbare şi de fenomenul uzurpărilor, criza economică presupune atât o criză a oraşului antic, cât şi criza transporturilor, probleme legate de inflaţie, de producţia agricolă şi minieră.

În privinţa oraşelor, ele erau direct vizate de raidurile barbare. De aceea, din punct de vedere arheologic se înregistrează în majoritatea oraşelor din zona renano-danubiană o fortificare „grăbită" a respectivelor oraşe, de multe ori fiind folosite, de exemplu, coloane aparţinând unor edificii sau chiar pietre tombale (Harald von Petrikowitz, 1971, 189). Pe un alt plan, criza transporturilor a fost determinată în principal de insecuritatea provocată pe drumurile imperiului de raidurile barbare. Nu este vorba aici de marile invazii, ci mai degrabă de raiduri ale unor bande de mici dimensiuni, care tocmai datorită acestui fapt, sunt mai greu de controlat de armata romană, prezentă mai ales pe *limes*, sistem defensiv devenit ineficient în decursul secolului al III-lea. Raidurile unor grupe mici de barbari devin cu mult mai periculoase decât marile invazii: dacă ultimele pot fi relativ uşor de controlat şi reprimat, primele sunt cu mult mai dificil de reprimat, tocmai datorită numărului mic de atacatori. Datorită omniprezenţei atacatorilor barbari, raidurile reuşesc să creeze insecuritate pe căile comerciale; la aceasta, se adaugă brigandajul,

fenomen devenit endemic în decursul secolului al III-lea. Această criză a transporturilor crează probleme în privinţa aprovizionării oraşelor, cunoscute în principal drept centre administrative şi de consum şi nu drept centre de producţie.

Or, oraşul antic este direct dependent de aprovizionarea din spaţiul rural şi de siguranţa căilor de comunicaţie, vitală pentru însăşi existenţa sa. În decursul secolului al III-lea, insecuritatea drumurilor şi ruptura cu spaţiul rural a dus inevitabil la o criză a oraşului antic, care ajunge să se restrângă ca dimensiuni. La aceasta a contribuit şi transferul de populaţie, o parte a acesteia alegând migraţia spre regiuni mai ferite, cum ar fi, de exemplu, în secolul al III-lea, Africa de Nord. La fel, criza de producţie agricolă şi cea minieră sunt strâns legate de declinul oraşului antic. Centru de consum, oraşul nu mai poate satisface oferta spaţiului rural şi a zonelor miniere pentru că, pur şi simplu, nu mai dispune de capacitatea necesară. Se poate remarca, de asemenea, că există un transfer de populaţie dinspre spaţiul urban spre cel rural, determinat de aceleaşi raiduri barbare. Paradoxal, chiar dacă s-ar părea că în oraşe, cetăţenii imperiului erau mai bine apăraţi, realitatea este total diferită. Adică, în vreme ce oraşele reprezintă ţinta predilectă a raidurilor barbare, zonele rurale sunt relativ ocolite de aceleaşi raiduri, fiind în acest fel, relativ mai bine protejate. Acest fenomen duce, la rândul său, la un transfer demografic, determinând o „ruralizare" a statului.

Inflaţia reprezintă şi ea o trăsătură a crizei. Începând de la Claudius I, împăraţii au acordat soldaţilor, la început de domnie, un *donatiuum*. Acesta reprezenta un „cadou imperial" şi în decursul Principatului, suma a crescut permanent. Pe lângă *donatiuum*, soldele militarilor au crescut, ajungând în vremea lui Septimius Severus la 500 de denari. Pe de altă parte însă trebuie menţionat comerţul la lungă distanţă. Se au aici în vedere importurile provenind din Orient, constând în produse de lux: mătase, purpură, mirodenii sau parfumuri, în schimbul cărora romanii erau obligaţi să plătească în metal preţios. Aceasta a dus pe termen lung la o „scurgere" a metalului preţios din lumea mediteraneeană, spre Orient. Fenomenul, coroborat cu cele ale creşterii soldelor şi *donativa*, a dus pe termen lung la necesitatea deprecierii monedei şi, în consecinţă, la criza monetară. Consecinţă directă a fost retragerea metalului preţios de pe piaţă, apărând astfel fenomenul tezaurizării şi tendinţa trecerii de la o economie de schimb,

la una „naturală”.

Pe un alt plan, asistăm la tendinţe secesioniste din partea provinciilor şi abandonuri ale unor teritorii din partea autorităţii imperiale. Din acest punct de vedere, a doua jumătate a secolului al III-lea a reprezentat apogeul acestei tendinţe. În vremea lui Gallienus (260 – 268 ca singur Augustus), Postumus a uzurpat puterea imperială în Occident, creând „imperiul gallic” (260 – 274). Format din Gallia, Britannia şi nordul Hispaniei, acesta avea să revină sub autoritatea centrală abia în timpul lui Aurelian (274), restauratorul statului. La fel, în Orient, după capturarea lui Valerian de către perşi, Odentah, conducătorul Palmyrei, şi-a asumat apărarea imperiului împotriva invadatorilor perşi. După moartea sa, soţia sa Zenobia a creat un adevărat „regat al Orientului”, care cuprindea Syria, Fenicia, Iudeea, Egiptul şi în momentele de glorie, Asia Minor. Acelaşi Aurelian va fi cel care va readuce sub autoritatea imperială şi aceste teritorii, în plus, în a doua jumătate a secolului al III-lea, imperiul s-a confruntat cu o nouă problemă: necesitatea abandonării unor teritorii, datorită imposibilităţii de a le mai apăra. Astfel, în c. 253, au fost abandonate Agri Decumates; Dacia (în timpul lui Gallienus sau, mai probabil, a lui Aurelian).

În plan moral, criza se manifestă prin introducerea masivă în lumea romană a cultelor de sorginte orientală. În special se remarcă tendinţele monoteiste, legate de cultul lui Mithras, al lui Sol Invictus, divinităţi adorate mai ales de către militari, dar şi creştinismul, care capătă o tot mai mare răspândire în oraşele din Orient. În privinţa ultimului, „pacea lui Gallienus” a contribuit în mod decisiv la răspândirea sa.

Pe de altă parte, invaziile barbare, tulburările civile, revoltele şi epidemiile au dus la răspândirea unor sentimente milenariste, legate, de altfel, de ascensiunea creştinismului. Creştinii au fost de altfel blamaţi pentru toate nenorocirile secolului al III-lea, pentru că, afirmau păgânii, datorită „ateismului” lor, zeii pedepseau omenirea.

Toate aceste tendinţe, coroborate, au dus în final la creşterea rolului împăratului, perceput ca intermediar între zei şi oameni. În consecinţă, asistăm în a doua jumătate a secolului al III-lea, la ascensiunea „împăraţilor illyri”, cum ar fi Claudius al II-lea Gothicus (268 – 270); Aurelian (270 – 275); Probus (276 – 282); Carus şi fiii săi (282 – 284), care au încercat rezolvarea crizei. Dacă un Claudius al

II-lea s-a ocupat în principal de stoparea invaziilor gotice, victoria de la Naissus aducându-i de altfel şi *cognomen*-ul de Gothicus, un Aurelian a încercat o structurare „religioasă" a imperiului. El a încercat crearea unei ierarhii divine, în vârful căreia se găsea zeul său protector, Sol Invictus, căruia îi erau subordonaţi ceilalţi zei din Panteon. În acest sistem, Aurelian, ca proiecţie a divinităţii supreme în lumea terestră (Sol Invictus), guverna în mod autoritar imperiul, imagine a lumii divine. De altfel, unii autori antici au remarcat acest fapt, insistând asupra aparenţei imperiale în vremea lui Aurelian.

Mai târziu, succesorul său Probus a fost creditat cu intenţia instituirii unei „vârste de aur", în care soldaţii nu mai erau necesari, pentru că pacea ar fi domnit în întreg imperiul.

Toate aceste tendinţe îşi vor găsi finalitatea în epoca lui Diocletian (284 – 305).

CIVILIZAŢIA ROMANĂ

Istoria romană reprezintă istoria unei cetăţi, care în decursul a circa şapte secole s-a extins de la nivelul unei mărunte aşezări din Latium, până la dimensiunile unui imperiu care cuprindea întreg spaţiul mediteraneean. În tot acest răstimp, Roma a preluat de la populaţiile cu care a intrat în contact o serie de tehnici şi abilităţi culturale, pe care le-a adaptat şi transformat. Din acest punct de vedere, istoria civilizaţiei edificate de Roma reprezintă istoria transformării cetăţii, dintr-una cu un pronunţat caracter rural, într-un stat teritorial care a reuşit, prin intermediul împrumuturilor culturale şi a sincretismului religios pe care l-a practicat, să topească, precum într-un creuzet, influenţele străine, scoţând la iveală o civilizaţie mixtă, greco-romană, ale cărei trăsături vor sta la baza celei moderne.

Dacă influenţele venite din lumea greco-orientală s-au manifestat mai ales în planul culturii scrise şi a artelor vizuale, romanii au oferit, la rândul lor, lumii antice, o organizare politico-administrativă fără egal. Talentul lor se manifestă cu precădere în urbanizarea şi organizarea Occidentului cucerit, acolo unde grecii creaseră doar mici insule de civilizaţie într-o mare barbară, prin intermediul coloniilor. În plan cultural, influenţa romană se manifestă (şi acesta considerăm a fi cel mai important fapt) prin impunerea limbii latine în teritoriile cucerite, ceea ce va duce, în teritorii precum Hispania, Gallia sau Dacia, la o romanizare durabilă şi corolarul acesteia, apariţia limbilor şi a popoarelor neolatine. Talentul

lor se manifestă şi în plan spiritual, acolo unde, prin intermediul sicretismului religios şi al fenomenului cunoscut sub denumirea de *interpretatio Romană* au fost adoptate şi adaptate divinităţi ale populaţiilor locale, cu ar fi Apollo Grannus în Gallia, Hercules Gânditanul (Hispania) sau Diana-Bendis în spaţiul trac, ca să dăm doar câteva exemple. Din acest punct de vedere, deplasările de populaţie (atât militare, prin deplasarea unităţilor militare în zone depărtate de aria de origine a recruţilor, cât şi civile – coloniştii) au dus, în principal, la o relativă omogenizare din punct de vedere lingvistic şi cultural a imperiului.

O altă caracteristică a civilizaţiei romane este reprezentată de bilingvismul din cadrul imperiului. Dacă în Occident, limba latină este cea folosită cu precădere, în Orient, moştenirea greacă din epoca elenistică s-a dovedit a fi prea stabilă pentru a lăsa loc latinei. Astfel, în Orient, limba folosită este greaca, cu toate că în administraţie şi în armată, este utilizată limba oficială, latina. Acest bilingvism este identificabil şi în plan geografic: Mediterana este separată din acest punct de vedere în două jumătăţi relativ egale, frontiera dintre latină şi greacă fiind trasată, pornind din Africa de Nord, undeva la limita vestică a provinciei Cyrenaica, apoi, la nord, de aşa-numita linie Jireček-Skok (în Peninsula Balcanică). În conformitate cu aceasta, între sudul actualei Albanii, trecând prin sudul Bulgariei şi apoi spre nord, dar lăsând la o parte porţiunea litoralului de la Marea Meagră, până la Gurile Dunării, avem de-a face, la nord, cu folosirea cu precădere a limbii latine, iar la sud şi est, de cea a limbii greceşti. „Linia" a subzistat până în secolul al VII-lea d.Hr., când invaziile salve în Balcani au determinat refugierea populaţiei tracice, vorbitoare de latină, în zonele muntoase sau trecerea ei la nord de Dunăre, astfel întărind romanitatea nord-dunăreană. În Balcani, consecinţa majoră a respectivelor invazii a fost slavizarea zonei, mai rămânând doar „pungi" de latinitate în interiorul muntos, ca în cazul aromânilor, macedoromânilor şi istro-românilor.

În plan vertical (din punct de vedere social), se poate constata, în contextul extinderii statului roman în epoca republicană, o treptată elenizare a aristocraţiei romane. Mai ales după implicarea în Grecia, în contextul războaielor macedonene (215 – 205; 200 – 197; 171 – 168 î.Hr.), elita romană ajunge să fie tot mai profund afectată de contactul cu elenismul, preluând tehnici şi artefacte din lumea greacă. Din acest

punct de vedere, Horatius, marele poet latin, avea dreptate atunci când scria: „Graecia capta ferum victorem cepit et artes/ intulit agreşti Latio" („Grecia învinsă şi-a învins la rândul său barbarul învingător şi a adus civilizaţia în necioplitul Latium": *Ep*., II, 1, 156). În aceeaşi ordine de idei, influenţa greacă (şi aici avem în vedere mai ales influenţa de epocă elenistică) se manifestă cu precădere la nivelul elitei. În cadrul competiţiei politice de la Roma, posesia sau non-posesia „elenităţii" (a tehnicilor precum discursul politic, folosirea limbii greceşti, a bunurilor de lux provenind din spaţiul elenistic) reprezintă, către sfârşitul Republicii, un element determinant. Chiar dacă mai există romani „arhaizanţi", precum Cato cel Bătrân, care a încercat revigorarea vechilor idealuri romane, reprezentate de ataşamentul faţă de spaţiul rural şi respectarea tradiţiilor, aceştia sunt mai degrabă o anomalie decât norma. Chiar şi Cato, ne relatează Plutarh, către sfârşitul vieţii s-a declarat învins şi s-a apucat să înveţe limba latină (Plutarh, *Cato Maior*, 2).

Pornind de la nivelul elitei romane, elenismul se răspândeşte în întreaga Romă: teatrul, de exemplu, preia din plin modele, subiecte şi tipuri provenind din lumea greacă. Apoi, discursul politic, folosit de către membrii elitei în cadrul luptei pentru putere, reprezintă o tehnică extrem de eficientă atunci când e vorba de dominarea vieţii publice. Afluenţa de sclavi greci (pedagogi, în special, care aveau o mare căutare la Roma), dar şi oameni liberi provenind din spaţiul elenistic, va aduce la Roma şi moravuri provenind din Orient – gustul pentru lux, pentru atletism, pentru teatru sau vânătoare, „sportul regal" prin excelenţă, dar şi corolarul acestora, în percepţia romanilor tradiţionalişti – pervertirea vechilor *mores*, prin folosirea discursului politic şi a corupţiei electorale ca arme politice, ca şi „desfrânarea" (conform vechilor standarde romane) în viaţa privată.

Se întâmplă astfel un fenomen interesant: dacă Roma a ajuns stăpâna Orientului (şi a lumii elenistice), în plan politic, în schimb, moravurile şi cultura greco-orientală a cucerit Roma.

CULTURA LATINĂ, DE LA ORIGINILE ROMEI PÂNĂ LA SFÂRŞITUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI PUNIC (753 – 241 Î. HR.).

În planul culturii scrise, primul text păstrat în limba latină este o inscripţie de pe fibula de la Praeneste (c. 600 î.Hr., cu textul: *Mânios*: *med*: *fhe fhaked*: *Numasioi* – „m-a făcut Manio pentru Munasio"), text discutabil, care a suscitat în istoriografia modernă o serie de discuţii,

mergând până la negarea autenticităţii respectivei piese. Lăsând la o parte discuţiile referitoare la datarea şi autenticitatea acestei piese, alfabetul latin reprezintă un import şi, totodată, o adaptare a celui grec, preluat pe filieră etruscă, cel mai probabil înainte de 600 î.Hr.

În perioada arhaică (21 aprilie 753, data tradiţională a întemeierii Romei – 241 î.Hr.), cultura scrisă şi în special literatura au cunoscut o dezvoltare lentă. Este perioada în care au fost elaborate poezii cu caracter religios: *Cântecul Salienilor*, *Cântecul Fraţilor Arvali*, „prezicerile fraţilor Marcius", elogii cu caracter funebru, inscripţii triumfale, puse de către comandanţii militari victorioşi pe Capitoliu, sau inscripţii funerare.

Aceeaşi perioadă a fost martora şi elaborării primelor legi scrise de la Roma – *Legile celor XII table* (în 451/450 î.Hr.), de altfel singurul document păstrat în domeniul jurisprudenţei pentru această perioadă, domeniu în care romanii au excelat. Spre sfârşitul perioadei, avem de-a face cu o creştere treptată a influenţei elene la Roma, manifestă în folosirea, de exemplu, a discursului politic, consecinţă a implicării Romei în cucerirea Italiei de Sud (cunoscută şi sub numele de Grecia Mare).

PERIOADA CONTACTULUI CU ELENISMUL (241 – 133 Î. HR.).

Creşterea influenţei greceşti la Roma, datorată în principal expansiunii romane, mai întâi în Italia de Sud, apoi în Orientul regatelor elenistice, a dus la o adevărată explozie în cultura epocii. Atât în planul culturii scrise, cât şi în cel al artei şi arhitecturii, importurile din lumea greco-orientală duc la transformarea mentalităţilor. Folosite ca obiecte de prestigiu, bunurile provenite din spaţiul elenistic (obiecte de artă, dar şi discipline precum educaţia de tip hellen, retorica, filosofia sau poezia) ajung a face parte din arsenalul nobililor romani în cadrul competiţiei pentru câştigarea puterii. Se remarcă, în acest context, constituirea „cercului Scipionilor", grupat în jurul lui Scipio Aemilianus, ai cărui membri, după terminarea îndatoririlor publice de peste zi, seara, se destindeau discutând filosofie, citind din poeţii greci sau făcând aprecieri la adresa operelor artistice şi literare ale culturii greceşti. Influenţa acestui „cerc" literar s-a etxtins treptat în domeniul moravurilor, transformând profund mentalul membrilor elitei.

Pe de altă parte, opoziţia la penetrarea culturii greceşti în mediile romane, percepută ca un pericol la adresa vechilor *mores*, este

reprezentată de austerul M. Porcius Cato, care a iniţiat o serie de măsuri pentru stoparea influenţei elene la nivelul mentalităţilor şi revenirea la vechile tradiţii, precum interzicerea Bacchanalelor (187 î.Hr.), măsurile împotriva luxului şi expulzarea filosofilor şi oratorilor străini din Roma (ambele în 161 î.Hr.) şi retrimiterea ambasadorilor atenieni în patrie (156 î.Hr.). Cu toate aceste măsuri dure, influenţa greacă la Roma a cunoscut o curbă ascendentă.

În planul culturii scrise, Livius Andronicus a introdus la Roma genurile literare ale epopeii şi dramei, a căror perfecţionare a fost continuată de către Ennius (a redactat tragedia *Ambracia* şi, în domeniul istoriei, *Annales*). Acesta, tratând subiecte romane, a imitat procedeele literare greceşti, încercând astfel ridicarea operelor artistice la o valoare reală.

În domeniul istoriei, asistăm la apariţia analiştilor, care redactează lucrări concepute în spirit patriotic. Dintre aceştia, cei mai de seamă au fost Fabius Pictor, Postumius Albinus, Coelius Antipater, Cornelius Sisenna. Chiar dacă lucrările lor reprezintă doar simple înregistrări de evenimente, totuşi, opera lor marchează pasul necesar spre istoria unui Titus Livius, Tacitus sau Sallustius.

În domeniul retoricii, tehnica discursului politic a cunoscut un mare succes. Preluând, de regulă, cuvânt cu cuvânt exemplul grec, retorica latină este total dependentă de cea greacă, de la care a împrumutat vocabularul tehnic, transpus în latină, termenii tehnici, de exemplu, fiind transcrişi pur şi simplu în alfabetul latin. Se remarcă, de asemenea, deschiderea a numeroase şcoli de retorică la Roma, pentru început în limba greacă. Dintre reprezentanţii notabili ai retoricii latine în această perioadă, sunt de menţionat Marcus Antonius şi Licinius Crassus, ale căror discursuri îl anunţă deja pe Cicero, cel mai strălucit reprezentant al genului.

EPOCA REPUBLICII TÂRZII (133 – 44 Î. HR.)

Perioada Republicii târzii a fost marcată în principal de războaiele civile, care au adus în prim plan figuri politice proeminente, precum cele ale fraţilor Gracchi, Marius şi Sulla, Pompei şi Caesar, Marcus Antonius şi Octavian. În plan mental, perioada este dominată de infuzia masivă de culte provenind din Orient, acum fiind introduse la Roma culte precum cel al Cybelei, al lui Mithras sau al Isidei. Pe de altă parte, în sânul elitei romane îşi face tot mai mult loc ideea că filosofia este „religia" lor, în timp ce religia propriu-zisă este în fapt

bună doar pentru popor. Tot acum, curente filosofice precum stoicismul, epicureismul sau platonismul câştigă tot mai mult teren la nivelul elitei educate.

Paradoxal, războaiele civile au dus la o înflorire culturală fără precedent. Retorica latină cunoaşte o dezvoltare spectaculoasă, atingând în opera lui M. Tullius Cicero culmi nebănuite. Respectivul autor a studiat iniţial retorica cu Marcus Antonius şi Licinius Crassus, iar filosofia cu epicureul Phaedrus, stoicul Diodotus şi academicul Philo. A început să pledeze ca avocat încă de la 20 de ani, primul său discurs (păstrat) fiind elaborat în 81 î.Hr., *Pro P. Quinctio*. Primul discurs cu caracter politic a fost rostit de către Cicero în anul 66 î.Hr., în favoarea lui Cn. Pompeius (*De imperio consulari Cn. Pompeii*, cunoscut şi sub denumirea *Pro lege Manilia*), în care a sprijinit propunerea lui Manilius, tribun al plebei, de a i se acorda lui Pompei comanda în războiul împotriva lui Mithridates al VI-lea. De asemenea, cu totul remarcabile sunt celebrele *Catilinare* (63 î.Hr.), în care autorul a revelat senatului planurile lui Catilina şi ale conspiratorilor săi. După asasinarea lui Caesar, în 44 î.Hr., în tabăra senatorială fiind, a elaborat *Philippicae* (*Filipicele*), discursuri redactate după exemplul celor ale lui Demosthenes împotriva regelui Filip al II-lea al Macedoniei. De această dată, discursurile (4 la număr) sunt îndreptate împotriva lui Marcus Antonius, consul în anul 44 î.Hr. şi care încerca să preia moştenirea lui Caesar.

În total, Cicero a compus circa 106 discursuri, din care s-au păstrat 58, unele fragmentar. Dintre ele, în planul didacticii retoricii, se remarcă *Orator ad Marcum Brutum*, în care autorul trasează caracteristicile oratorului ideal, cel care se poate adapta tuturor circumstanţelor. În *Brutus*, Cicero tratează istoria retoricii romane, în vreme ce în *De oratore libri tres* discută principalele probleme ale artei retoricii, de la Cato Maior până în vremea sa. Pentru Cicero, retorica a luat naştere din elocvenţă, iar pentru a fi un bun orator, trebuia să dispui de o bună cultură generală umanistă (filosofie, drept, literatură, istorie, arta guvernării, cunoaşterea instituţiilor şi legilor, stăpânirea artei militare, etc.).

Însă Cicero s-a remarcat şi prin opera sa filosofică. Dintre lucrările mai importante, un loc de frunte îl ocupă *De republica*, compusă în 6 cărţi, din care s-au păstrat trei; *De natura deorum libri tres*, în care discută natura divinităţilor; *De legibus*; *De officiis libri tres*.

Din *De republica*, transpare faptul că pentru retorul latin, cea mai bună formă de guvernare o reprezintă îmbinarea între monarhie, regimul aristocratic şi democraţie, după cum de altfel îşi reprezenta şi Polybios (*Istorii*, VI, 18) „constituţia" romană, având dreptatea ca factor de stabilitate. Din lectura operei filosofice a lui Cicero se poate remarca înclinaţia autorului către academism, în ceea ce priveşte teoria cunoaşterii, influenţa lui Platon în privinţa teoriei statului ideal şi a organiării acestuia (prezentă mai ales în *De republica*) şi a curentului stoic în ceea ce priveşte metafizica şi morala. Pentru a-şi argumenta teoriile, Cicero foloseşte dialogul, anecdota, citatele şi digresiunile, redactându-şi lucrările într-un stil cât mai ferit de neologismele greceşti, atât de la modă în vremea sa.

Acelaşi autor a lăsat şi o bogată corespondenţă, compusă din *Epistularum ad Atticum libri XVI* (pentru perioada 68 – 43 î.Hr.) şi *Epistulae ad familiares* (62 – 43 î.Hr.), *Epistularum ad Quintum fratrem libri III* (60 – 54 î.Hr.), *Epistularum ad Brutum libri* II (43 î.Hr.). Corespondenţa lui Cicero întregeşte imaginea asupra epocii în care acesta a trăit, atât de bogată în evenimente.

În domeniul istoriei, cel mai important reprezentant al genului este chiar unul dintre protagoniştii războaielor civile, C. Iulius Caesar. Prin cele două lucrări ale sale, *Comentarii de bello Gallico* şi *Comentarii de bello civile*, el inaugurează în istoriografia latină genul memorialistic. Se poate observa în lucrările sale că, sub aparenţa unei false obiectivităţi, în fapt autorul deformează realitatea, construind o imagine asupra cuceririi Galliei şi apoi a războiului cu Pompei menită să-l pună în valoare chiar pe Caesar. Cu toate acestea, el oferă informaţii preţioase cu privire la populaţiile supuse şi la desfăşurarea campaniilor de cucerire a spaţiului gallic. Cu privire la relatarea asupra războiului civil, se poate mai ales observa stilul propagandistic în care a fost redactată lucrarea. Însă, un interes deosebit a prezentat descrierea războiului civil în plan militar, o serie de mari generali ai epocii moderne, precum, de exemplu, Napoleon Bonaparte, aplecându-se asupra ei.

În domeniul poeziei, acum se remarcă Lucretius, unul dintre cei mai de seamă poeţi latini, reprezentant al poeziei didactice, şi Catullus, creator de poezii cu caracter erotic şi de epigrame, ca şi al micii epopei cu subiect mitologic. Dintre ei, Lucretius a redactat un poem, intitulat *De rerum natura*, în şase cărţi, în care face apologia filosofiei lui Epicur.

Poemul a rămas neterminat, iar ideile esenţiale care se desprind din el ar fi următoarele: nimic nu se naşte din nimic, la baza lucrurilor stând atomii (interesant este faptul că poetul nu foloseşte neologismul grec *atomos*, preferând o exprimare latină: *prima elementa*, *genitalia corpora*), numărul lor fiind infinit. În aceeaşi ordine de idei, Lucretius foloseşte un stil arhaic, folosind comparaţii cu tablouri din natură pentru a-şi argumenta teoria privind fixitatea legilor naturii.

PERIOADA DE APOGEU A LITERATURII LATINE (44 Î. HR. – 14 D.HR.)

Epoca are ca principale evenimente în plan politic constituirea (43 î.Hr.) şi ascensiunea celui de-al doilea triumvirat, războiul civil dintre Octavian şi Marcus Antonius (31 î.Hr.), instituirea Principatului (27 î.Hr.) şi domnia lui Augustus (27 î.Hr. – 14 d.Hr.).

În plan cultural, ea reprezintă perioada de apogeu a culturii latine. Un Sallustius, Titus Livius (istorie), Vergilius, Ovidius, Horatius, Tibullus şi Propertius (poezie) şi-au dat întreaga măsură a talentului lor.

Aceeaşi perioadă a fost martora constituirii cercului lui Maecenas, apropiat al lui Augustus, alături de care au mai funcţionat şi cele organizate de Messala Corvinus sau Asinius Pollio. Ultimul personaj menţionat este cunoscut şi pentru înfiinţarea primei biblioteci publice de la Roma, contribuind astfel în mod semnificativ la lărgirea ariei publicului cultivat.

Odată cu instituirea regimului augustan, literaţii aparţinând cercului lui Macenas au fost înrolaţi, s-ar putea spune, în slujba noului stăpân al statului. Titus Livius, Vergilius sau Horatius se remarcă prin faptul că în operele lor glorifică, direct sau în mod voalat, noul regim.

O altă caracteristică a perioadei este dată de conştientizarea faptul că Roma a devenit stăpâna lumii cunoscute (*orbis terrarum*). Acum se simte nevoia şi legitimării acestei stăpâniri. Şi cum altfel decât prin intermediul literaturii şi artei se putea ajunge la această legitimare? Întreaga cultură a perioadei este, în consecinţă, pusă în slujba acestui deziderat. Astfel, prin intermediul literaturii şi istoriei, Roma îşi construieşte o origine ilustră, pornind chiar de la neamul troienilor cântaţi în *Iliada* lui Homer. Sau, chiar şi mai nobilă, pentru că gemenii Romulus şi Remus, în legendele despre fondarea Romei, au fost concepuţi de către vestala Rhea Silvia cu însuşi zeul războiului, Marte.

Acest impuls l-a împins pe Vergilius să realizeze o continuare a poemelor homerice, *Acneis* (*Eneida*). Rămasă neterminată, *Eneida* (epopee în 12 cânturi) a fost concepută probabil chiar la îndemnul lui Augustus. Opera, monument propagandistic în fapt, cântă grandoarea, dar şi originea ilustră a romanilor, descriind rătăcirile lui Aeneas şi ale tovarăşilor săi, până la sosirea în Italia, ca şi luptele duse cu populaţiile italice, până la cucerirea lor. Lucrarea face aluzie la mitul eroului fondator, promovat de altfel şi de către Augustus în mediile politice. La fel ca fondatorii legendari ai Romei, Aeneas şi mai apoi Romulus, şi Augustus pretinde că este un nou întemeietor. Aceasta, pentru că, prin readucerea păcii în cetate, prin oprirea războaielor civile şi reintroducerea concordiei între cetăţeni, fondatorul Principatului consideră că are tot dreptul de a fi proclamat ca noul întemeietor al Romei. Şi o proclamă, de altfel, prin intermediul literaţilor. Într-o altă lucrare a lui Vergilius, *Bucolica*, se celebrează la un moment dat venirea apropiată a unui copil, care va aduce secolul de aur, *numen saeculum*, pe pământ. De altfel, toate lucrările elaborate de către Vergilius au un mesaj anume: dacă în *Acneis*, mitul fondării Romei şi modelul eroului fondator ies în evidenţă, în *Bucolica* şi *Georgica*, se face apel la revenirea la vechile *mores* ale romanilor. Glorificarea vieţii la ţară şi prezentarea sa idealizată reprezintă motivele centrale din ultimele două lucrări. Aceasta, şi pentru că o parte a „programului politic" augustan era reprezentată de revigorarea vechilor tradiţii romane, între care un loc central îl ocupa revenirea la valorile rustice. Modelul soldatului ţăran, de epocă republicană, a fost de altfel promovat cu asiduitate în vremea stăpânirii lui Augustus. Respectivul model se leagă şi de concepţia romană asupra cetăţeanului şi rolului său în societate: individ care-şi lucrează cu braţele proprii pământul, care aleargă în sprijinul patriei sale la nevoie, nededat luxului adus din Orientul decăzut. Bineînţeles, aceste motive erau pur propagandistice, folosite de către fondatorul Principatului pentru a-şi argumenta afirmaţia de restaurare a Repuiblicii.

O operă de propagandă similară realizează şi istoricul Titus Livius, şi el apropiat al lui Maecenas, în lucrarea sa monumentală, *Ab Urbe condita*. Scopul operei liviene este realizarea unei istorii a statului roman, pornind de la legendarul său fondator, Romulus, şi până la instituirea domniei lui Augustus. Lucrarea, elaborată în 142 de cărţi, dar nepăstrată integral, narează creşterea treptată a puterii statului

roman prin cucerirea populaţiilor vecine, dar şi conflictele existente la Roma. Se poate observa împrumutul din istoriografia greacă a, de exemplu, tehnicii discursului inventat şi atribuit unor personaje de seamă din trecut. Tehnica este folosită pentru a accentua fie opiniile politice ale unor fruntaşi ai vieţii publice, fie pentru a argumenta şi accentua, de exemplu, rolul pe care concordia din sânul societăţii romane l-a jucat în cadrul expansiunii. De asemenea, se pare că anumite evenimente, ca de exemplu reforma lui Servius Tullius, sau instituirea Republicii, sunt „aranjate" în aşa fel încât să corespundă unor evenimente din lumea greacă: fie reformele lui Solon de la Atena (în cazul reformei lui Servius Tullius), fie reformele lui Cleisthenes, având ca finalitate democratizarea Atenei (în cazul instituirii Republicii).

Privind în opera liviană, frapează accentul pus pe *concordia*, valoare fundamentală, în concepţia autorului, pentru chiar existenţa statului. Căci romanii, după părerea lui Titus Livius, au fost permanent ameninţaţi de duşmani din exterior; în consecinţă, unitatea poporului era esenţială pentru chiar existenţa statului. Se remarcăm în aceeaşi ordine de idei, persistenţa conceptului de *bellum iustum*, război drept, de apărare a cetăţii. Din această perspectivă, romanii nu au fost niciodată agresori, ei doar apărându-se în faţa pericolelor externe care ameninţau cetatea. Chiar dacă, teoretic, Titus Livius redactează o istorie, o relatare a trecutului glorios al Romei, se poate observa în lucrarea sa accentul pus pe valorile morale morale ale înaintaşilor, care le-au permis acestora edificarea Republicii. În aceeaşi ordine de idei, lucrarea are câteva direcţii de dezvoltare: în primul rând, structura este circulară, pornind de la fondatorul legendar al Romei, ea se sfârşeşte cu relatarea despre Augustus, al doilea întemeietor al statului. Apoi, accentul pus pe valorile morale din trecut este, la fel ca la Vergilius, strâns legat de promovarea de către Augustus a tradiţionalismului, ca şi, de altfel, necesitatea concordiei în cadrul societăţii, reinstituită de către fondatorul Principatului.

Sallustius, prin lucrările sale, *Despre conjuraţia lui Catilina* şi *Despre războiul cu Iugurtha*, ne informează despre perioada de sfârşit a Republicii. Participant direct la evenimentele din perioada 52 – 44 î.Hr., după asasinarea lui Caesar, s-a retras din viaţa publică. Lucrarea care tratează despre conjuraţia lui Catilina (din 63 î.Hr.) are drept scop principal readucerea în atenţia contemporanilor a evenimentului.

Sallustius foloseşte cu multă abilitate sursele, scopul fiind nu exactitatea cronologică, ci explicaţia filosofică. Ca şi în *Despre războiul cu Iugurtha*, cauza esenţială şi firul conducător al lucrării sunt reprezentate de decăderea moravurilor. Decăderea moravurilor, corupţia şi mita reprezintă cauzele care au dus, în cele din urmă, la posibilitatea ca un regişor numid (în cazul lui Iugurtha) să pună în pericol stabilitatea statului roman vreme de 6 ani (111 – 105 î.Hr.). Aceeaşi corupţie a avut drept produs, în concepţia lui Sallustius, apariţia lui Catilina, om politic care a iniţiat o conspiraţie ce viza uciderea contracandidaţilor săi la consulat şi incendierea Romei, în final deci, preluarea puterii. Conspiraţia a fost descoperită şi Catilina a căzut în luptă cu armata trimisă împotriva sa, în 62 î.Hr., lângă Pistona în Etruria.

Ce se poate remarca în opera sallustiană este rechizitoriul făcut partidei senatoriale, pe care autorul l-a realizat cu abilitate, prin distorsionarea subtilă a adevărului, prin trecerea sub tăcere a unor amănunte sau prin folosirea unor anumite epitete. De asemenea, se poate observa simpatia lui Sallustius pentru Caesar, de exemplu, Cicero, adevăratul salvator al statului în vremea conjuraţiei lui Catilina, fiind pus într-un con de umbră.

Revenind la poeţii perioadei, Horatius a redactat o serie de poezii: *Satire*, *Epode*, *Ode*, *Epistole*, *Carmen saeculare*. Aparţinând şi el cercului lui Maecenas, de bună seamă şi poeziile sale sunt îndreptate spre glorificarea epocii augustane şi a fondatorului acesteia.

Ovidius, prin *Metamorfozele* sale, prin *Tristia*, *Amores*, *Ars Amandi* şi *Pontica*, rămâne, după dispariţia pleiadei de poeţi din era lui Augustus (Vergilius, Horatius şi Propertius), cel mai mare poet de la Roma. Poezia de dragoste promovată de către Ovidius contravenea însă încercării lui Augustus de a revigora vechile tradiţii. Aceasta, ca şi comportamentul libertin de care a fost acuzat, i-au adus poetului exilul la Tomis. De acolo datează *Tristia* şi *Ponticele*, în care descrie, cu tristeţe şi nostalgie după plaiurile însorite ale Italiei, viaţa într-o cetate de la marginea imperiului. Prin amplitudinea operei sale poetice, Ovidius rămâne corespondentul lui Cicero în domeniul poeziei.

LITERATURA ÎN EPOCA PRINCIPATULUI (14 – 284 D.HR.).

În această perioadă, regimul imperial s-a consolidat sub împăraţii celor patru dinastii: Iulia Claudia (14 – 68), Flavia (69 – 96), Antoninii (97 – 192) şi Severii (193 – 235). Perioada reprezintă atât

apogeul păcii romane (*pax Romană*), în vremea Antoninilor, cât şi începutul crizei, numită în genere a secolului al III-lea, dar care îşi are începutul încă din vremea lui Marcus Aurelius (161 – 180), odată cu invaziile quazilor şi marcomanilor.

Aceeaşi perioadă a fost martora creşterii permanente a autorităţii imperiale, având drept corolar servilismul tot mai accentuat al membrilor clasei politice faţă de deţinătorul puterii. În plan cultural, se remarcă tot mai pregnanta îmbinare între cultura latină şi cea greco-orientală, ultima dobândind un ascendent tot mai mare. Sistemul educaţiei de tip grec a câştigat teren în mod decisiv, cunoaşterea şi folosirea limbii greceşti reprezentând, s-ar putea spune, o obligaţie pentru membrii elitelor, fie ele centrale sau locale. Pentru epoca Principatului, influenţa greacă este perceptibilă mai ales la nivelul puterii imperiale, care treptat se elenizează. Preluarea unor simboluri ale puterii provenind din lumea elenistică, folosirea în titulatură a unor *cognomina* şi epitete care atestă superioritatea – şi chiar sacralitatea – deţinătorului puterii marchează încercările împăraţilor perioadei de a fi tot mai mult percepuţi ca monarhi de tip elenistic. La aceasta contribuie şi literaţii perioadei, între aceştia un rol extrem de important avându-l Plinius cel Tânăr, autor al unui *Panegiric* către Traian, în care împăratul este în mod clar identificat cu proiecţia lui Jupiter în lumea terestră. Genul panegiricului, discurs laudativ la adresa împăratului, va face de altfel carieră în antichitatea târzie, fiind folosit pentru obţinerea atât a unor avantaje personale de către autor, dar şi pentru oferirea, de exemplu, a unor facilităţi pentru oraşul din care provine respectivul autor.

În domeniul istoriei, epoca Principatului a oferit posterităţii operele lui Tacitus şi Suetonius. Aceştia crează istorie din perspectiva ordinului senatorial, imaginea asupra regimului imperial fiind una vădit părtinitoare: împăraţii care respectă instituţia senatului sunt descrişi ca „împăraţi buni", în vreme ce împăraţi precum Caligula, Nero sau Domiţian sunt zugrăviţi în culori negre, datorită încercărilor acestora de a întări autoritatea imperială în detrimentul senatului.

În ceea ce-l priveşte pe Tacitus, acesta făcea parte din nobilimea gallo-romană, având un *cursus honorum* obişnuit în acea epocă, care a culminat cu deţinerea magistraturii consulare în anul 97 d.Hr. A redactat o serie de lucrări: *Annales*, *Historiae*, *Dialogul despre oratori*, *Viaţa lui Agricola* şi *Germania*. Dintre acestea, vor fi discutate mai jos

Annales şi *Historiae*.

Annales au fost redactate, după cum ne informează autorul, *sine ira et studio* („fără ură şi fără părtinire": *Ann*., I, 1) şi reprezintă lucrarea de maturitate a lui Tacitus. Pentru el, forma de guvernare monarhică era inevitabilă, însă, aparţinând ordinului senatorial, are păreri diferite cu privire la guvernarea unuia sau altuia dintre monarhi. Analizând *Annales*, se poate observa că autorul a fost indignat de laşitatea şi servilismul dovedite de aristocraţia senatorială, de cruzimea şi „beţia puterii" la care ajunseseră unii împăraţi, ca şi de indiferenţa plebei. Simpatia lui, după cum transpare din lucrare, se îndreaptă spre acei membri ai aristocraţiei senatoriale care încă mai practică, în viaţa particulară, vechile virtuţi romane, între care la loc de cinste se găseşte austeritatea. Aceştia sunt însă relativ puţini, marea majoritate a senatorilor complăcându-se în adularea şi încurajarea persoanei imperiale spre un comportament autoritar. De altfel, după instituirea regimului augustan, membrii senatului promovează (s-ar putea spune cu succes şi asiduitate) noi valori comportamentale, între care se remarcă *quies* şi *mediocritas*. Ei ies în evidenţă doar atunci când servilismul unora trece dincolo de limite, sau în cazul în care, după cum se menţiona mai sus, avem de-a face cu personalităţi puternice, ca în cazul lui Paetus Thrasea.

Arta literară a lui Tacitus constă în a prezenta astfel de tipuri umane, aparţinând unei realităţi vii, prin intermediul nu numai al expunerii seci a faptelor şi evenimentelor, aşa cum ne-ar lăsa să înţelegem titlul lucrării, ci şi prin creionarea portretelor unor personaje, folosirea dialogului ca tehnică literară (de regulă, dialoguri inventate, tehnică preluată din mediile greceşti), sau accentuarea cu bună ştiinţă a imaginii anumitor evenimente sau personalităţi.

La fel ca în *Annales*, şi în *Historiae* (*Istorii*), Tacitus dă dovada talentului său scriitoricesc. Lucrarea, rămasă neterminată, cuprinde perioada ianuarie-iunie 69 d.Hr., lucrarea întrerupându-se la relatarea revoltei batavului Civilis din Gallia. Opera avea probabil 14 cărţi, din care ne-au parvenit primele patru şi începutul celei de-a cincea. Pentru Tacitus, istoria este de fapt literatură, în sensul că ea presupune stil şi compoziţie. De asemenea, pentru autorul de factură senatorială, istoricul trebuie să dea dovadă de imparţialitate, acordând în acest sens o mare importanţă informaţiei istorice. În acest sens, sunt cercetate toate izvoarele pentru epoca descrisă – lucrări ale altor

istorici, documente oficiale sau martori oculari.

În ambele lucrări, Tacitus îşi dezvăluie calităţile sale de istoric. Astfel, îşi concepe opera ca un tratat asupra justiţiei şi moralei, pentru că faptele condamnabile, dar şi cele lăudabile, să rămână în memoria posterităţii: primele, pentru a fi înfierate, ultimele, pentru a fi amintite şi urmate. Din lucrările lui Tacitus transpar şi ideile sale privind forma de guvernare. Plecând de la formula lui Cicero, în conformitate cu care statul ideal reprezintă îmbinarea a trei forme de guvernare – monarhia, aristocraţia şi democraţia – temperate de dreptate, Tacitus ajunge la concluzia că forma de guvernare republicană nu mai e viabilă. Însă, pentru el, principatul, chiar dacă era inevitabil, totuşi trebuie îmbinat cu libertatea, aşa cum este în timpul lui Nerva (*Agricola*, 3). Autorul este convins că vechile instituţii republicane nu mai pot asigura conducerea statului, principatul reprezentând o garanţie a păcii interne.

Ca şi pentru alţi istorici latini, şi pentru Tacitus, istoria are valori morale. Adică, este relatată pentru a judeca oamenii trecutului şi a învăţa din greşelile acestora. Procedeul său favorit este reprezentat, în aceeaşi ordine de idei, de analiza morală. Astfel, istoricul descrie pasiunile personajelor sale, ca şi motivele interioare care-i împing la acţiune. Procedeul pare a fi împrumutat de la Sallustius, prin precizia cu care descrie trăsăturile de bază ale fizionomiei morale a personajelor şi concizia cu care formulează asupra lor o judecată definitivă.

În privinţa stilului, istoricul încearcră să se elibereze de sub influenţa retoricii, avându-l ca model pe Sallustius. O altă caracteristică este reprezentată de oncizie. Pentru realizarea acesteia, Tacitus a recurs la felurite mijloace, ca de exemplu folosirea de propoziţii scurte, care se desprind din scheletul principal, realizând astfel o notă originală şi lăsând impresia de severitate.

Lucrarea lui Suetonius, *Vieţile celor 12 Cezari*, este de o altă factură. Colecţie de biografii imperiale, de la Caesar la Domiţian, lucrarea reprezintă o importantă sursă pentru istoria perioadei pe care o descrie, relevând adesea detalii necunoscute din alte izvoare. Creionând portretele fizice şi morale ale personalităţilor descrise, inclusiv amănuntele picante, autorul lasă în umbră uneori aspectul cronologic. Genul biografic, abordat de către Suetonius, va face de altfel carieră în perioada ulterioară: de la *Viaţa lui Apollonios din*

Tyana, redactată de către Philostratus (sec. I d.Hr.), trecând prin *Historia Augusta*, coleţie de biografii imperiale redactată la sfârşitul secolului al IV-lea şi până la biografiile sfinţilor creştini, inclusiv din epoca medievală.

Se poate urmări o schemă-tip în crearea biografiei unui personaj imperial: originea, naşterea, numele, cariera, descrierea domniei şi moartea. Autorul se interesează în particular de om, nu de reprezentantul puterii, de calităţile şi defectele sale, atât în viaţa publică, cât şi în cea privată, ajungând să analizeze inclusiv obiceiurile, gestica, costumul purtat, sau detaliile fiziologice. Datorită atenţiei pentru asemenea detalii, în special, opera lui Suetonius se constituie, cum menţionam de altfel şi mai sus, într-un izvor inestimabil pentru epoca de sfârşit a Republicii şi de început al Principatului.

În domeniul retoricii şi filosofiei, cel mai important autor al epocii imperiale este L. Annaeus Seneca. Fost educator al lui Nero, a căzut în dizgraţie în anul 62, fiind obligat să se sinucidă din ordinul fostului său elev. A scris 10 tratate de filosofie, intitulate *Dialoguri*, tratate de morală, tragedii, ocupându-se şi de istoria naturii (*Şapte cărţi de probleme de istoria naturii*). Discipol al filosofilor stoici în ceea ce priveşte morala, Seneca este adept al „teoriei acţiunilor bune".

Aceeaşi perioadă imperială a fost martora apariţiei unor poeţi precum M. Annaeus Lucanus, Martial, Juvenal, Aulus Gellius sau Phaedrus. Dacă primul, autor al *Pharsaliei*, este adeptul mai degrabă al epopeii, Martial, prin epigramele sale, dă dovadă atât de servilism faţă de puternicii zilei, cât şi de maliţiozitate, criticând viciile şi comportamentul ridicol al unora dintre contemporanii săi. Acelaşi lucru îl face şi Juvenal în satirele sale. De formaţie retorică şi prieten al lui Martial, Juvenal accentuează, în satirele sale, tarele vremii în care trăieşte.

În ceea ce-l priveşte pe Aulus Gellius, acesta, autor al *Nopţilor attice*, oferă numeroase amănunte privind gramatica, dreptul, sau arheologia. Opera sa se înscrie în curentul arhaizant, foarte la modă în secolul al II-lea d.Hr.

Phaedrus, prin fabulele sale (123 la număr, divizate în 5 cărţi), este cel mai reprezentativ autor de fabule în limba latină. Chiar dacă declară că nu a făcut altceva decât să pună în versuri fabulele lui Aesopus, totuşi el dă dovadă de originalitate. De altfel, aluziile sale satirice la adresa lui Seianus, prefect al pretoriului şi favorit al lui

Tiberius, i-au adus exilul ca pedeapsă pentru îndrăzneala sa.

În proză, s-au făcut remarcaţi Petronius şi Apuleius. Primul, supranumit şi „arbitrul eleganţei", prieten apropiat al lui Nero, a redactat romanul numit *Satyricon*. Aparţinând genului de „roman de moravuri", *Satyricon* s-a păstrat incomplet. Din fragmentele rămase, parvin informaţii extrem de preţioase referitoare la istoria socială a epocii şi, în special, la analiza genului parvenitului în înalta societate, cum este cazul libertului Trimalchio.

Al doilea autor menţionat, Apuleius, a redactat lucrări în diverse domenii: magie (*De magia*), filosofie (*De de-o Socratis*; *De mundo*; *De Platone et eius dogmate*); literatură (*Metamorphoses*). Opera sa se constituie într-un izvor extrem de preţios pentru cunoaşterea realităţilor vremii sale, atât în plan social, economic şi politic, cât şi în cel al mentalităţilor.

Ultimul autor reprezentativ de limbă latină al epocii Principatului, care va fi discutat în prezenta lucrare, este Plinius cel Bătrân. Aparţinând ordinului ecvestru, Plinius a reprezentat curiozitatea ştiinţifică a timpului său. În peste 160 de lucrări, dintre care, din păcate, s-a păstrat doar *Istoria naturală*, eruditul autor analizează domenii din cele mai diverse ale ştiinţelor: arta militară, retorica, biologia, ştiinţele politice, etc. *Istoria naturală* reprezintă o operă ştiinţifică de cea mai mare valoare, în care autorul înregistrează peste 20.000 de fapte, pe care le-a cules cu grijă dintr-o serie de lucrări anterioare (peste 100 de autori consultaţi, cu circa 2000 de volume). Compilaţia, căci aceasta este *Istoria naturală*, este redactată într-un stil inegal: fie cu accente retorice, fie într-un spirit sec. Autorul se dovedeşte foarte interesat de *mirabilia*, „curiozităţi". Dovadă a interesului său pentru ştiinţă, a murit în anul 79, pe când încerca să observe îndeaproape erupţia Vezuviului.

Aşadar, spre deosebire de epoca sfârşitului Republicii – începutul Principatului, considerată, pe bună dreptate, epoca de aur a culturii scrise latine, se poate observa, în schimb, o tendinţă descendentă în perioada următoare. Autorii latini se reduc în număr şi calitate, pe măsură ce ne apropiem de secolul al III-lea. Se poate remarca, în această perioadă, îmbinarea tot mai accentuată a culturii latine cu cea greacă. În planul istoriografiei, autorii de limbă greacă (care relatează despre istoria romană) se menţin între limitele istoriografiei de epocă elenistică. Având ca model pe Polybios,

Thucydides şi Xenophon, un Cassius Dio, Strabo, Arrian sau Appian relatează într-un mod cu mult mai obiectiv istoria romană decât o fac autorii de limbă latină. Lucrărilor lor le lipseşte dimensiunea „patriotică" şi elementul propagandistic, atât de prezente în operele autorilor latini. Plutarh, în schimb, prin ale sale *Vieţi paralele*, este practic creatorul genului biografic în istoriografia antică.

Însă, dintre toţi, pentru epoca imperială, de departe cel mai important rămâne Cassius Dio, cu o lucrare – *Istoria romană* – care relatează desfăşurarea evenimentelor de la Aeneas până în 229 d.Hr. Lucrarea reprezintă o extrem de importantă sursă de informaţii pentru istoria Principatului în special. Se poate remarca interesul tot mai crescut al autorilor de limbă greacă – printre ei, bineînţeles, şi Cassius Dio – pentru promovarea tot mai clară a intereselor Romei şi a sistemului monarhic.

Pentru elita educată a imperiului, lucrările autorilor greci şi latini au avut o importanţă majoră în structurarea mentalităţii. Schimbarea acesteia, fenomen perceptibil în „timpul lung al istoriei", este dependentă şi de alţi factori – cadrul politic, determinat, în epoca Principatului, de comportamentul monarhic, influenţa tot mai accentuată a religiilor şi moravurilor provenind din Orientul elenizat, cadrul social relativ rigid, în conformitate cu care societatea era structurată în ordine, oferind ca model curtea imperială, transformările economice, care au dus pe termen lung la polarizarea bogăţiei şi dezinteresul pentru magistraturile urbane sau, în decursul secolului al III-lea, pericolul extern (barbarii), care a promovat la conducerea statului în principal persoane de factură militară şi cu o educaţie sumară, cu toate implicaţiile care derivă din acest fapt.

De altfel, criza secolului al III-lea a contribuit în mod decisiv la transformarea mentalităţilor în cadrul societăţii romane. Pe lângă creşterea importanţei religiilor şi filosofiilor care promovau monoteismul (neoplatonismul, cultele cu mistere, creştinismul), criza a generat insecuritate şi instabilitate politică. Aceeaşi perioadă a fost martora lentei ascensiuni a culturilor locale – fenomen care va deveni evident în antichitatea târzie, când are loc în Britannia, aşa-numita „Celtic Revival", iar în Orient, cultura siriacă va cunoaşte apogeul. Epoca a adus şi persecutarea violentă a creştinilor, acuzaţi (în calitate de ţapi ispăşitori) de ofensarea zeilor şi nerespectarea lor.

Şi în planul culturii scrise se manifestă aceeaşi decădere. După

Cassius Dio şi până la refacerea autorităţii centrale sub Diocleţian şi Constantin, autorii lipsesc aproape cu desăvârşire. Abia în secolul al IV-lea avem de-a face cu revigorarea culturii scrise, în condiţiile ascensiunii creştinismului la rangul de religie oficială.

Eusebius din Caesarea şi noua imagine a puterii imperiale

Mitul lui Constantin s-a dezvoltat în decursul evului mediu (sec. VI-X d.Hr.), până într-acolo încât a fost creată o întreagă hagiografie a primului împărat creştin. Pornindu-se de la „viziunea" lui Constantin dinaintea bătăliei de la Pons Milvius, au fost create două versiuni ale convertirii acestuia la creştinism. În versiunea creştină, Constantin ar fi fost determinat să treacă la creştinism de viziunea avută înaintea bătăliei de la Pons Milvius, împotriva rivalului său Maxentius, descrisă pe larg de Eusebius din Caesarea în *Vita Constantini*, I, 28, 2. În conformitate cu aceasta, în timpul marşului spre Roma, împăratul ar fi văzut pe cer semnul crucii şi inscripţia „in hoc signo vinces!", după care ar fi ordonat construirea *labarum*-ului şi inscripţionarea scuturilor cu chrismon-ul. Pornind de la acest miez, hagiografia creştină ulterioară a creat legenda convertirii şi botezului lui Constantin de către papa Silvestru, ca ultimă şansă în vindecarea împăratului de lepră (Fowden, 1994, 146 – 170).

Viziunea păgână a convertirii lui Constantin a apărut probabil după convertirea împăratului, probabil postum, şi reprezintă reacţia la măsurile de favorizare a noii religii de către fondatorul Constantinopolelui. Deja structurată în secolul al IV-lea, versiunea apare definitivată la Eunapios din Sardes şi Zosimos, ea prezentând convertirea împăratului ca rezultat al asasinării lui Crispus şi a Faustei în 326. Zosimos, autor al unei lucrări virulente împotriva creştinilor (*Nea Historia*) la începutul secolului al VI-lea, şi-a avut ca sursă principală pe Eunapios din Sardes, care a scris o istorie, continuare a lucrării lui Dexippos, a perioadei cuprinse între anii 270 şi 404 (R. T. Ridley, 1972, 280). În Zos., II, 29, autorul narează versiunea păgână a convertirii împăratului: după François Paschoud, aceasta nu reprezintă o invenţie tardivă, ci reflectarea exactă a unei tradiţii ostile, „născută" printre *hellenes* (Fr. Paschoud, 1979, 339).

În conformitate cu autorii păgâni mai sus amintiţi, Constantin s-a convertit la creştinism în urma asasinării lui Crispus şi a Faustei (Zos., II, 29, 2). Atunci, pentru că preoţii păgâni au refuzat să celebreze riturile expiatorii pentru împăratul criminal, la sugestia unui egiptean

din Hispania (probabil Ossius din Corduba), Constantin s-a convertit la creştinism, fiind convins că botezul îi va şterge toate păcatele (Zos., II, 29, 3 – 4).

Versiunea păgână a supravieţuit doar în lucrarea lui Zosimos, aceasta datorită mai ales faptului că fondatorul imperiului creştin nu putea avea o imagine defavorabilă în sursele bizantine. Apoi, ideologia imperială bizantină punea un accent deosebit pe identificarea unora dintre împăraţi cu un Constantin idealizat, prototip al „bunului împărat"; aşadar, versiunea păgână s-a încercat a fi „ştearsă" din memoria bizantină, elocventă fiind în acest sens afirmaţia din dicţionarul Suda referitoare la această viziune: „Constantin, marele împărat. Există multe aberaţii scrise despre el de către Eunapios şi pe acestea le-am trecut sub tăcere din respect pentru om" (Constantin, n.n.; v. *Suda*, K 2285, *apud* S.N. Lieu, D. Monserrat, *From Constantine*, p. 13).

Versiunea creştină avea să cunoască un succes deosebit în epoca bizantină, diversele *vitae* ale împăratului punând accent pe convertirea şi botezul lui de către papa Silvestru. De ce Silvestru şi nu Eusebius de Nicomedia, aşa cum este realitatea istorică? Trebuie avut în vedere faptul că Eusebius era arian în convingerile sale. Or, primul împărat creştin nu putea fi botezat de către un eretic; aceasta ar fi dăunat imaginii împăratului care se confunda cu instituirea, în versiunea ortodoxă, a creştinismului, implicit cu imaginea bizantină asupra puterii imperiale, de apărătoare a ortodoxiei.

Revenind la Eusebius din Caesarea, în lucrări mai vechi sau chiar moderne, s-au afirmat câteva lucruri care trebuie analizate: anume, un prim fapt, că episcopul ar fi creat o nouă teorie creştină asupra puterii imperiale (A. H.M. Jones, 1964, 321). Apoi, că Eusebius a fost precursorul teoriei „cezaro-papiste" a puterii imperiale, foarte utilizată în evul mediu, în contextul luptelor dintre papalitate şi imperiu pentru jusificarea preeminenţei uneia sau alteia dintre părţile aflate în conflict.

Care este însă această „nouă teorie creştină a puterii" elaborată de către Eusebius? Lucrările în care episcopul de Caesareea a elaborat această teorie sunt reprezentate în principal de *Historia ecclesiastica*, elaborată şi refăcută de patru ori în perioada 312 – 323, în funcţie de relaţiile lui Constantin cu ceilalţi membri ai colegiului imperial, *Vita Constantini*, lucrare redactată după moartea lui Constantin (337), a

cărei autenticitate şi atribuire lui Eusebius au fost extrem de disputate încă de la editarea sa în secolul al XVIII-lea, de către Jacobus Gothofredus şi *Discursul festiv la aniversarea a treizeci de ani de domnie a împăratului* sau *Tricennalia – De laudibus Constantini*, redactat şi prezentat împăratului în 336, a cărui autenticitate a fost şi ea contestată.

S-a afirmat că, în aceste lucrări, Eusebius a construit o nouă teorie a puterii monarhice. Pentru a analiza „noua teorie creştină a puterii imperiale", necesară este o introducere în studiul ideilor elenistice asupra puterii regale. Problema care se pune este că, analizând sursele antice anterioare, observăm o flagrantă similitudine a „inovaţiei" lui Eusebius cu teoriile elenistice privind puterea monarhică. Avându-şi originea încă la Platon, imaginea conducătorului ideal era determinată de: „calitatea de părinte", nobleţe, dreptul „care asigură stăpânilor drepturi asupra sclavilor", dreptul celui mai tare, un „drept natural", înţelepciune, „soarta cea bună şi oarecare dragoste a zeilor" (Platon, *Legile*, III, 10). În plus, Platon a accentuat rolul educaţiei în formarea viitorului rege, aceasta având, după el, un rol decisiv în constituirea caracterului „bunului monarh" (Platon, *Legile*, III, 12).

În schimb, Aristotel, în lucrarea sa fundamentală „Politica", a pus în opoziţie monarhia şi tirania. Pentru el, monarhia reprezenta tipul de guvernare ideală, pentru că serveşte interesul general, în timp ce tirania reprezenta răul absolut, pentru că servea interesul unei singure persoane. În continuare, în timp ce regele era guvernat de *dike*, tiranul reprezenta imaginea vie a *hybris*, excesele de tot felul constituind modul său de viaţă (Arist., *Pol*., V, 10 = 13 lla Bekker, tiranul, imaginea vie a *hybris*; IV, 10 = 1295 a Bekker: definirea şi clasificarea tipurilor de tiranie; V, 10 = 1310 b – 13 lla Bekker, pentru tipuri de tiranie şi caracteristicile acesteia), autorul ajungând la concluzia că cel mai bun tip de guvernare este reprezentat de „tirania luminată" (Arist., *Pol*., III, 16 – 17 = 1287 b1288 a Bekker).

De altfel, lucrările de secol IV î.Hr. care abordează tema opoziţiei dintre regalitate şi tiranie au un numitor comun: anume, opoziţia dintre regalitate, supusă legilor, şi tiranie, formă degenerată a regalităţii, care se află deasupra legilor. În aceeaşi perioadă, apare şi imaginea tradiţională a „regelui păstor", care poate fi regăsită la Platon ca tip de monarhie ideală (*Politicul*, 275 c). Toate aceste idei sunt

legate de răspândirea noţiunii de imperiu universal, în care monarhul dispune de calităţi supraumane. Acest vis a fost realizat de către Alexandru cel Mare, cuceritorul imperiului persan. Îmbinând calităţile monarhiei persane (în special noţiunea de dominaţie universală, atributele divine ale monarhului şi, legat de acestea, ceremonialul persan) cu monarhia macedoneană, care punea accent pe calitatea de şef militar a monarhului, Alexandru reprezenta modelul regelui elenistic. Din această cauză, puterea regelui e nelimitată, fiind descrisă de către Victor Ehrenberg ca „a purely personal government" (1974, 163). Acelaşi autor ne oferă o descriere a regalităţii elenistice. Astfel, regele primea ambasadori, coresponda cu guvernatorii provinciali şi alţi funcţionari, fiind capul administraţiei, edictele sale având putere de lege. Era stăpân al supuşilor săi, stăpân şi beneficiar al veniturilor de pe teritoriul regatului, fiind cel mai mare proprietar; statul era considerat ca fiind proprietatea sa, drept susţinut în teorie de „cucerirea cu lancea". Simbolurile puterii regale erau reprezentate de diademă, însemn al victoriei, sceptru, derivat, în conformitate cu François Chamoux, din bastonul de comandant şi simbol al autorităţii regale, inelul regal (Fr. Chamoux, 1985, 336). Aceste însemne aveau un caracter sacral, folosirea lor de către o altă persoană reprezentând un sacrilegiu. Portretul său era pe reversul monedelor, ziua de naştere a regelui fiind considerată sărbătoare publică, în vreme ce moartea sa ducea la doliul public, iar datarea se făcea după anii săi de domnie. În titulatura regală, apăreau epitete adesea asociate divinităţilor considerate protectoare sau Victoriei, iar Tyche juca un rol extrem de important în ideologia regală. Tot în domeniul religios şi al cultului regal, regii erau desemnaţi ca „zei", *theoi*, dar nu în sensul în care erau vechii zei, ci comparabili sfinţilor creştini de mai târziu, obicei preluat de către oraşele greceşti în relaţiile lor cu promagistraţii statului roman, monopolizat fiind apoi de către împărat. Tot în spaţiul elenistic, sunt înregistrate festivaluri religioase numite după rege, ziua sa de naştere fiind celebrată religios (v. pentru Alexandru, *OGI*, 222, 5), luni sau triburi urbane (*phylai*) fiind numite după numele regelui sau fiindu-i dedicate statui în templele altor zei, cu preoţi şi preotese proprii; de asemenea, cf. *OGI*, 229, 60, era practicat jurământul pe numele regelui.

Teoriile elenistice ale regalităţii sunt marcate de noţiunea superiorităţii monarhului faţă de oamenii obişnuiţi, care îşi găseşte

expresia în *proskynesis*, pe care Alexandru încearcă fără prea mare succes să o preia din ceremonialul persan (Arrianus, *Anabasis*, IV, 9, 9).

Multe din aceste caracteristici ale monarhului de tip elenistic se regăsesc şi în teoria puterii elaborată de către Eusebius. După acesta, împăratul este imaginea împăratului divin (*Tric*., VII, 12), el imitându-l pe Christos, *Logos*-ul divin (*Tric*., 7, 12); raportul între Dumnezeu şi împărat reprezintă o imitaţie a raportului dintre Dumnezeu Tatăl şi Dumnezeu Fiul (*Tric*., 3, 6; 7, 13). De asemenea, împăratul oferă un exemplu personal soldaţilor, pentru că în contextul viziunii din 312, Eusebius relatează faptul că împăratul „se afla în fruntea soldaţilor" (*VC*, I, 28, 2). În *Tricennalia*, 5, 2, autorul prezintă modelul împăratului creştin ideal, aflat în opoziţie cu tiranul: „Adevărul este că împăratul nostru şi-a potrivit sufletul acestor virtuţi suverane luându-se după modelul acelei împărăţii din altă lume. Or, cine nu s-a împărtăşi din ele şi se leapădă de împăratul a toate; cine nu-L cunoaşte pe Tatăl cel mai presus de ceruri al sufletelor noastre şi nici nu şi-a pus podoabele potrivite [înfăţişării înaintea] unui împărat; cine se lasă stăpânit de urât şi de josnicie; cine se leapădă de regescul har al blândeţii, luând chipul mâniei şi parcă prefăcându-se într-o fiară; cine în locul unei purtări îngăduitoare se lasă pătruns de otrava greu-ameninţătoare a răutăţii; cine în loc să-şi ascută chibzuinţa, se sminteşte; cine se leapădă de raţiune şi de înţelepciune, lăsându-se în voia nesocotinţei (cea mai cumplită pornire a sufletului, care, în străpezeala ei, scaldă cele mai îngrozitoare vlăstare: desfrâul, rapacitatea, crima, sacrilegiul, nereligiozitatea); aşadar, cine ajunge sub stăpânirea lor, chiar dacă puterea uzurpată de el îl va face pentru o vreme să pară că domneşte, în realitate nu poartă cu adevărat titlul de împărat."; în plus, împăratul trebuie să fie cumpătat (*Tric*., 5, 4) şi „deasupra plăcerilor lumeşti" (*Tric*., 5, 7), pentru că el „s-a străduit să întruchipeze aici forma arhetipală a Împăratului suprem" (*Tric*., 5, 4), „icoană" a divinităţii (*Tric*., 7, 12). Întreg discursul este centrat în jurul conceptului de *mimesis*, imperiul terestru, echivalat încă de la Aelius Aristides cu lumea locuită, *oikumene*, fiind imaginea în oglindă a celei divine (Aelius Aristides, *Elogiul Romei*, 61).

Ce aduce însă nou Eusebius în această teorie a puterii este noţiunea monarhului apărător al unei singure religii, creştinismul. În conformitate cu teoria eusebiană, împăratul este „înainte-stătătorul Bisericilor din toate provinciile" (*VC*, II, 46, 4) şi episcop al „celor din

afara Bisericii" (*VC*, IV, 24). În plus, este de remarcat accentul pus de Eusebius pe pietatea împăratului, după înfrângerea lui Licinius (*HE*, X, 8, 6; 9, 1; 9, 9), descrierea monedei lui Constantin din *VC*, IV, 73 punând accent, în versiunea eusebiană, tocmai pe această calitate imperială.

Discuţie asupra teoriei eusebiene

Teoria puterii creştine a fost construită de către Eusebius cu precădere în *Tricennalia*. S-a afirmat în lucrările moderne că Eusebius a fost un inovator în domeniul teoretizării puterii imperiale. În special, bizantiniştii de epocă interbelică şi imediat postbelică au fost „vinovaţi" de crearea acestui mit istoriografic. Însă, dacă analizăm mai atent discursul, observăm că el este construit pe structura unui panegiric. Cu alte cuvinte, are în componenţă, conform structurii elaborate de către Menander Rhetor, autor de secol III, următoarele elemente: *prooimion*, *genos*, *genesis*, *anatrophé*, *praxeis*, *synkriseis* şi *epilogos*. De asemenea, în cadrul unui panegiric, se luau în discuţie următoarele elemente: *eugeneia* (celebrarea naşterii nobile a eroului panegiricului), mediul său (aici avându-se în vedere cetatea natală, poporul său, rudele şi familia, valoarea regimului său politic), calităţile personale reprezentate de educaţia primită, prietenii săi, gloria dobândită, prietenii pe care îi avea, funcţiile publice deţinute, bogăţie, numărul şi frumuseţea copiilor şi, eventual, în cazul unei *oratio* funebre, moartea sa fericită. Apoi, se luau în discuţie bunurile corpului său: sănătatea, vigoarea, frumuseţea, „acuitatea sensibilităţii"; calităţile sufleteşti, aici avându-se în vedere virtuţile sale: înţelepciunea, cumpătarea, curajul, dreptatea, pietatea, nobleţea, grandoarea şi acţiunile care decurg din aceste calităţi, adică, din punct de vedere al interesului lor, acţiunile altruiste, în vederea binelui şi nu a utilului sau plăcutului, acţiuni în interes public, toate fiind îndeplinite în ciuda riscurilor şi pericolelor. Din punct de vedere al circumstanţelor, erau elogiate oportunitatea acţiunilor efectuate, faptele de seamă îndeplinite pentru prima oară, numai de el, punându-se accent deosebit pe faptul că eroul panegiricului a făcut mai mult decât alţii, dar cu mai puţini colaboratori; de asemenea, era elogiat dacă a acţionat mai presus decât de aşteptat de la vârsta sa, în acţiuni care teoretic păreau imposibile, dar pe care le-a dus, în ciuda dificultăţilor, la bun sfârşit. La acestea se mai puteau adăuga aprecieri legate de buna părere a persoanelor importante faţă de eroul panegiricului,

eventual alte ipoteze despre posibile fapte strălucite pe care le-ar fi putut îndeplini dacă moartea nu l-ar fi întrerupt (în cazul elogiului funebru) şi felurite remarci apreciative legate inclusiv de numele său, sau eventuale apropieri de alte nume celebre sau *cognomina ex virtute* pe care le-ar fi putut primi.

După cum s-a observat mai sus, în teorie panegiricul trebuia să conţină 7 părţi, cu respectarea ordinii dintr-un discurs-tip. *Tricennalia* lui Eusebius reprezintă un derivat al panegiricului-tip, fiind considerat un *enkomion*/*basilikos logos*, discurs-tip legat de retorica de curte. Noutatea adusă însă de către Eusebius este agresivitatea creştină. Agresivitate, în sensul că, spre deosebire de panegiriştii păgâni, care aveau un discurs profund laic/secular, din care emana inclusiv toleranţa religioasă, considerată una din calităţile fundamentale necesare bunului monarh, opera eusebiană este strâns legată de glorificarea religiei creştine, refuzând celorlalte religii dreptul la existenţă. Pentru Eusebius, singura religie posibilă este creştinismul. În acest context, autorul foloseşte elemente ale culturii păgâne pe care le integrează în discursul creştin. În plus, pentru Eusebius, guvernarea lui Constantin reprezintă o culme a existenţei umane: eroul său reprezintă tipul de împărat ideal, pus în opoziţie cu tiranul, ale cărui trăsături se regăsesc în tablourile schiţate competitorilor săi.

O altă noutate introdusă de către Eusebius este, de această dată, comparaţia cu figuri importante ale Bibliei (ca de exemplu Moise). Dacă o comparaţie cu figuri istorice ale trecutului reprezintă un *topos* comun atât operei eusebiene, cât şi panegiriştilor păgâni, introducerea figurilor biblice reprezintă un element de noutate.

Pentru demersul de faţă, tipul de discurs pe care-l aduce în discuţie Eusebius şi modelul creat pentru uzul autorilor creştini de mai târziu merită discutate. Dacă în opera sa, Eusebius a folosit teme comune atât autorilor păgâni anteriori, cât şi motive biblice, autorii creştini ulteriori vor crea o viziune triumfalistă asupra istoriei post-constantiniene. Aşadar, impactul operei eusebiene este cu mult mai important decât opera în conţinutul ei. Crearea istoriei eclesiastice ca gen literar şi istoric, a Vieţii ca mod de glorificare a sfântului, au avut o semnificaţie cu mult mai importantă decât *Tricennalia*. Panegiricul în esenţă nu s-a schimbat prea mult. La fel ca autorii păgâni, şi autorul creştin foloseşte aceeaşi structură şi aceleaşi procedee, adaptându-le doar la contextul contemporan. Aceasta,

pentru că *paideia*, tipul de educaţie clasică, a supravieţuit victoriei creştinismului ca religie de stat. Încă în secolul al V-lea, în jurul Eudociei, soţia lui Theodosius al II-lea, exista un cerc literar profund influenţat de *paideia*, ceea ce a dus la acuza de filopăgânism, o dovadă în plus a supravieţuirii tipului de educaţie clasică. În plus, legea şcolară a lui Iulian Apostatul şi justificarea interzicerii activităţii profesorilor creştini în şcoli, pe motiv că nu pot preda miturile „hellene" pentru că nu cred în ele, demonstrează supravieţuirea culturii de tip clasic în imperiul creştin (*C. Th.*, XIII, 3, 5, datare 362). Însă şi pe această cale, *historia ecclesiastica* ca gen literar reprezintă ceva nou. Pentru prima dată, o istorie a unei instituţii, Biserica, ajunge să fie tratată ca istorie oficială, istorie a statului. Aceasta, pentru că în antichitatea târzie, Biserica ajunge să se confunde cu statul. Mai ales în Occident, acolo unde, după „căderea imperiului", Biserica a rămas singura instituţie în măsură să păstreze o formă de organizare coerentă. În Orient însă, după impunerea creştinismului ca religie de stat (cu încercări încă din timpul lui Constantius al II-lea, în versiunea ariană), evoluţia relaţiilor dintre Biserică şi stat au mers în direcţia unei tot mai strânse colaborări între cele două instituţii, pentru ca în secolul al V-lea să se ajungă la o adevărată „contopire" a celor două, care se influenţau reciproc, în funcţie de personalitatea atât a împăratului, cât şi a episcopilor implicaţi. Percepţia autorilor de istorie eclesiastică asupra puterii imperiale este în relaţie directă cu atitudinea împăratului faţă de Biserică: adică, împăratul este „bun" sau „tiran" în funcţie de relaţia pe care o are cu confesiunea autorului de istorie eclesiastică. Acest tip de discurs pare a fi împrumutat din istoria păgână de tip senatorial, în care, la fel, împăratul era descris în funcţie de relaţiile avute cu aristocraţia senatorială. Un bun exemplu, cu toate că nu este cel mai potrivit datorită perioadei în care a fost scrisă (sfârşitul secolului al IV-lea) îl reprezintă *Historia Augusta*. Acolo, la fel ca în istoriile eclesiastice, împăraţii sunt catalogaţi în „buni" sau „răi" în funcţie de relaţia lor cu aristocraţia senatorială. În epoca Principatului, o bună paralelă poate fi făcută cu Tacitus, care în *Annales* face, din acest punct de vedere, o detaliată analiză a regimului imperial din timpul Iulio-Claudiilor. Istoriile eclesiastice înlocuiesc senatul cu Biserica: însă, spre deosebire de autorii de factură senatorială, care tind să nuanţeze critica la adresa regimului imperial, autorii creştini rămân intransigenţi. Aceasta, pentru că, pentru ei, Dumnezeu este mai presus

de împărat; ultimul este doar *vicarius Dei* şi oglindă a puterii divine, comportamentul neconform cu imaginea ideală asupra puterii imperiale reprezentând o deviere de la ordinea divină, care este imuabilă. În aceeaşi ordine de idei, împăratul care nu protejează Biserica şi religia nu este demn să domnească. Relaţia cu divinitatea şi reprezentanta sa pe pământ, Biserica, devine determinantă în legitimarea puterii imperiale. Astfel se oferă şi justificarea uzurpărilor sau complotului, prin îndepărtarea împăratului legitim de modelul de comportament ideal. Cazul cel mai cunoscut este reprezentat de uzurparea lui Magnus Maximus, care se consideră un împărat „mai creştin" decât Graţian. Comportamentul devine determinant în antichitatea târzie, tocmai pentru că imperiul este imaginea/ *μίμησις* imperiului divin. De aceea, ritualurile şi ceremonialul trebuie respectate cu stricteţe, pentru că împăratul, ca oglindă a lui Dumnezeu, nu are voie să devieze de la normă. În plus, pietatea creştină devine factor determinant în legitimarea puterii imperiale. Derivată din *pietas* a secolelor păgâne, componentă a legitimării imperiale (să nu uităm că titlul de Pius intră în titulatura imperială începând cu Antoninus Pius), pietatea creştină reprezintă un concept derivat. În era creştină, pietatea semnifică pur şi simplu devoţiunea către Dumnezeu. Prin pietate, împăratul ajunge să câştige victoriile, prin pietate, împăratul dobândeşte legitimitate.

Revenind la textul eusebian, s-a afirmat de multe ori că autorul a creat o teorie a „cezaro-papismului". Astfel, după Eusebius, împăratul este imaginea împăratului divin (*Tric*., 7, 12), raportul între Dumnezeu şi împărat fiind o imitaţie a raportului dintre Dumnezeu Tatăl şi Dumnezeu Fiul (*Tric*., 3, 6; 7, 13). În plus, împăratul este *vicarius Dei* (*Tric*., 7, 13), având un rol mesianic prin supunerea duşmanilor vizibili ai credinţei. Acelaşi împărat e catalogat ca ministru al lui Dumnezeu (*VC*, IV, 40), fiii săi fiind comparaţi cu Sfânta Treime (*VC*, IV, 40). Însă, pasajul din *VC*, IV, 60, 2 – 3 a stat la baza construirii teoriei cezaro-papiste, ajungându-se până la identificarea lui Constantin cu un al treisprezecelea apostol (*isapostolos*, „asemenea apostolilor"). Dacă analizăm în detaliu opera eusebiană, vom observa că niciunde nu este folosit în mod deschis acest termen, el cel mult fiind subînţeles din pasajul mai sus amintit. Abia Constantius al II-lea a revendicat deschis isapostolicitatea, prin transferul în biserica Sfinţilor Apostoli din Constantinopol a moaştelor Sf. Timotei, discipolul Sf. Pavel şi apoi pe

cele al Sf. Andrei. În aceeaşi ordine de idei, un studiu prosopografic ne relevă faptul că Eusebius din Caesarea era simpatizant al arienilor. Viziunea ariană asupra împărăţiei divine era una ierarhică, în care Dumnezeu Fiul era subordonat lui Dumnezeu Tatăl, iar imperiul terestru trebuia, conform ideii de *mimesis*, să aibă un stăpân, copie a stăpânului divin. La fel ca Dumnezeu Tatăl, împăratul guverna în mod suveran asupra Bisericii, „mireasa lui Christos". În concluzie, teoria cezaro-papistă reprezintă în plan politic confesiunea ariană. Aceasta înseamnă că, crearea imaginii unui împărat care domina Biserica era convenabilă din perspectiva ariană, pentru că punea în discuţie hotărârile conciliului de la Niceea; împăratul, în viziunea eusebiană, putea să răstoarne hotărârile conciliului, în virtutea pretinsei sale isapostolicităţi, prin această interpretare, Eusebius lăsând deschisă calea apelului la împărat, ca ultim mijloc de contestare a hotărârilor conciliului.

Pe de altă parte, cezaro-papismul a cunoscut o frumoasă existenţă după dispariţia lui Eusebius şi a eroului său: cu evoluţii diferite în Orient şi Occident, cele două versiuni asupra relaţiei dintre puterea spirituală şi cea temporală îşi găsesc cel mai bine expresia în afirmaţia lui Ambrosius de Milan, în contextul prezenţei lui Theodosius I la liturghie şi mai târziu, în evul mediu, în lupta pentru investitură dintre papalitate şi Imperiu.

Teoria eusebiană asupra puterii monarhice nu reprezintă în concluzie o noutate absolută pentru lumea secolului al IV-lea. Episcopul din Caesareea a preluat elemente din discursul elenistic asupra regalităţii, în special ideea de conducător, imitaţie a zeilor, pe care le-a adaptat realităţilor secolului al IV-lea. În plus, episcopul a adăugat o agresivitate caracteristică discursului creştin, în care împăratul „bun" era cel care proteja şi propaga creştinismul până la rangul de religie de stat, ca imitator al lui Christos. În acest context, lucrările lui Eusebius reprezintă tipul aproape perfect de lucrare propagandistică: neglijând sau chiar distorsionând adevărul istoric, episcopul de Caesareea se încadrează astfel în curentul general al epocii în care trăia şi care a dus în cele din urmă la agresivitatea unui Iulian Apostatul, Theodoret din Cyrrhus sau Zosimos. Observăm aşadar că respectiva agresivitate nu reprezintă apanajul exclusiv al discursului creştin, păgânii construindu-şi lucrările după acelaşi model, cu precizarea că Eusebius a constituit un „model" chiar şi

pentru aceştia.

Articol II. Autori păgâni şi creştini în epoca post-constantiniană

Lucrarea lui Eusebius din Caesareea, *Historia ecclesiastica*, a fost tradusă în latină şi continuată de către autorul Rufinus din Aquíleia, care a narat evenimentele legate de istoria Bisericii până la sfârşitul secolului al IV-lea. Mai importanţi au fost însă autorii de limbă greacă, Theodoretus, episcopul de Cyrrhus, Sozomenos şi Socrates Scholasticus, care cu toţii au continuat opera eusebiană şi, în aceeaşi ordine de idei, nararea evenimentelor până în prima jumătate a secolului al V-lea. Se poate remarca tehnica de redactare, continuare a celei eusebiene, în conformitate cu care confesiunea autorului era determinantă în redactarea lucrării. Chiar dacă istoria Bisericii a ajuns să se identifice cu cea a statului roman, se poate observa cum confesiunea căreia îi aparţine autorul influenţează modul de redactare. Adică, folosind tehnici literare precum metafora, comparaţia (în special cu personaje biblice), epitetul sau chiar distorsionarea subtilă a adevărului istoric, respectivii autori îngroaşă trăsăturile de caracter negative ale adversarilor religioşi. Apartenenţa la confesiunea autorului devine un aspect determinant pentru realizarea portretului pozitiv al unui personaj istoric.

Pentru exemplificare, portretul creionat lui Iulian Apostata reprezintă, în viziunea acestor autori, modelul împăratului-tiran. Catalogat ca „tiran", „Faraon", „dragon" sau „Nabucodonosor", Iulian a „beneficiat" de o atenţie specială din partea autorilor de istorie eclesiastică. Apostazia sa şi încercarea de revigorare a păgânismului, dar mai ales legea şcolară (edict emis în 362, prin care profesorilor creştini li se interzicea exercitarea profesiei, sub motivul că nu pot preda ceva în care nu cred, adică mitologia hellenă), i-au atras lui Iulian întreaga ură a autorilor creştini.

Perspectiva creştină asupra istoriei identifică, după cum se menţiona mai sus, istoria unei instituţii, Biserica, cu cea a statului. Din acest punct de vedere, folosirea unor noi metode de redactare apare explicit în istoriile eclesiastice. Adică, discursul polemic, agresivitatea limbajului faţă de adversarii Bisericii şi în şepcial faţă de împăraţii cu o confesiune diferită de cea a autorului, reprezintă noile tehnici introduse de autorii creştini în redactarea propriei versiuni a istoriei politico-eclesiastice. Din acest punct de vedere, genul istoriei eclesiastice este mai apropiat de cel al predicilor (*sermones*) decât de

discursul istoric. Totuşi, cu toate aceste defecte, lucrările autorilor mai sus menţionaţi prezintă informaţii valoroase cu privire la istoria post-constantiniană. Atât pentru istoria politică, cât mai ales pentru evoluţia creştinismului, respectivii autori se dovedesc a fi furnizorii unor preţioase informaţii legate de această perioadă (secolul al IV-lea – începutul secolului al V-lea).

Un alt autor creştin ale cărui informaţii se dovedesc a fi extrem de preţioase pentru înţelegerea mecanismului tetrarhic este Lactantius. Acesta a redactat, printre altele, o lucrare intitulată *De mortibus persecutorum* („Despre moartea persecutorilor"). Leuarea are drept idee centrală pedeapsa divină pentru împăraţii persecutori ai creştinilor de-a lungul întregii istorii imperiale a Romei.

Originar din Africa de Nord şi trăind în perioada c. 240 – 325 d.Hr., Lactantius cunoaşte realităţile de la curtea imperială, fiind convocat de către Diocletian la Nicomedia (Lact., *De mort. pers.*, *St. introductiv* de Claudiu Arieşan, p. 15), apoi fiind solicitat de către Constantin pentru a-i fi tutore fiului său Crispus (începând din 314/315). Aşadar, un autor care dispune de acces direct la informaţiile de la curtea imperială. Începând cu Nero, cel dintâi persecutor al creştinilor (Lact., *De mort. pers.*, I, 5 – 8) şi sfârşind cu victoria creştinismului în vremea lui Constantin, lucrarea lui Lactantius constituie o sursă importantă pentru istoria creştinismului, mai ales în perioada tetrarhiei (384 – 305). De asemenea, sistemul tetrarhic este prezentat în detaliu, ca şi problema succesiunii în cadrul respectivului sistem de guvernare. În plus, ascensiunea lui Constantin şi uzurparea lui Maxentius sunt prezentate în detaliu, este adevărat, dintr-o perspectivă favorabilă primului. Redactată fiind după înfrângerea lui Maxentius, chiar dacă, în conformitate cu ultimele cercetări, acesta ar fi fost cel puţin simpatizant al creştinismului (Lact., *De mort. pers.*, XVIII, 9), lucrarea blamează în special actele „persecutorilor" (acesta fiind şi scopul declarat al autorului), proslăvindu-le în schimb pe cele ale lui Constantin, domnia acestuia fiind percepută ca reprezentând instituirea păcii Bisericii şi, corolar al acestui fapt, creştinarea statului. Acest model va deveni unul extrem de folosit ulterior în lucrările istoricilor eclesiastici.

Aparent în opoziţie se situează lucrările autorilor păgâni. Dintre aceştia, vor fi discutaţi în prezenta lucrare doar trei, consideraţi reprezentativi pentru istoriografia de factură păgână a perioadei:

Ammianus Marcellinus, Eutropius şi Zosimos.

Pentru secolul al IV-lea, lucrarea cea mai importantă o constituie *Rerum gestarum libri qui supersunt* („Istoria romană", în versiunea editată la Bucureşti, în 1982), redactată de către Ammianus Marcellinus. Partea care s-a păstrat (cărţile XIV-XXXI) relatează evenimentele de la sfârşitul domniei lui Magnentius (353) până după bătălia de la Adrianopol (378). Lucrarea lui Ammianus reprezintă un caz interesant privind aculturaţia. Grec de neam, după cum singur mărturiseşte, Ammianus îşi redactează lucrarea în limba latină. Se poate observa relativa neutralitate de care dă dovadă autorul, spre deosebire de istoricii Bisericii. Din acest punct de vedere, Ammianus încă mai este ataşat tradiţiilor clasice. Totuşi, pentru el, idealul de guvernare rămâne Iulain Apostatul (361 – 363), în cursul lucrării, ceilalţi împăraţi reprezentând în fapt deviaţii de la acest model. De asemenea, în conformitate cu modelul autorilor din epoca Principatului, Ammianus încearcă (şi parţial reuşeşte) prezentarea neutră din punct de vedere religios a istoriei secolului al IV-lea. Favorizarea unuia sau altuia dintre cultele prezente în secolul al IV-lea nu reprezintă un factor determinant în creionarea portretului împăraţilor prezentaţi. Mai degrabă, atitudinea faţă de supuşi şi modelul de guvernare propus reprezintă elementele determinante în creionarea portretelor imperiale. De asemenea, se mai poate remarca atitudinea negativă a lui Ammianus faţă de preeminenţa eunucilor şi birocraţilor în guvernarea statului (cu precădere guvernarea lui Constantius al II-lea este blamată pentru aceste aspecte). Domnia lui Iulian este prezentată favorabil tocmai din cauza încercării respectivului împărat de a reveni la vechile tradiţii. Or, tradiţionalismul reprezintă, după cum s-a mai remarcat în prezenta lucrare, un element esenţial în cadrul societăţilor antice. Introducerea de inovaţii este de regulă blamată de autorii antici, ca aducând perturbări în sistemul de funcţionare al societăţii.

Revenind la Ammianus, domniile lui Valentinian şi Valens sunt prezentate într-un mod neutru. În special Valentinian I este apreciat pentru neimplicarea sa în controversele religioase. În schimb, fratele său este prezentat ca un individ obtuz, fără o educaţie aleasă, ale cărui greşeli au dus statul pe marginea prăpastiei.

Cartea a XXXI-a merită o atenţie deosebită. Aceasta, pentru că aici avem de-a face cu o relatare diferită: aceea a invaziei hunice şi a

revoltei goţilor din Thracia. Se poate observa persistenţa unor *loci communes* din istoriografia antică: de la prezentarea hunilor ca barbarii prin excelenţă, până la descrierea revoltei goţilor, determinată de abuzurile comandanţilor romani locali. Acestei stări de lucruri, împăratul (Valens) nu i-a putut face faţă datorită dorinţei de glorie personală, coroborată cu incapacitatea militară. *Hybris*, excesul/nemăsura, apare astfel şi în lucrarea lui Ammianus Marcellinus. S-ar putea spune că ultima carte a lucrării sale are şi un caracter moralizator: acela de a revela atât pericolul gotic, cât şi cel determinat de *hybris* în cadrul guvernării. Moderaţia, calea de mijloc apar aşadar încă o dată drept calităţi esenţiale pentru o bună guvernare.

Un cu totul alt tip de lucrare redactează Flavius Eutropius (*Breviarium ab Urbe condita*). Fost membru al administraţiei centrale (a fost *magister memoriae* al lui Valens, c. 370), acesta redactează o istorie prescurtată a Romei. Genul breviarului apare deja în decursul secolului al IV-lea şi este strâns legat de scăderea calităţii învăţământului. Din această cauză, breviarul reprezintă o modalitate „comodă" de redactare şi învăţare a istoriei romane.

În sfârşit, un ultim tip de lucrare este cel realizat de Zosimos (*Historia nova*). Trăind în Constantinopol, la începutul secolului al VI-lea, acesta a redactat, s-ar putea spune, un virulent pamflet împotriva creştinilor. Din punctul său de vedere, domniile lui Constantin şi Theodosius I au reprezentat tot atâţia paşi spre decăderea statului. Pentru autorul grec, de altfel dependent de Eunapois din Sardes (un alt polemist păgân, aparţinând secolului al IV-lea) şi Olympiodor din Theba, din care excerptează copios, cei doi împăraţi au distrus statul roman prin inovaţiile pe care le-au adus. Transferul veniturilor de la templele păgâne către Biserică a dus, în viziunea lui Zosimos, la decăderea oraşelor, baza civilizaţiei antice.

Se poate observa şi la Zosimos o radicalizare a discursului, specifică în perioada anterioară autorilor creştini. Probabil dependent masiv de Eunapios din Sardes, cunoscut pentru virulenţa anticreştină a discursului său, Zosimos se înscrie, din această perspectivă, în curentul general al epocii: istoria scrisă nu *sine ira et studio*, ca în antichitatea clasică, ci folosită ca mijloc de convingere. Tehnica folosită de către autorul păgân este asemănătoare cu cea a autorilor de istorie eclesiastică: distorsionarea deliberată şi subtilă a adevărului, în

vederea influenţării auditoriului în sensul dorit de către autor.

Pe de altă parte, Zosimos suferă de imprecizie. O serie de confuzii există în textul zosimian, fie legate de localizări geografice, fie de identificarea unor personaje. Toate acestea fac din Zosimos un autor dificil, a cărui lucrare trebuie analizată cu grijă, lăsând la o parte atât balastul ideologic, cât şi având în vedere coroborarea informaţiei cu cea prezentă în alte surse.

În sfârşit, o ultimă categorie a istoricilor antichităţii târzii este cea a istoricilor „barbari". Un Iordanes (*Getica*) sau Grigore din Tours (*Historia Francorum*) au redactat, istoria goţilor, respectiv a francilor. Dacă anterior lor, istoria barbarilor germanici putea fi cunoscută doar din perspectiva greco-romană, odată cu apariţia acestor lucrări, în secolul al VI-lea, goţii, respectiv francii, capătă o istorie proprie. În ambele lucrări este prezentă glorificarea trecutului respectivelor populaţii. Dacă Iordanes foloseşte în *Getica* o tehnică răspândită în antichitate, aceea a genealogiei inventate (identificarea goţilor cu geţii, pentru a le conferi primilor o origine ilustră, dată de vechimea neamului), Grigore din Tours apelează la ceea ce în Evul Mediu se va numi „dreptul sabiei". Drepturile francilor de stăpânire asupra Galliei sunt date, în viziunea autorului, de capacitatea acestora de a o cuceri şi păstra.

Un alt gen, apropiat de cel istoric, este cel al *Vitae*lor. Anterior, istoricii păgâni, ca de exemplu Suetonius, se aplecaseră asupra acestui gen (în „Vieţile celor XII Cezari"). Apoi, un Philostratos a redactat o „Viaţă a lui Apollonios din Tyana", iar un Eunapios din Sardes, „Vieţile Sofiştilor". Adevărata consacrare a genului avea să vină însă odată cu *Vita Constantini*, redactată de către Eusebius din Caesareea. În Evul Mediu, vor apărea zeci de variante ale Vieţii lui Constantin, relatând felurite versiuni ale convertirii împăratului la creştinism. Pe lângă *Vita Constantini*, încă legată de genul antic promovat de către Suetonius sau Plutarh („Vieţi paralele"), în secolul al IV-lea a apărut şi un gen înrudit, care relata despre vieţile sfinţilor creştini. Un prim exemplu în acest sens este *Vita Antonii*, atribuită episcopului Athanasios din Alexandria. Fondatorul monahismului, Antonius are parte de o descriere idealizată, în care realul şi imaginarul se împletesc deopotrivă pentru a crea un portret extrem de favorabil.

De altfel, din acest punct de vedere, respectivul gen literar este mai apropiat de panegiric decât de istorie. Într-o astfel de operă, realul

şi miraculosul, ultimul reprezentat de protecţia divină asupra personajului principal şi diferitele miracole atribuite acestuia (în special exorcizări), ajung să se confunde.

Un alt exemplu, de această dată aparţinând secolului al V-lea, este *Vita Sancti Martini* realizată de Sulpicius Severus. Originea umilă a lui Martin şi lupta acestuia împotriva puternicilor episcopi galli, în majoritate provenind din rândurile aristocraţiei gallo-romane, sunt puse în evidenţă în respectiva lucrare. Acest tip de sfânt, de origine umilă, a devenit extrem de popular în lumea secolului al V-lea. De aceea şi în Orient a fost redactată, de către un autor anonim, „Viaţa Sfântului Daniel Stylitul", ascet care a trăit în perioada împăraţilor Leo I şi Zeno (457 – 491). Lăsând la o parte detaliile miraculoase prezente în cadrul lucrării, lucrarea oferă informaţii preţioase referitoare la influenţa şi importanţa asceţilor în Orient, în a doua jumătate a secolului al V-lea. În plus, detalii preţioase privind uzurparea lui Basiliscus (474 – 476), mai puţin cunoscută din alte surse, ne sunt furnizate în aceeaşi lucrare. Fiind însă o lucrare dedicată lui Daniel, accentul este pus pe importanţa sfântului, care, în concepţia autorului, dădea sfaturi de pe stâlpul său inclusiv împăraţilor, care veneau să-l viziteze.

O variantă a *Vieţii* unui sfânt este aşa-numita *Passio*. Respectivul gen reprezintă o variantă încă şi mai distorsionată a *Vieţii*. Dacă în *vita* mai există încă elemente de veridicitate, *passio*, care relatează pătimirile martirilor în timpul persecuţiilor anticreştine, s-ar putea spune că au ca singur obiectiv glorificarea memoriei martirului. Ca de exemplu, în *Passio Artemii*, adevărată capodoperă de distorsionare: Artemius, *dux Aegypţi* în vremea lui Constantius al II-lea, a fost acuzat de către egipteni de săvârşirea unor abuzuri în timpul guvernării sale; succesorul lui Constantius, Iulian, în timpul căruia s-a desfăşurat procesul, l-a condamnat la moarte. Însă în *Passio Artemii*, realitatea este cu totul alta: Artemius a fost ucis datorită convingerilor sale religioase. Întreaga lucrare este axată pe torturile aplicate martirului şi statornicia acestuia în afirmarea apartenenţei la creştinism, în faţa unui împărat portretizat ca modelul tiranului (trimitere). Din acest punct de vedere, genul *passio* are un adevărat sistem de redactare: afirmarea apartenenţei la creştinism din partea personajului principal şi persecutarea până la moarte a acestuia de către autorităţi. astfel de lucrări sunt strâns legate de cultul martirilor, care devine o adevărată

modă în antichitatea târzie. S-a ajuns până acolo încât există o adevărată „geografie funerară", unde în cadrul necropolelor creştine, apropierea unui mormânt de cel al martirului putea determina, în mentalitatea epocii, salvarea în Viaţa de Apoi.

CAUZELE UZURPĂRILOR ANTICHITĂŢII TÂRZII: O ABORDARE TEORETICĂ

Premisele. Criza secolului al III-lea

Epoca Antoninilor a fost caracterizată ca „epoca de aur" a Principatului. Aceeaşi perioadă a fost însă martora, în vremea lui Marcus Aurelius, apariţiei primelor semne ale crizei: războaiele cu marcomanii şi quazii (166 – 175; 178 – 180) şi uzurparea din Orient a lui Avidius Cassius, în 175. Nu este obiectul acestei lucrări de a prezenta conflictele cu barbarii, decât în măsura în care acestea au tangenţă cu transformările legate de puterea imperială. Dar fenomenul uzurpării, atât de prezent în secolul al III-lea şi după, merită o analiză aparte. Care au fost cauzele, mecanismul şi consecinţele uzurpării puterii imperiale, acestea sunt problemele legate de fenomenul pus în discuţie.

Endemică în decursul secolului al III-lea, uzurparea avea un caracter preponderent militar. Aşadar, susţinerea din partea armatei a dobândit un rol esenţial în proclamarea unui nou împărat.

Mecanismul uzurpării de secol III trebuie analizat pornindu-se în principal de la conflictul dintre cei doi factori de putere prevalenţi, senatul şi armata. Aceştia au constituit factorii de putere principali: senatul, datorită faptului că rolul său în proclamarea şi investirea legală a noului Augustus era unul esenţial[1], în timp ce armata

---

[1] Încă de la Augustus, senatul roman era cel care conferea puterile principelui; începând de la Vespasian, acestea au fost acordate în bloc, prin lex de imperio Vespasiani – ILS, 244 – iar până în 282, formal orice nou principe cerea şi primea recunoaşterea senatului: cf. Fr. Jacques, J. Scheid, Intégration, p. 23. Mai mult, în Orient, senatul era divinizat, ceea ce denotă faptul că provincialii din Orient percepeau Imperiul ca pe o diarhie între împărat şi senat: termenul de ίερα συνκλητος apare pe monede provenind din Orient până în timpul lui Gallienus: cf. R. J. A. Talbert, op. cit., p. 96; pe monede, senatul este reprezentat ca încredinţând puterea lui Galba (BMC, I, p. 359: SENATUS PIETATI AUGUSTI); Vespasian: BMC, II, p. 113: CONCORDIA SENATUI; Nerva: BMC, III, p. 21: PROVIDENTIA SENATUS; Traian: BMC, III, pp. 38 şi 157. Senatul legaliza măsurile imperiale, cf. discursul lui Otho, Tac., Hist., I, 84; v. şi R. J. A. Talbert,

reprezenta baza reală a puterii; fără consensul armatei, niciun împărat nu se putea menţine la putere.

Care erau însă condiţiile care au facilitat apariţia uzurpărilor militare?

Începând de la Hadrian, imperiul a trecut de la o politică ofensivă împotriva barbarilor, la politica defensivă pe *limes*. În timp, prezenţa *limes*-ului a determinat constituirea unui spaţiu cultural distinct, cel al „culturii de frontieră", spaţiu intermediar între Imperiu şi *barbaricum* care se întindea, geografic vorbind, de ambele părţi ale *limes*-ului[2].

Această vecinătate cu Imperiul a dus la structurarea pe noi baze a societăţii barbare: de la o formulă tribală, la ceea ce Colin Rentrew a denumit „societăţi de şefii"[3]. Un alt aspect, legat de *barbaricum*, este cel al constituirii unor „confederaţii" sau „uniuni" tribale, ai căror şefi, pentru a-şi menţine prestigiul, trebuiau practic să poarte un război permanent, caracterizat cu precădere prin raiduri de mică amploare[4]. O altă caracteristică a acestor „societăţi de şefii" a fost că s-a constituit

---

op. cit., p. 136.

[2] Cultura de frontieră presupune prezenţa de importuri romane în barbaricum, ca şi de elemente barbare în zona limes-ului: v. pentru detalii Michel Kazanski, "Contribution à l'histoire de la défense de la frontière pontique au Bas-Empire", Travaux et Mémoires, 11, 1991, p. 491 (Abhazia), cu exemple spada cu caneluri longitudinale pe lamă (fig. 3, 16); umbo-uri şi securi cu lamă largă (fig. 1, 2, 24; 2, 36), toate de influenţă romană; p. 492: abundenţa importurilor romane, mai ales în necropola de la Macesta (sec. III d. Hr., p. 493); în Crimeea, prezenţa de morminte cu arme, care au în componenţă şi importuri romane: p. 501 şi p. 507; pentru prezenţa de elemente barbare în interiorul limes-ului, cel puţin pentru zona Dunării de Jos, v. Maria Comşa, "Elemente 'barbare' în zona limes-ului Dunării inferioare în secolul al III-lea şi al IV-lea", Pontica, 5, 1972, pp. 223-224 (elemente carpice); 228 (elemente Sântana de Mureş); v. şi Amm., XXVIII, 1, 5: "vicus Carporum", la sudul Dunării. Prezenţa de elemente barbare în interiorul limes-ului poate fi pusă în legătură cu angajarea acestora ca federaţi şi staţionarea lor în zonă. Situaţia poate fi extinsă la nivelul limes-ului renano-danubian şi în Britannia, fiind mai puţin demonstrabilă pentru frontiera cu perşii şi în Africa.

[3] Colin Renfrew, Approaches to Social Archaeology, Edinburgh, 1984, p. 42; v. şi T. C. Champion, Introduction, în T. C. Champion, ed., Centre and Periphery. Comparative Studies in Archaeoology, Londra, 1989, p. 13.

[4] V. de exemplu, pentru alamanni, H. Steuer, "The Hierarchy of Alamannic Settlements in the Former Limes Region of South-Western Germnay to AD 500", JEA, 2, 1, 1994, pp. 88-90.

o aristocraţie militară, ai cărei membri menţineau în jurul lor războinici ce trebuiau întreţinuţi, conform cutumelor tribale. Raidul de pradă reprezenta principala modalitate de achiziţionare a bunurilor de prestigiu. Or, economia bunurilor de prestigiu este o componentă esenţială în cadrul societăţilor barbare. Darul şi contradarul, serviciul şi contraserviciul reprezintă, la rândul lor, componente principale în cadrul acestei societăţi. Pentru a dispune de asemenea bunuri de prestigiu, existau două modalităţi de dobândire a lor – fie prin intermediul comerţului, limitat însă de autroităţile romane, fie prin intermediul raidului de pradă, care cu toate că reprezenta o modalitate riscantă de dobândire a respectivelor bunuri, avea avantajul atât al achiziţionării bunurilor de prestigiu, cât şi al dobândirii de glorie militară.

Dintr-o altă perspectivă, raidul reprezenta o modalitate complementară comerţului, în relaţia dintre migratori şi populaţiile sedentare. Formulă violentă, totuşi necesară în cadrul economiei barbare, raidul de pradă este o variantă relativ viabilă în câştigarea prestigiului militar, atât de necesar şefilor barbari, dar şi oportunitate pentru dobândirea de bunuri de prestigiu, altfel relativ inaccesibile. Aceste raiduri de pradă au determinat, în opinia noastră, uzurpările militare din Imperiu. Politica de recrutare provincială în cadrul armatei imperiale, începând de la Hadrian, a dus la constituirea de armate regionale, staţionate în zona *limes*-ului. În contextul raidurilor barbare, modelul cel mai des răspândit era cel al generalului roman victorios, proclamat împărat de către soldaţii săi. Proclamarea era legată în primul rând de victoria militară asupra barbarilor şi prestigiul astfel dobândit, un alt aspect fiind legat de loialitatea soldaţilor faţă de generalul lor. Dacă privim în *Historia Augusta*, observăm că exista o adevărată competiţie pentru prestigiu, prezentă pe mai multe planuri: conflictul între aceste grupuri militare regionale[5], dar şi ulterior, conflictul cu senatul roman, legată de acelaşi prestigiu. Însă, pentru ca uzurpatorul să poată fi recunoscut, el trebuia să se impună. Acest fapt se realiza prin deplasarea spre Roma, capitala Imperiului, unde trebuia să forţeze recunoaşterea din partea

[5] Apogeul crizei secolului al III-lea s-a situat în timpul lui Gallienus (260-268), când comandanţii regionali, profitând de slăbiciunea guvernării, au uzurpat puterea: vezi şi SHA, Trig. Tyr.

senatului. Prin părăsirea frontierei, se crea astfel un gol prin care barbarii puteau pătrunde, iar în consecinţă, uzurparea năştea uzurpare, ajungându-se la dezorganizarea statului[6]. Multiplicarea uzurpărilor a dus, în mod implicit, la încercări de reformare a statului şi, în consecinţă, a puterii imperiale (pentru că în această perioadă, împăratul se confunda cu statul).

Tendinţelor de dezorganizare a statului şi disoluţie a puterii imperiale, împăraţii secolului al III-lea, cu precădere „împăraţii illyri" din a doua jumătate a secolului, le-au răspuns printr-o accentuare a formelor exterioare ale puterii. Principatul s-a transformat într-o monarhie militară de drept divin, copiată din punct de vedere ideologic după modelul celest[7]. Cu alte cuvinte, susţinerea militară era determinantă, dar din punct de vedere ideologic s-a creat o „imagine în oglindă" a puterii imperiale, copiată după ordinea divină. Treptat, senatorii au fost înlăturaţi de la comanda militară[8], ajungându-se ca în 282 senatul ca instituţie şi factor de putere să devină neglijabil. Atunci Carus, proclamat împărat de către trupe, a neglijat pur şi simplu să ceară aprobarea şi recunoaşterea senatului[9].

Monarhia militară de drept divin prezenta şi alte aspecte: victoria militară împotriva barbarilor a devenit o piesă esenţială în

---

[6] În timpul lui Gallienus (260-268), criza statului roman a ajuns la apogeu: v. SHA, Gallienus, care prezintă aspectele legate de această criză.

[7] Preluată din filosofia păgână (infra, nota 13), teoria creştină a puterii punea accent pe imaginea imperiului terestru, copie ("imagine în oglindă") a ordinii divine: după cum Dumnezeu este suveran în ceruri, la fel împăratul este "imaginea lui Dumnezeu, iar episcopul este imaginea lui Christos": cf. Ambrosiaster, Quaestiones Veteris et Novi Testamenti, CSEL, 50, XXXV, p. 63. La fel, "Imaginea lui Dumnezeu există în om, pentru ca unul singur să se afirme ca senior (sic!) de care să depindă toţi ceilalţi, căci omul posedă imperium-ul lui Dumnezeu în calitate de vicar, întrucât orice rege are chipul lui Dumnezeu": Quaestiones…, CVI, 17, p. 243; cf. M. Senellart, Artele guvernării. De la conceptul de regimen medieval la cel de guvernare, Bucureşti, 1998, p. 138.

[8] Septimius Severus a fost cel care i-a înlocuit pe comites din ordinul senatorial cu cavaleri, iar în 261, edictul lui Gallienus a dat o nouă lovitură senatului, prin excluderea senatorilor de la comanda militară.

[9] Dominantă pentru criza secolului al III-lea, starea conflictuală între insitutţia senatului şi armată a fost în final tranşată în favoarea ultimei; în 282, Carus, proclamat Augustus de către trupe, a neglijat pur şi simplu să ceară recunoaşterea din partea senatului: SHA, Carus, 5; v. şi E. Stein, Bas-Empire, I, p. 35; R. Remondon, Crise, p. 100.

propaganda imperială[10], în timp ce împăratul, la capătul unei evoluţii ce datează încă din perioada Principatului, s-a transformat într-un monarh de drept divin, după modelul basileilor elenistici[11].

Secţiune 2.01 Rolul reformelor lui Diocletian şi Constantin în stoparea uzurpărilor

Încercările de reformare a statului şi-au găsit finalitatea în timpul lui Diocleţian şi Constantin. Departe de a avea importanţa acordată de istoricii epocii imediat postbelice[12], reformele lui

---

[10] Victoria militară era încă din timpul lui Augustus o piesă importantă în ideologia imperială. Sesizând importanţa acesteia, Augustus, prin preluarea imperium-ului proconsulare maius et infinitum şi-a arogat monopolul trimfului militar. Începând de la el, generalii câştigau victoriile sub auspiciile imperiale, reuşind să obţină cel mult ornamenta triumphalia; de altfel, termenii de dux sau ductor au fost folosiţi de către poeţii latini Horatius (Carmina, IV, 5, 5) sau Ovidius (Fasti, II, 60; IV, 408), atunci când făceau referire la puterea lui Augusus: cf. R. Syme, Augustan, p. 450. Dar în secolul al III-lea, victoria militară asupra barbarilor a devenit o piesă esenţială în propaganda imperială. Împăraţii perioadei au luat cognomina ex virtute ca Germanicus, Parthicus, Alamannicus, etc. Inflaţia în titulatura imperială de asemenea cognomina ex virtute arată rolul crescut pe care îl au acestea în ideologie. Un exemplu elocvent îl reprezintă în acest sens titulatura imperială a lui Diocleţian:

"[Imp. Caesar C. Aurel. Val. Diocletian]us p. f. inv. Aug. pont. max.

Germ. max. VI Sarm. max. IIII Persic. max. II Britt. max.

Carpic. max. Armen. max. Medic. max. Adiabenic. max.

trib. p. XVIII coss. VII imp. XVIII p. p. procoss. et …"

(edictul preţurilor maximale din 301, CIL, III, pp. 802-803, preluată în T. D. Barnes, New Empire, p. 19.

[11] În conformitate cu teoria elenistică a puterii, regele (apoi împăratul, în statul roman) era reprezentantul divinităţii pe pământ. Mai mult, Alexandru cel Mare se considera fiul lui Ammon (cf. Arrianus, Anab., III, 3, 1-6), pretinzând aşadar o descendenţă directă din zeu. În epoca Principatului, tendinţa elenizantă privind puterea imperială a fost marcată de domniile unui Caius Caesar/Caligula, Nero, Domiţian sau Commodus, pentru ca începând de la Septimius Severus să asistăm la o elenizare accentuată a aspectelor ideologice legate de puterea imperială. Pe monede apare coroana radiată, începând deja de la Valerianus (253-260), fenomen ce denotă identificarea împăratului cu o divinitate solară: v. Ilhan Temizsoy, The Ihsaniye Hoard of Antoniniani, Plate 43, fig. 1, antoninianus emis la Antiochia, c. 256- 258, în R. Ashton, ed., Studies in Ancient Coinage from Turkey, Londra, 1996, pp. 99-104.

[12] "Dominatul", care începe tradiţional în 284, odată cu accederea lui Diocleţian

Diocleţian reprezintă o continuare organică a celor iniţiate de către Septimius Severus şi Gallienus. Monarhia de tip militar a început odată cu domnia lui Septimius Severus. Acesta a iniţiat o serie de reforme militare, care au dus la creşterea rolului armatei în viaţa publică. Politica de favorizare a militarilor a fost marcată de multiplicarea distribuţiilor pentru soldaţi, mărirea soldelor, determinată şi de creşterea inflaţiei; soldaţii au fost autorizaţi să contracteze căsătorii valabile juridic, iar cariera militară tinde să devină ereditară. În sfârşit, în cohortele pretoriene au fost promovaţi cei mai buni soldaţi din legiuni (Dio, LXXV, 2, 3 – 6 şi Herodian, III, 8). În aceeaşi perioadă, tot ce intră în contact cu persoana imperială devine sacru, *sacer*, iar în propaganda imperială apare motivul victoriei asupra barbarilor, ca şi promisiunea revenirii unor vremuri de aur**13**.

Gallienus (260 – 268) a continuat promovarea unor măsuri care aveau ca scop minimalizarea rolului senatului, prin excluderea senatorilor de la comanda militară (261) şi promovarea membrilor corpului ecvestru. În domeniul militar, asistăm la crearea unui corp de cavalerie mobilă (*comitatus*), după modelul persan, încercare de adaptare la tehnicile de luptă ale secolului al III-lea; în sfârşit, în domeniul puterii imperiale, asistăm la „autocratizarea" acesteia, prin preluarea coroanei radiate în mod oficial încă din timpul lui Valerian, fapt perceptibil în numismatica perioadei.

Aşadar, Diocleţian nu a fost un inovator, ci doar un foarte bun administrator, care prin măsurile sale a încercat stabilizarea statului; reversul monedei a fost reprezentat de creşterea autoritarismului, coroborată pe termen lung cu izolarea persoanei imperiale de supuşii săi. Dacă în teorie, împăratul era atotputernic, în practică birocraţia a creat un „filtru" între împărat şi supuşi, constituindu-se în adevărat

---

la putere, îşi are numele din titulatura imperială, unde în loc de Imperator Caesar apare DN (Dominus Noster). Titlul de dominus a apărut însă încă din epoca Principatului, când Domitian l-a folosit în corespondenţa sa (Suet., Domitian, XIII). Începând de la Hadrian, titlul a apărut în inscripţii cu caracter oficial: ILS, 7196; 8908, pentru ca de la Septimius Severus să fie folosit în mod curent: ILS, 430; 1406; 1143; 3361; 3703; 4424; 9154, etc.În concluzie, folosirea termenului de "dominat" ni se pare a fi neadecvată, în locul acestuia preferând mai degrabă termenul de "antichitate târzie/imperiu roman târziu".

13 Pentru detalii şi discuţia reformelor lui Septimius Severus, v. şi R. E. Smith, Historia, XXI, 3, 1972, pp. 481-500.

câştigător al competiţiei pentru putere. Cu referire la problema uzurpărilor, Diocleţian a încercat (şi parţial a reuşit) o centralizare accentuată a statului şi reconstruirea puterii imperiale, în principal folosind moştenirea elenistică din domeniul ideologiei. Astfel, prin introducerea ceremonialului şi a *proskynesis*/*adoratio*, s-a realizat o îndepărtare a împăratului faţă de supuşii săi; un alt aspect, care nu trebuie neglijat, este legat de formele exterioare ale puterii, împăratul apărând cu mult mai autoritar decât în epoca anterioară. Pe termen lung însă, măsura s-a dovedit a fi o armă cu două tăişuri: dacă teoretic împăratul s-a transformat în proiecţia divinităţii în lumea terestră, practic ceremonialul a dus la îndepărtarea împăratului de supuşii săi, datorită birocraţiei şi personalului domestic al casei imperiale (eunucii şi cu precădere *praepositus sacri cubiculi*).

Instituirea tetrarhiei a avut şi ea rolul său în stoparea uzurpărilor: multiplicarea membrilor colegiului imperial a făcut mult mai eficient controlul autorităţii centrale asupra teritoriului, în consecinţă posibilii uzurpatori văzându-se confruntaţi cu cei patru membri ai colegiului imperial[14]. Viabilitatea sistemului tetrarhic, confruntat cu uzurpările perioadei, a fost demonstrată de supravieţuirea sa în condiţiile extrem de dificile ale sfârşitului de secol III început de secol IV. Sistemul n-a putut supravieţui din cauza tendinţelor dinastice din interiorul său, Lactantius prezentându-ne foarte clar motivele care au dus la uzurpările lui Constantin şi Maxentius din anul 306, uzurpări care conţineau germenele distrugerii sistemului tetrarhic[15]. De altfel, aceste uzurpări ne prezintă schimbarea caracterului uzurpării în secolul al IV-lea – de la uzurparea de tip militar, descrisă mai sus şi caracteristică secolului al III-lea, la uzurparea de tip „legitimist", prevalentă în antichitatea târzie, fenomen care va fi discutat mai jos.

În aceeaşi ordine de idei, reformele lui Diocleţian şi Constantin,

---

[14] Lact., De mort. pers., VII, 2: "Tres enim perticipes regni sui fecit in quattuor partes orbe diviso et multiplicatis exercitibus, cum singuli eorum longe maiorem numerum habere contenderent, quam priores principes habuerant, cum soli rem publicam gererent".

[15] Cf. Lact., De mort. pers., XVIII, care descrie succesiunea din anul 305 şi principiile care au stat la baza acesteia; Lact., De mort. pers., XXIV şi XXVI prezintă contextul uzurpărilor lui Constantin (XXIV) şi Maxentius (XXVI).

mai ales cele vizând domeniul administrativ, au dus la creşterea centralizării statului şi birocratizarea acestuia, făcând mult mai dificilă uzurparea cu caracter militar.

Astfel, reorganizarea administrativă a Imperiului, prin creşterea numărului de provincii, care au ajuns la circa 100, concomitent cu micşorarea dimensiunilor acestora, a dus la o scădere a puterii guvernatorilor locali. Separarea puterii civile de cea militară, măsură luată de către Diocleţian, a dus, în continuare, la o slăbire a autorităţii acestor guvernatori locali (*praesides*), prin crearea unei competiţii între autorităţile civile şi cele militare ale provinciei, care se supravegheau reciproc. Nu trebuie uitat faptul că această centralizare s-a datorat şi faptului că funcţionarii locali, aproape în totalitate, trebuiau să-şi primească scrisorile de numire direct de la împărat, înainte de a-şi intra în atribuţii[16]. În consecinţă, pentru nivelul de dezvoltare al epocii, societatea a fost centralizată la un nivel fantastic[17], întreaga activitate administrativă depinzând direct de împărat.

O altă problemă, legată de reformele administrative, o reprezintă crearea funcţiilor palatine (*comes*, *patricius*, *comes sacrarum lărgitionum*, *magister officiorum*, *praepositus sacri cubiculi*), măsură care dovedeşte o specializare accentuată în domeniul administrativ. Crearea funcţiilor palatine a transformat mecanismul puterii imperiale: dacă în epoca anterioară, atribuţiile unor funcţionari nu erau clar delimitate, existând o confuzie între domeniul privat imperial şi cel public, începând de la Diocleţian-Constantin, delimitarea atribuţiilor funcţionarilor imperiali a transformat curtea imperială într-un pol efectiv de putere[18]. Funcţionarii vor crea un

---

[16] A. H. M. Jones, LRE, p. 321; A. Chastagnol, Évolution politique, p. 184.

[17] Pentru reformele administrative ale lui Diocleţan, cf. A. H. M. Jones, LRE, p. 43 sq.; pentru creşterea centralizării, cf. Lact., De mort. pers., VII; Oswald Nicholson, "The 'Pagan Churches' of Maxminus Daia and Julian the Apostate", JEccHist, 45, 1994, p. 8.

[18] Magister officorum, creat probabil de Diocleţian, cf. T. D. Barnes, Constantine, p. 256; pentru praefectus praetorio, care şi-a pierdut atribuţiile militare, dar şi le-a păstrat pe cele civile: în plus, administra fondurile destinate armatei, astfel încât indirect încă mai putea controla armata: Ion Barnea, Octavian Iliescu, op. cit., p. 60; praepositus sacri cubiculi, creat în timpul lui Diocleţian: T. D. Barnes, Constantine, p. 256 sau Constantin-Licinius: A. Piganiol, Empire chrétien, pp.

adevărat „filtru” între împărat şi supuşii săi, puterea imperială devenind mai mult simbolică, adevărata putere – bineînţeles, la modul informal – fiind deţinută de către aceşti birocraţi. Observăm aşadar că reformele diocleţiano-constantiniene erau indisolubil legate între eledacă în domeniul ideologiei, puterea imperială devine extrem de autocratică, în plan efectiv, reformele administrative au dus la îndepărtarea persoanei imperiale de supuşii săi, împăratul devenind dependent de elita birocratică.

Cu alte cuvinte, reformele diocletiano-constantiniene au stabilit mult mai clar separarea între cele două planuri ale puterii: cel oficial, legal şi cel real. În vreme ce deţinătorul puterii monarhice dispune de puterea absolută în plan oficial, în plan real însă, această putere aparţine elitei centrale, pentru Orient aceasta fiind, spre deosebire de Occident, formată cu precădere din funcţionari civili şi personalul domestic al palatului imperial. La respectivele grupuri se adăugau femeile aparţinând familiei imperiale, ca şi, după adoptarea creştinismului între religiile licite, episcopii, în special cei ai capitalei imperiale.

Prin transformarea sistemului defensiv – de la apărarea pe *limes*, la crearea unui sistem defensiv în adâncime[19] – ca şi crearea instituţiei ducilor (*duces*) şi *magiştri*lor *militiae*, coroborată cu dezvoltarea armatei de campanie (*comitatus*), Diocleţian a limitat drastic incursiunile barbare în provinciile de frontieră. Împăraţii tetrarhiei s-au implicat direct în conducerea expediţiilor împotriva barbarilor, reuşind astfel crearea unui adevărat monopol imperial în ceea ce priveşte victoria militară[20].

64-65.

[19] I. Barnea, O. Iliescu, op. cit., p. 18 şi 22-23, pentru sistemul defensiv în adâncime; pentru crearea de limitanei şi comitatenses, ibidem, p. 17.

[20] N. Elias, op. cit., p. 25, discută problema monopolului militar şi fiscal al monarhilor. Pentru imperiul roman, acest fapt este cu atât mai evident, cu cât una dintre puterile imperiale este reprezentată de imperium proconsulare maius et infinitum, care este superior şi nelimitat în timp şi spaţiu; acest imperium era afectat nu persoanei, ci instituţiei imperiale, care deţinea astfel monopolul triumfului militar. Pentru conducerea campaniilor împotriva barbarilor, personal de către împăraţii tetrarhiei, cf. T. D. Barnes, “Imperial Campaigns, AD 285-311”, Phoenix, 30, 1976, pp. 174-193. De remarcat este trecerea pe un plan secund a victoriei militare, după Theodosius, când victoriile sunt câştigate de către generali

Secţiune 2.02 Tipuri de uzurpare şi factori de putere

Notabil este rolul armatei în crearea şi evoluţia sentimentului dinastic. Încă din epoca Principatului, devenind evidente în decursul secolului al III-lea, apar două curente privind succesiunea imperială. Dacă senatul era adeptul succesiunii în conformitate cu principiul electiv, considerându-se – cel puţin teoretic – meritul personal ca o calitate esenţială a noului împărat, în rândul armatei, în ciuda uzurpărilor de secol III, tendinţa era favorizarea principiului ereditar. Această ultimă tendinţă a devenit vizibilă odată cu încercarea împăraţilor de sorginte militară de a-şi asocia fiul la tron, astfel dorindu-se crearea unei dinastii. Tendinţa va persista în decursul antichităţii târzii, când stabilizarea statului prin crearea de dinastii – Constantinienii, Valentinienii sau casa lui Theodosius – apare ca fenomenul cel mai important legat de puterea imperială şi succesiunea acesteia. În special în Orient, această tendinţă a avut câştig de cauză, pentru că în secolul al V-lea, chiar în condiţiile dispariţiei dinastiei theodosiene (450), legitimitatea a fost transferată noului Augustus prin femeile aparţinând familiei imperiale (soţia, sora sau fiica împăratului defunct).

Fenomenul uzurpării a fost limitat în secolul al IV-lea, mai ales datorită acestei creşteri a loialităţii armatei faţă de *domus regnatrix*. Fondarea Constantinopolului a dus şi ea la transformarea caracteristicilor puterii imperiale. Fortificaţiile oraşului (Zidul lui Constantin, apoi Zidul lui Theodosius, ridicat de prefectul pretoriului Anthemius în anii ’405 – 414) au descurajat uzurpările din provincie. De asemenea, prezenţa *comitatus* şi a funcţionarilor palatini în imediata proximitate a împăratului a transformat mecanismul uzurpării în secolele IV-V. În locul uzurpării de tip militar, atât de caracteristică secolului al III-lea, preponderentă a devenit conspiraţia de palat, care însă avea ca obiectiv mai puţin înlăturarea împăratului şi mai mult îndepărtarea facţiunii aflate la putere[21]. Este adevărat, încă

---

datorită pietăţii creştine a împăraţilor: v. în acest sens K. G. Holum, GRBS, 18. 2, 1977, pp. 153-172, mai ales p. 166.

[21] Cu precădere uzurparea lui Silvanus, în 355, obligat la uzurpare de intrigile orchestrate de o grupare de funcţionari de la palatul imperial: Amm., XV, 5, 3-32; în secolul al V-lea, acest fenomen devine predominant, în condiţiile izolării împăratului de supuşii săi: v. infra, pp. 153-154.

mai există încercări de uzurpare a puterii imperiale, însă acestea iau tot mai mult în considerare legitimarea dinastică. Pentru secolul al IV-lea, modelul generalului victorios, proclamat Augustus de trupele sale, nu mai este viabil. În locul acestui tip, tot mai mult se afirmă uzurpatori la care, pe lângă susţinerea militară, apare o legitimare dinastică, având ca exemple pe Magnentius, Nepotianus în 350, Iulian în 360; Procopius, 365 – 366; pentru secolul al V-lea, Basiliscus, în 476, Marcianus „conspiraţia" din 479, sau Leontius, în 484; în secolul al VI-lea, Hypatius, în contextul răscoalei Nika, în 532, sau fac apel la o legitimare religioasă – ca apărători ai religiei, fie păgâne, fie ai unei anumite confesiuni creştine: Calocaerus în Cipru, c. 334/335; Magnentius, în 350; Iulian, 360; conspiraţia notarului Theodorus, 371/372; Magnus Maximus, în 383 – 388 (trebuie spus faptul că Magnus Maximus s-a presupus că era legat prin rudenie de Theodosius); Eugenius, 392 – 394; în secolele V-VI, conspiraţia lui Illus din 484; revolta ortodocşilor din Hipodromul de la Constantinopol, 512; revoltele lui Vitalian, 513 – 515.

Care era însă justificarea uzurpatorilor în perioada avută în discuţie? Aceasta se lega mai ales de virtuţile presupuse ale împăratului, ţinând de „mitul bunului împărat". Suntem acum martori la creionarea portretului „bunului împărat", aflat în opoziţie cu cel al tiranului. Aceste portrete-tip sunt opera panegiriştilor epocii, fie ei creştini sau păgâni.

Se observă aici aportul adus de Biserica creştină în structurarea unei noi imagini asupra puterii imperiale, cu mult mai autocratică decât în epoca păgână. De asemenea, se poate remarca cum relaţia cu Biserica are o importanţă primordială: conducătorul legitim trebuie a fi apărător al Bisericii şi să o respecte, în timp ce tiranul este fie păgân, fie cu simpatii eretice[22]. Notabil este şi rolul crescând al pietăţii

---

[22] Nu neapărat este vorba despre "tirani", ci chiar împăraţi legitimi, de exemplu Licinius, Constantius al II-lea, Iulian Apostata sau Valens fiind priviţi negativ de către autorii creştini, din cauza politicii lor religioase. Athan., Apolog. ad Const., 7, 6, despre Magnentius: şi-a ucis propriul stăpân; s-a dovedit necredincios faţă de prietenii săi, sperjur; blasfemiator, consulta vrăjitori şi oracole; în aceeaşi lucrare, prezenţa de comparaţii biblice: Magnentius, comparat cu un spirit blestemat şi demonic", care l-a luat pe Cain de model (7, 7) şi pe Iuda, datorită sinuciderii (7, 8). Pentru imaginea negativă a lui Iulian la Theod. Cyr., HE, I, 11, 3; III, 9, 1; 16, 2; 20, 8; 26, 1-3; pentru Valens, Theod. Cyr., HE, IV, 13, 3; 19, 9; 36, 2; în

creştine, care a dobândit un rol dominant în ideologia imperială, rol ce a atins apogeul în timpul lui Theodosius al II-lea[23]. Pietatea creştină integrată astfel ideologiei imperiale, a căpătat un rol determinant în justificarea puterii imperiale: încă din secolul al IV-lea, atitudinea faţă de religie a creat justificări pentru uzurpatorii perioadei[24], devenind determinantă în ideologia puterii.

Un alt aspect, legat de uzurpările antichităţii târzii, este faptul că uneori, tiranii au fost pur şi simplu obligaţi să se revolte împotriva autorităţii legitime. Cazul lui Silvanus, *magister peditum* în Gallia şi uzurpator în 355, reprezintă un etalon pentru acest tip de uzurpare. Acuzat pe nedrept de conspiraţie împotriva lui Constantius al II-lea, Silvanus n-a avut de ales decât modalitatea revoltei deschise, pentru a scăpa de acuzaţiile aduse la curtea imperială de către gruparea birocratică[25]. Un alt caz este cel al uzurpării lui Iulian din 360, când acesta a fost, conform unei versiuni, obligat de către soldaţi să accepte purpura imperială; acest eveniment trebuie însă analizat cu circumspecţie, pentru că o altă variantă sugerează că Iulian şi ofiţerii săi au orchestrat proclamarea printr-o campanie de manipulare a

---

schimb, Magnus Maximus avea o imagine relativ bună, ca apărător al ortodoxiei în faţa guvernării ariene a lui Valentinian al II-lea: Theod. Cyr., HE, V, 14, 1. În secolul al V-lea, V. Dan. Styl., 73, îl compară pe Basiliscus cu Diocleţian. Se pare că o caracteristică a "tiranilor"era nemăsura, hybris, pentru că toate sursele creştine ale epocii prezintă tiranul ca fiind dominat de hybris.

[23] K. G. Holum, GRBS, 18, 2, 1977, p. 166.

[24] Având aici în vedere atitudinea lui Magnus Magnentius şi încercarea de apropiere atât de păgâni, cât şi de reprezentanţi cultului niceean, persecutat în Orient: pentru politica de toleranţă a lui Magnentius faţă de păgâni, C. Th., XVI, 10, 5; pentru încercarea de apropiere de episcopii disidenţi din Orient, Athanasius de Alexandria şi Paulus de Constantinopol, cf. T. D. Barnes, Athanasius, p. 102.; Iulian Apostatul, iniţial şi-a mascat sentimentele, pentru ca după accederea la putere să treacă deschis la păgânism: Amm., XXII, 5, 1-3; Magnus Maximus era considerat un catolic fervent, de vreme ce a persecutat secta priscillienilor dn Hispania: Hyd. Lem., Chron., 16, s. a. 387 (Priscillian a fost executat împreună cu alţi membri ai sectei la Treveri, din ordinul lui Magnus Maximus); v. şi A. Piganiol, Empire chrétien, p. 243; J. Matthews, Western Aristocracies, p. 180; Eugenius, care cu toate că era creştin (Amb., Ep., 57; Soz., HE, VII, .22), a tolerat şi încurajat politica de revigorare a păgânismului dusă de cercul Flavienilor: N. B. McLynn, Ambrose of Milan, p. 351.

[25] Amm., XV, 5, 16.

soldaţilor în noaptea dinaintea proclamării[26], în timp ce „proclamarea cu forţa" de către soldaţi reprezintă un *topos* în sursele epocii.

Articol III. Fenomenul conspiraţiilor

Cât priveşte conspiraţiile, acestea ţin de natura puterii imperiale. Creşterea rolului palatului imperial în antichitatea târzie, ca şi reforma lui Eutropius (sau Theodosius I), de multiplicare a *magiştri*lor *militiae*[27] a dus la scăderea numărului uzurpărilor şi la constituirea de conspiraţii. Acestea aveau de cele mai multe ori ca obiectiv, aşa cum s-a afirmat şi mai sus, înlăturarea unui grup rival de la putere şi mai puţin înlăturarea persoanei imperiale, de unde şi tendinţa de controlare a autorităţii imperiale prin persuasiune, pentru că uzurparea nu mai oferea aceleaşi avantaje. Uzurpatorului îi era necesară şi o nouă legitimare, în opoziţie cu cea a conducătorului de drept, în timp ce înlocuirea unei facţiuni nu ridica această problemă.

Pe de altă parte, suportul militar nu mai este atât de efectiv; armata pare că şi-a pierdut puterea treptat, în decursul secolelor IV-V, notabil fiind loialismul trupelor faţă de împărat. Pentru Orient, un alt factor deosebit de important îl reprezintă şi controlul resurselor financiare ale imperiului, de unde şi preeminenţa funcţionarilor civili asupra militarilor. În consecinţă, uzurparea directă devine cu mult mai puţin probabilă decât conspiraţia de palat.

Un alt scop al conspiraţiilor este legat de animozităţile personale, care reunesc un grup de nemulţumiţi ce încearcă, *in extremis*, asasinarea persoanei imperiale. Fenomenul este prezent cu precădere în epoca lui Iustinian, când, mai ales în a doua parte a domniei (post 548, după moartea Theodorei) apar asemenea conspiraţii[28].

(a) Scenariul uzurpării din antichitatea târzie

Teoretic, scenariul uzurpării de secol IV-VI era următorul: aclamarea de către armată, cu eventualitatea apelului la senat pentru

---

[26] Iulian a fost obligat să accepte titlul de Augustus: Amm., XX, 4, 14-18; varianta complotului se regăseşte la Zos., III, 9.

[27] Pentru reforma militară a lui Theodosius I, vezi Em. Demougeot, op. cit., p. 29; data este 379-380.

[28] Se au aici în vedere conspiraţiile lui Artabanus, post 348 şi cea din 562, a lui Marcellus, Ablabius şi Sergius: cf. E. Stein, Bas-Empire, II, pp. 590-591 şi respectiv 779.

recunoaştere, pentru că uzurpatorul de antichitate târzie făcea apel inclusiv la senat, pentru a-şi crea legitimitate. Alteori, uzurpatorul îşi crea o legătură – reală sau fictivă – cu dinastia legitimă. De asemenea, el putea încerca integrarea în cadrul guvernării legale, prin cererea de a fi recunoscut de către împăraţii legitimi; în cazul în care era refuzat, îşi construia legitimitatea pe pretenţia că are mai multe virtuţi decât împăratul sau împăraţii legali, care s-au îndepărtat de modelul „bunului împărat". Dar, recunoaşterea sa nu era completă atâta vreme cât mai exista un împărat legitim care să-l considere uzurpator. În consecinţă, uzurpatorul era practic obligat la declanşarea războiului civil: dacă acesta era câştigat de către el, devenea împărat legitim; dacă însă uzurpatorul era cel înfrânt, el era fie lovit de *damnatio memoriae*, fie folosit ca motiv în propaganda imperială.

Finalul uzurpării eşuate era marcat de regulă de pedepsirea aderenţilor uzurpatorului; aceasta nu reprezenta însă o „vânătoare de vrăjitoare" sistematică, ci de multe ori erau executaţi sau exilaţi doar cei mai apropiaţi fideli ai uzurpatorului, ceilalţi trecând de regulă în tabăra învingătorului, fără prea multe probleme de conştiinţă[29].

Bineînţeles, acesta este doar un scenariu teoretic. Faţă de acest ideal, au existat numeroase variaţii, date de contextul uzurpării, motivaţie, personalitatea sau susţinerea de care se bucura uzurpatorul. Rămâne acum să analizăm fiecare uzurpare în parte, pentru a verifica acest model.

Secţiune 3.02 CRONOLOGIA UZURPĂRILOR

Secţiune 3.03 Epoca tetrarhiei

Domnia lui Diocleţian s-a născut din uzurpare. Pornită ca o simplă uzurpare militară, caracteristică a secolului al III-lea, succesul ei a constat în măsurile reformatoare iniţiate de către Diocleţian.

Însă, pe lângă Diocleţian, proclamat împărat de trupele din Orient, şi a cărui legitimare era de răzbunător al lui Numerianus, a mai existat un uzurpator. În decembrie 284, Sabinus Iulianus, comandant aflat în zona Dunării Superioare, a fost proclamat Augustus sub numele de M. Aurelius Iulianus. Uzurparea sa nu era îndreptată

---

[29] Un caz evident îl constituie mobilitatea politică de care a dat dovadă Ceionius Rufius Volusianus: prefect al pretoriului în timpul lui Maxentius, a ajuns până la demnitatea de praefectus Urbi Romae în timpul lui Constantin, după Pons Milvius: PLRE, I, pp. 976-980.

împotriva lui Diocleţian, ci împotriva lui Carinus, ultimul membru al familiei lui Carus, lăsat Caesar pentru Occident de către tatăl său în timpul campaniei din Persia[30]. Foarte puţine se cunosc despre acest uzurpator: dacă Zos., I, 73, 1 – 3 relatează despre el că era prefect al pretoriului atunci când a uzurpat puterea, Aurelius Victor (*Caes*., 39.10) îi acordă funcţia de *corector Veneţiae*. Cert este însă faptul că a fost proclamat Augustus în Pannonia, iar la începutul anului 285 a încercat invadarea Italiei pentru a-şi susţine pretenţiile imperiale, dar a fost înfrânt şi ucis de către Carinus undeva în Italia de nord[31].

După înlăturarea lui Carinus, ucis de proprii soldaţi în timpul bătăliei de pe râul Margus (în prima jumătate a anului 285) [32], Diocleţian a rămas singurul Augustus al Imperiului. Începând din acest an, 285, el a început construirea sistemului tetrarhic, prin cooptarea, într-o primă fază, a mai vechiului său prieten Maximianus în calitate de Caesar (285/286) [33], pentru ca în anul următor ultimul să fie ridicat la demnitatea de Augustus (1 martie 286). Ridicarea la demnitatea de Augustus a lui Maximian Herculius nu poate fi înţeleasă fără analizarea contextului din anul 286. Acest an a fost cel al unor contestări ale autorităţii imperiale în Occident: avem aici în vedere revolta lui Amandus şi Aelianus, conducătorii *bacaudae* din Gallia, înfrântă în acelaşi an de către noul Augustus[34] şi uzurparea lui Marcus Cărăusius din Britannia.

Menap de origine şi fost ofiţer al lui Maximianus în timpul campaniei acestuia împotriva bacauzilor (Aur. Vict., *Caes*., 39.20), Cărăusius a fost obligat la uzurpare de acuzaţiile de delapidare aduse de fostul său comandant. Iniţial însărcinat de Maximianus cu echiparea unei flote şi curăţarea mărilor nordice de piraţii franci şi saxoni (cf. Aur. Vict., *Caes*., 39.20; Eutrop., *Brev*., IX, 21), Cărăusius s-a văzut acuzat că şi-a însuşit o mare parte din prada recuperată de la piraţi; ameninţat cu arestarea, s-a revoltat, ocupând Britannia şi nord-vestul Galliei; mai mult, s-a proclamat Augustus sub numele de M. Aur. Maus.

---

[30] Cf. B. Leadbetter, “Another Emperor Julian and the Accession of Diocletian”, AHB, 8. 2, 1994, p. 58.
[31] Ibidem.
[32] SHA, p. 672, nota 7.
[33] PLRE, I, p. 573.
[34] Cf. St. Williams, Diocletian, p. 46.

Cărăusius, reuşind să se menţină până în 293/294, când a fost asasinat de către Allectus, fostul său *rationalis summae rei* (Aur. Vict., *Caes*., 39.41). Însă, în jurul anului 290, se pare că noul Augustus a fost recunoscut coleg al celor doi Augusti legitimi, sau cel puţin aceasta era pretenţia sa, în conformitate cu legenda monedelor emise în această perioadă (pe monedele lui Cărăusius apare legenda CARAVSIUS ET FRATRES SUI[35]).

Prin preluarea numelui „regal" de Marcus Aurelius, se poate interpreta că Marcus Cărăusius dorea o apropiere de împăraţii legitimi; nu trebuie uitat nici faptul că Maximian n-a acţionat împotriva sa, iar campania împotriva Britanniei a avut loc abia după asasinarea lui Cărăusius, în c. 293/294; abia în 297, trupele noului Caesar, Constantius Chlorus, vor interveni şi vor restabili autoritatea tetrarhică în teritoriul controlat de către Allectus, asasinul lui Cărăusius. Însă, privind problema din alt unghi, este de asemenea foarte posibil ca tetrarhii să nu fi putut pur şi simplu interveni în nord, de vreme ce în aceeaşi perioadă erau confruntaţi atât cu războiul persan (296 – 298/299), cât şi cu problemele legate de *limes*-ul renano-danubian (în 286, Maximian a obţinut o victorie asupra chaibonilor şi herulilor; în 287, a condus o expediţie dincolo de Rin; în probabil 288, Diocleţian a invadat Raetia, în timp ce în 289/290, asistăm la confruntări ale aceluiaşi împărat cu sarmaţii, iar în 292 a avut loc o primă revoltă a Egiptului).

De remarcat însă că în aceeaşi perioadă asistăm la definitivarea sistemului tetrarhic (la 1 martie 293, au fost cooptaţi doi Caesari, Galerius pentru Diocleţian şi Constantius Chlorus, menţionat mai sus, pentru Maximian); acest fapt a făcut uzurpările mult mai dificile, pentru că începând de acum, autoritatea imperială a fost multiplicată cu patru. În consecinţă, un posibil uzurpator trebuia să se confrunte cu autoritatea celor patru membri ai tetrarhiei, până la a deveni legitim.

Totuşi, perioada 297 – 298, probabil în contextul războiului cu perşii, a fost martora a doua încercări de uzurpare, prea puţin cunoscute însă pentru a putea intra în detalii. Este vorba de uzurparea lui Iulian din Africa (297 – 298) şi cea relativ mai bine cunoscută a lui

---

[35] Eutrop., Brev., IX, 22, 2; v. şi E. Stein, Bas-Empire, I, p. 67; pentru monede, cf. RIC, V, 2, 550 sq., mai ales 550 nr. 1.

L. Domitius Domitianus şi Aurelius Achilleus în Egipt, iulie/august 297 – martie 298. Dacă pentru prima avem doar o simplă menţiune, de multe ori acest Iulian fiind chiar confundat cu Sabinus Iulianus, din 285, a doua nu ne oferă cu mult mai multe amănunte: de multe ori, sursele chiar îl confundă pe Aurelius Achilleus cu L. Domitius Domitianus.

Dacă despre Iulian ştim doar că era un conducător al tribului („natio") Quinquegentanae (cf. Aur. Vict., *Caes*., 39.22), care s-a revoltat în 297, proclamându-se „imperator" în Italia şi că s-a sinucis (Aur. Vict., *Epit*., 39.3 – 4), în schimb L. Domitius Domitianus şi Aurelius Achilleus sunt ceva mai bine documentaţi. *PLRE* ne oferă informaţia că toate sursele literare comentează revolta lui Aurelius Achilleus, nu a lui Domitianus[36]. În schimb, numele lui Domitianus apare pe papiri[37], fiind lansată ipoteza că a existat o uzurpare, a lui L. Domitius Domitianus, care însă a murit în (probabil) decembrie 297, revolta sa fiind continuată de Achilleus încă opt luni de zile (asediat în Alexandria de către Diocleţian, la finalul revoltei a fost ucis[38]).

Data revoltei lui L. Domitius Domitianus a fost discutată pe larg. Au fost avansate diferite ipoteze, pornind de la 296/297, 295/295 sau 296/297 sau 297/298. Odată cu descoperirea *P. Cair. Isidor*. 36, conform căruia, datarea la Karanis se făcea după anii tetrarhici, se poate exclude 295/296 ca an al revoltei. Cel mai probabil, conform argumentelor aduse în discuţie de către J.D. Thomas[39], data revoltei poate fi plasată în 297/298, în conformitate cu înregistrările din papyri şi *ostraka*, analizate de mai sus amintitul cercetător[40].

Din sursele literare, se poate observa importanţa acordată de tetrarhi acestei revolte: aceasta, în contextul în care Egiptul reprezenta o piesă cheie în aprovizionarea cu grâne a Romei (până la fondarea Constantinopolului) [41]. Importanţa acordată provinciei a fost

---

[36] Cf. PLRE, I, p. 263.
[37] Cf. PLRE, I, s. v. Lucius Domitius Domitianus.
[38] PLRE, I, p. 263.
[39] "The Date of the Revolt of L. Domitius Domitianus", ZPE, 22, 1976, pp. 253-279.
[40] Ibidem, p. 279.
[41] La apogeul imperiului, Roma primea doar din Egipt c. 83 000 de tone de grâu: C. Haas, Alexandria, p. 42.

demonstrată şi de măsura luată deja de către Augustus, de interzicere a prezenţei senatorilor în Egipt[42]. Tocmai de aceea, în contextul revoltei lui L. Domitius Domitianus, Diocleţian s-a ocupat personal de înăbuşirea ei[43].

Se cunosc destul de puţine lucruri despre cauzele şi desfăşurarea revoltei. Acelaşi J.D. Thomas, analizând emisiunile monetare ale uzurpatorului, a ajuns la concluzia că uzurparea a constituit o reacţie la măsurile inovatoare iniţiate de către Diocleţian[44], reprezentată conform *P. Cair. Isidor.* 1, edictul emis de prefectul Aristius Optatus, databil la 16 martie 297, care a introdus o fiscalitate apăsătoare în Egipt.

Revolta a cuprins întregul Egipt; începută în Thebaida, s-a extins spre nord, ajungând la Fayum în august. Reprimarea sa a început din Orient, Diocleţian pornind personal ostilităţile prin ocuparea „cheii Egiptului", Pelusium[45]. Victoria tetrarhică de la Pelusium adus la recuperarea rapidă a Deltei şi Văii Nilului, cu excepţia Alexandriei, unde a fost necesar un asediu de opt luni de zile pentru a o ocupa (Eutrop., *Brev*., IX, 23).

În acest context remarcabilă este legitimarea uzurpatorului, legată de numele regal pe care şi l-a luat, L. Domitius Domitianus. Dacă M. Aur. Maus. Cărăusius a încercat chiar şi în plan ideologic o apropiere de autoritatea legitimă, pretinzând un gentiliciu identic cu cel al împăraţilor (Aurelius), L. Domitius Domitianus încă de la început s-a delimitat de sistemul tetrarhic. Numele său imperial pare să fi fost preluat pe filiera lui Aurelianus (L. Domitius Aurelianus), o altă figură marcantă a secolului al III-lea, rămas în istorie ca restauratorul statului[46].

Aşadar, după cum Diocleţian a apelat la două figuri importante

---

[42] Augustus a interzis accesul senatorilor în Egipt: R. Syme, Rom. Rev., p. 300.
[43] J. D. Thomas, art. cit., p. 255.
[44] Ibidem, p. 257.
[45] Acta S. Procopii, 1, 2-5.
[46] Aurelian s-a initulat şi el Dominus et Deus, în timpul său fiind înregistrat progresul monoteismului solar: R. Remondon, Crise, p. 117; N. Hannestad, Monumente, II, p. 268: Aurelian a avut titluri triumfale depăşite doar de către Constantin cel Mare; domnia sa a fost dominată de războaiele împotriva Zenobiei şi a imperiului gallic al lui Tetricus; pentru Aurelian, conservator orbis: ILS, 579; restitutor orbis: ILS, 577, 578; restitutor patriae: ILS, 8925.

din trecut – Marcus Aurelius, legat de vârsta de aur a imperiului şi Claudius al II-lea Gothicus, învingătorul barbarilor –, erijându-se în continuator al acestora, la fel L. Domitius Domitianus a încercat o legitimare pornind de la figura lui Aurelian, restaurator al statului.

Încercarea lui Domitianus a fost sortită eşecului. Însă, modelul apelului la figurile importante ale trecutului a rămas, fapt devenit evident în contextul uzurpării lui Constantin.

Uzurparea lui Constantin este direct legată de problema succesiunii în cadrul sistemului tetrarhic. Lactantius prezintă în detaliu succesiunea din 305: atunci, în contextul abdicării lui Diocleţian şi Maximian Herculius, Galerius, devenit după victoria asupra lui Narses (anul 298 a marcat campania victorioasă a lui Galerius în Orient, sfârşită cu capturarea oraşului Nisibis de la perşi[47]) cel mai important membru al tetrarhiei, i-a preferat în locul lui Constantin şi Maxentius, pe Flavius Severus, fost camarad de arme, şi Maximin Dar a, „rudă a sa"[48]. Aceasta a dus la uzurpările anului 306 (la 25 iulie 306, Constantin era proclamat împărat – Augustus, după Lact., *de mort. pers.*, XXIV; *Pan. Lat.*, VI (7), 5, 3; Aur. Vict., *Caes.*, 40, 2 – 4, sau Caesar, după Zos., II, 8, 1 – 9; Anon. Val., 2 – 4 – de trupele din Britannia; câteva luni mai târziu, Maxentius era proclamat împărat la Roma, în urma unei conspiraţii în care rolul principal l-au jucat soldaţii din gărzile pretoriene (28 octombrie 306) [49].

Tratamentul diferit aplicat celor doi uzurpatori – recunoaşterea lui Constantin ca membru inferior al tetrarhiei, drept Caesar, de către Galerius, şi refuzul pentru Maxentius[50] au dus, pe termen lung, la destrămarea sistemului tetrarhic.

Uzurparea lui Maxentius a dus şi la revenirea pe scena politică a lui Maximian Herculius, retras până la acea dată pe proprietăţile sale din Lucania. Iniţial, Maxentius s-a proclamat doar *princeps*, cerând

---

[47] J. D. Thomas, art. cit., p. 274.

[48] Lact., De mort. pers., XVI.

[49] Pentru proclamarea sa, cf. Lact., De mort. pers., XXVI, 1-3; XLIV, 4; Pan. Lat., IX (12), 16, 2; Zos., II, 9, 2; Aur. Vict., Caes., 40, 5; Eutr., Brev., X, 2; Anon. Val., 3, 6; Socr., HE, I, 2, 6.

[50] Lact., De mort. pers., XXVI, relatează refuzul lui Galerius de a-l accepta pe Maxentius drept Caesar; acelaşi autor, XXV, pentru acceptarea de către Galerius a portretului lui Constantin şi numirea sa Caesar.

recunoaşterea din partea lui Galerius; în faţa refuzului acestuia, a luat titlul de Augustus şi a apelat la tatăl său, căruia i-a trimis purpura, salutându-l ca „Augustus pentru a doua oară" (307) [51].

În contextul pericolului reprezentat de avansul tetrarhic în Italia (Flavius Severus a dus o campanie, eşuată însă, în 307[52]); după acest eşec, Galerius a condus personal o expediţie în Italia, şi ea eşuată[53]), Maximian a încercat să obţină neutralitatea lui Constantin, oferindu-i pe fiica sa Fausta de soţie şi promovându-l la calitatea de Augustus (307) [54].

Anul următor (308) a fost martorul unei suite de evenimente importante pentru viitorul tetrarhiei: o încercare a lui Maximian de demitere a fiului său, eşuată, având drept consecinţă fuga lui Maximian în Gallia, la Constantin[55]; revolta lui Valerius Alexander, *vicarius Africae*, împotriva lui Maxentius[56]; conferinţa de la Carnuntum, care a încercat să regularizeze sistemul politic, aflat în plină debandadă – la acea dată, existau nu mai puţin de şapte împăraţi, legitimi sau nu.

Care au fost însă prevederile acestei conferinţe?

Desfăşurată sub preşedinţia lui Diocleţian, conferinţa a stabilit împăraţii legitimi şi uzurpatorii. Astfel, Galerius era primul dintre Augusti, având-l caesar pe Maximin Dar a; Licinius era promovat direct la calitatea de Augustus, iar Constantin rămânea în poziţia de Caesar al Occidentului. Tot atunci, Maxentius şi Domitius Alexander erau denunţaţi ca uzurpatori, în vreme ce Maximian Herculius era obligat să abdice pentru a doua oară. Ulterior, datorită presiunilor exercitate de către Maximin Dar a, Galerius a hotărât ca acesta şi Constantin să se numească *„filii Augustorum"*, iar din 310, toţi cei patru membri ai tetrarhiei deveneau Augusti.

În perioada 308 – 310, lucrurile s-au limpezit oarecum, în sensul că în 309 – 310, revolta lui Valerius Alexander a fost înăbuşită de Rufius Volusianus, prefectul pretoriului lui Maxentius, iar uzurpatorul

---

[51] T. D. Barnes, Constantine, p. 30.
[52] Ibidem, p. 30.
[53] Lact., De mort. pers., XXVI, pentru expediţia eşuată a lui Flavius Severus în Italia şi sinuciderea acestuia; XXVII, pentru eşecul invaziei lui Galerius în Italia.
[54] Pan. Lat., VI (7), 4, 1; Zos., II, 20, 2; Aur. Vict., Epit., 41, 4.
[55] T. D. Barnes, Constantine, p. 32.
[56] Zos., II, 12, 2-3; Aur. Vict., Caes., 40, 17; Epit., 40, 2; cf. PLRE, I, p. 43.

a fost executat[57]. Acelaşi an a fost probabil martorul trecerii provinciilor spaniole de partea lui Constantin, marcând astfel o slăbire a poziţiei lui Maxentius.

În sfârşit, anul 310 marchează dispariţia lui Maximian Herculius de pe scena politică; în contextul expediţiei lui Constantin împotriva barbarilor franci şi profitând de zvonul conform căruia Constantin ar fi fost ucis, Maximian a preluat purpura imperială pentru a treia oară, la Massalia[58]. Capturat de către Constantin în urma marşului rapid al acestuia spre sud, Maximian s-a sinucis. Începând de acum, asistăm la o îndepărtare ideologică a lui Constantin de dinastia Herculiilor şi o apropiere de Claudius al II-lea Gothicus[59]. Din 310, Constantin l-a adoptat pe Apollo ca divinitate protectoare (*conservator*) [60], tot de acum fiind martori la o răcire accentuată a relaţiilor dintre Constantin şi Maxentius.

Domnia lui Maxentius a fost caracterizată ca o dominaţie militară[61]. Nu exista o alianţă între senatul roman şi uzurpator, cu toate că o oarecare colaborare în domeniul afacerilor publice pare să fi existat: astfel, un senator era prefect al pretoriului şi comandant al trupelor (Ceionius Rufius Volusianus), iar regimul său militar,

---

[57] Pentru revoltă, cf. Aur. Vict., Caes., 40, 17 sq.; Zos., II, 12, 2 sq.; Aur. Vict., Epit., 40, 2; pentru moartea lui Alexander, cf. Aur. Vict., Caes., 40, 18, 28; Aur. Vict., Epit., 40, 6; Zos., II, 14, 2-3..

[58] Eutr., Brev., X, 2; 3, 1-2; Pan. Lat., VI (7), 14, 5; 20, 3; Lact., De mort. pers., XXX, 5; Eus., HE, VI, 13, 15; Aur. Vict., Epit., 40, 5; pentru descrierea evenimentelor, T. D. Barnes, Constantine, p. 34.

[59] Pan. Lat., V (7), 2, 1 sq.; cf. T. D. Barnes, Constantine, p. 34; J. Vogt, “Pagans and Christians in the Family of Constantine the Great”, în A. Momigliano, ed., The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Century, Oxford, 1963, p. 43: încă din 307, genealogia lui Constantin a fost reinventată ca derivând din Claudius al II-lea Gothicus.

[60] Pan. Lat., VI (7), 21, 4: “vidisti enim, credo, Constantine, Apollinem tuum comitante Victoria coronas tib laureas offerentem, quae tricenum singulae ferunt omen annorum hic est enim humanarum numerus aetatum quae tibi utque debentur ultra Pyliam senectutem.” Pentru interpretarea pasajului, v. J. Bidez, L’Antiquité Classique, 1, 1932, p. 5 sq.; E. Galletier, "La mort de Maximien d'après le panégirique de 310 et la vision de Constantin au temple d'Apollon", REA, 52, 1950, p. 292 sq. În numismatică, din 310, monedele lui Constantin îl au pe Sol: cf. J. Maurice, Numismatique Constantinienne, 2, Paris, 1911, p. XX sq.; vezi şi Sabine G. MacCormack, Art and Ceremony, p. 180.

[61] E. Stein, Bas-Empire, I, p. 84.

determinat de ameninţarea cu invazia ce plana dinspre Orient, a dus la apariţia nemulţumirilor în rândul populaţiei civile. În conformitate cu T.D. Barnes, „By 312 the civilian population of Italy tolerated Maxentius rather than supported him with active enthusiasm”[62]. Nu trebuie uitată nici politica de toleranţă religioasă a uzurpatorului, care spera ca astfel să-şi ralieze majoritatea populaţiei italice. Această toleranţă religioasă ar putea fi, conform afirmaţiei lui Eusebius din Caesareea (*HE*, VIII, 14, 3), legată de apartenenţa la religia creştină a uzurpatorului. În aceeaşi ordine de idei, Daniel de Decker se foloseşte de un pasaj din Lactantius (*De mort. pers.*, XVIII, 9), referitor la cauza uzurpării lui Maxentius (înlăturat de la succesiunea tetrarhică pentru că a refuzat *adoratio* pentru Augusti), pentru a argumenta poziţia luată de către acesta în 306. Argumentele sale nu se opresc aici: autorul recunoaşte că Maxentius a oprit persecuţiile în teritoriile controlate de el, folosindu-se de argumentul surselor literare creştine, care numai de părtinire faţă de Maxentius nu pot fi acuzate[63], ca şi de argumente numismatice[64]. Mai mult, autorul presupune că iniţial Ossius de Córdoba a fost consilierul lui Maxentius, în această calitate determinându-l să convoace conciliul de la Elvira, din 309[65], abia după victoria de la Pons Milvius episcopul apărând în anturajul lui Constantin.

În ceea ce priveşte relaţia cu celălalt uzurpator, Constantin, se pare că în condiţiile rupturii faţă de sistemul tetrarhic[66], a existat chiar şi o alianţă între cei doi (demonstrabilă de faptul că fiecare dintre cei doi permitea circulaţia monedelor emise de celălalt în teritoriile sale[67]), care a durat până la momentul rupturii ultimului de tatăl său (307 – 308).

Revenind la Constantin, acesta a ordonat în 311 damnatio

---

[62] T. D. Barnes, Constantine, p. 37.

[63] Euseb., HE, VIII, 14, 1; Optat. Milev., 1, 16: "Tempesta persecutionis peracta et definita est. Iubente deo mittere Maxentio Christianis libertas est restituta".

[64] Monedele de la Aquileia, probabil emise în perioada 307-308, având înscrisă pe ele crucea creştină: v. D. de Decker, art. cit., p. 516.

[65] Ibidem, p. 519.

[66] Maxentius a anulat consulatele lui Galerius şi Maximin Daia pentru anul 307, renunţând şi la nomen-ul Valerius: Pan. Lat., IX (12), 4, 3: "nomina ipso abusiva appellatione mutilato".

[67] D. de Decker, art. cit., p. 529.

memoriae pentru Maximian Herculius, marcând astfel ruptura definitivă de dinastia Herculiilor şi implicit de Maxentius. În acelaşi an, moartea lui Galerius a dus la schimbarea raporturilor de forţe din cadrul imperiului. Avem de-a face acum cu noi alianţe: după invazia teritoriilor care îi aparţinuseră lui Galerius, Maximin Dar a l-a recunoscut drept coleg pe Maxentius, în timp ce Licinius şi Constantin au încercat o apropiere, concretizată în 313, după întâlnirea de la Mediolanum. Însă, până atunci, a avut loc invazia lui Constantin în Italia; după o victorie la Verona, Constantin a obţinut o victorie decisivă asupră lui Maxentius la Pons Milvius/Saxa Rubra, chiar în *dies imperii* a ultimului (28 octombrie 312) **68**. Constantin s-a folosit cu acest prilej de senatul roman ca factor de legitimare, după intrarea în Roma, urmaşul lui Constantius Chlorus fiind proclamat de către senat *senior Augustus* şi *maximus Augustus***69**.

Sfârşitul anului a fost martorul invaziei lui Maximin Dar a în Europa; după o întâlnire Constantin – Licinius la Mediolanum, prilej cu care s-au pus bazele concordiei între cei doi Augusti (alături de confirmarea măsurilor lui Galerius în plan religios – edictul de toleranţă de la Serdica –, s-a convenit căsătoria lui Licinius cu Constantia, sora lui Constantin – cf. Lact., *De mort. pers.*, XLV, 1), în anul următor Maximin a dispărut de pe scena politică, în urma bătăliei de la Tzirallum în Thracia (30 apr. 313), urmată de sinuciderea sa la Tarsus (iulie 313). În consecinţă, scena politică a imperiului a fost mult simplificată: Constantin, Augustus pentru Occident, în timp ce Licinius a rămas singur Augustus în Orient.

Constantin: de la diarhie la monarhie

Dar, *concordia Augustorum* nu avea o viaţă îndelungată. Cu toată existenţa legăturilor matrimoniale, Constantin şi Licinius au ajuns curând la conflict. În 316, a izbucnit primul dintre conflictele care i-au

---

[68] Pan. Lat., XII (9), 16, 2; Zos., II, 16, 2-4; Aur. Vict., Caes., 40, 23; Lact., De mort. pers., XLIV; Eutr., Brev., X, 4; Lib., Or., LIX, 20; Socr., HE, I, 2; cf. şi E. Stein, Bas-Empire, I, p. 91; A. H. M. Jones, LRE, p. 80; T. D. Barnes, Constantine, p. 43.

[69] Lact., De mort. pers., XLIV, 11: "senatus Constantino virtutis gratia primi nominis titulum decrevit, quem Maximinus sibi vindicabat'; Constantin a început să se intituleze maximus Augustus: ILS, 688; 692; 694; 704; 713; 8712e; etc.; v. şi Lact., de mort. pers., XLIV, 11.

opus pe cei doi. Cauza a reprezentat-o conjuraţia lui Bassianus (cf. Anon. Val., 14 sq.) împotriva lui Constantin. Bassianus, frate vitreg al lui Constantin, se afla în bune relaţii cu Licinius, împreună cu care a conspirat împotriva împăratului din Occident. Conspiraţia fiind descoperită, Bassianus a fost executat, iar Licinius atacat de către Constantin. În urma a doua bătălii, la Cibalae şi Campus Ardiensis în Thracia, Licinius a fost obligat să ceară pace: în conformitatea cu prevederile tratatului ratificat la Serdica (1 martie 317), Licinius a cedat învingătorului Europa, cu excepţia Thraciei, Moesiei şi Scythiei Minor. De asemenea, Valens, fost *dux limitis* în Dacia[70] şi ridicat la demnitatea de Caesar de către Licinius, a fost demis şi executat. În locul său, au fost proclamaţi Caesari fiii lui Constantin Crispus şi Constantin al II-lea, şi Licinius Iunior, fiul lui Licinius[71]. Se părea că, în sfârşit, *concordia* domnea în imperiu, iar succesiunea era asigurată. Însă, înţelegerea de la Serdica conţinea în ea germenii unui nou conflict, pentru că noua frontieră între cele două *partes imperii* nu reprezenta decât o dificultate în plus în asigurarea unui control eficient al *limes*-ului dunărean. Aceasta s-a văzut în 322, când sursele înregistrează invazia sarmaţilor la Dunăre, oprită de către Constantin. În anul următor, atacul gotic de la Dunăre condus de către Rausimodas a fost respins de către acelaşi împărat, care însă, în urmărirea barbarilor, a intrat în teritoriul lui Licinius, prilej pentru un nou conflict. În două bătălii, lângă Adrianopol (3 iulie 324) şi la Chrysopolis (18 septembrie 324), Licinius a fost din nou înfrânt. Retras la Nicomedia, s-a predat lui Constantin împreună cu Martinianus, fost *magister officiorum* şi numit Caesar în contextul retragerii. Martinianus a fost executat, în timp ce Licinius a fost trimis în exil la Thessalonica[72].

Conflictul s-a purtat şi în plan ideologic. Dacă pentru Constantin, asistăm la o apropiere de cultul creştin, din partea lui Licinius suntem martori la o revalorizare a cultelor păgâne. Perioada 317 – 324 a

---

[70] V. PLRE, I, s. v. Aurelius Valerius Valens.

[71] Conform tratatului de pace ratificat la Serdica, 1 martie 317, Licinius ceda lui Constantin Europa, cu excepţia Thraciei, Moesiei şi Scythiei Minor; pentru proclamarea lui Crispus, Constantin al II-lea şi Licinius Iunior Caesares, v. Anon. Val., 5, 19; Zos., II, 20, 2; Aur. Vict., Caes., 41, 6; Epit., 41, 4.

[72] Cf. T. D. Barnes, Constantine, p. 77.

marcat o treptată îndepărtare a lui Licinius de Dumnezeul creştinilor (aceasta, dacă vreodată fusese înclinat spre religia creştină[73]). O serie de inscripţii din Dobrogea ne prezintă acest fenomen: *IGLR*, 27 lb. de la Salsovia, consacrată Dei Sancti Solis, databilă 322 – 323; *IGLR*, 221, Capidava, dedicată lui Deus Sanctus Aeternus[74]. În acelaşi context, chiar dacă T.D. Barnes le consideră inventate, martiriile unor creştini au fost înregistrate în această perioadă în zona Dunării de Jos[75]. Probabil că în contextul conflictului cu împăratul Occidentului, creştinii erau consideraţi aprioric ca favorabili acestuia, fiind în consecinţă persecutaţi. Totuşi, persecuţia lui Licinius trebuie serios nuanţată, în sensul că este foarte probabil ca o parte din relatările din *Actele Martirilor* să reprezinte falsuri istorice, construite ulterior de propaganda constantiniană. Prezenţa martirilor la Dunărea de Jos poate fi pusă în legătură cu acţiuni personale ale respectivilor martiri, care pentru a-şi arăta zelul faţă de religie, au provocat în mod deliberat, prin distrugerea altarelor şi templelor păgâne, reacţia autorităţilor locale. Oricum, în această extrem de spinoasă problemă a martirilor creştini, informaţia este, cel puţin la nivelul actual al cunoaşterii, puţin credibilă.

De altfel, după Chrysopolis, propaganda constantiniană l-a transformat pe învins într-un tiran sângeros, care nu pregeta să verse sângele martirilor creştini. În conformitate cu Eusebius din Caesarea, în *Vita Constantini* sunt enumerate o serie de măsuri anticreştine luate de către Licinius: interzicerea adunării şi conciliilor episcopale (*VC*, 1.51.1 sq.), separarea bărbaţilor şi femeilor în practicarea cultului creştin, femeile fiind iniţiate doar de alte femei (*VC*, 1.53.1), adunările creştinilor fiind ţinute în afara oraşului, sub cerul liber (*VC*, 1.53.2). De asemenea, preoţii creştini au fost forţaţi să intre în consiliile municipale, fiind obligaţi să participe la *leitourgeia* (*VC*, 2.20.2; 30.1). Nu trebuie uitat însă faptul că marea majoritate a documentelor epocii,

---

[73] V. contra, bătălia de la Tzirallum împotriva lui Maximin Daia, în 313, relatată de către Lact., De mort. pers., XLVI, 1-12.

[74] Acesta putând fi identificat atât cu Sol, cât şi cu Iupiter sau Apollo: Al. Barnea, Le Bas-Danube entre paganisme et christianisme, în Gerda von Bülow, Alexandra Milčeva, eds., Der Limes an der Unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Sofia, 1999, pp. 296-297.

[75] T. D. Barnes, Constantine, p. 71.

care relatează despre execuţia martirilor în timpul lui Licinius sunt „pură ficţiune", după analiza făcută de către T.D. Barnes[76].

În concluzie, putem afirma că toate acestea ţin de conflictul ideologic: în timp ce Constantin se erija în protector al creştinilor, acordându-le printr-o serie de măsuri o situaţie privilegiată în Imperiu, Licinius a ales revenirea la tradiţionalismul roman, pentru a se putea prezenta ca apărător al vechilor valori. Ulterior, istoriografia şi panegiricele dedicate învingătorului l-au transformat pe învins într-un tiran, tocmai pentru a justifica preluarea puterii de către Constantin.

Se poate observa, aşadar, folosirea religiei ca „armă politică", în contextul conflictului dintre Constantin şi Licinius. Or, religia învingătorului era impusă în această perioadă asupra învinsului, care era transformat, după cum se menţiona mai sus, în motiv al propagandei triumfale. În aceeaşi ordine de idei, învinsul era acuzat de guvernare tiranică, fiind transformat în „imagine a răului": persecutor al creştinilor (motiv folosit adesea de către autorii creştini ai epocii în contextul conflictelor dintre Constantin şi adversarii săi), tiran sângeros şi cu înclinaţii sexuale nefireşti, sau dorinţe sexuale exacerbate (care, de altfel, transpar din sursele creştine care fac referire la adversarii lui Constantin). Distorsionarea adevărului în favoarea învingătorului reprezintă o tehnică preferată de către autorii antichităţii târzii, inclusiv prin folosirea unor tehnici de redactare care aduc în discuţie comparaţia cu personaje biblice (regi sau „judecători" prezenţi în *Vechiul Testament*), folosirea de epitete sau comparaţii care accentuează portretul sumbru creionat adversarilor creştinismului.

După Chrysopolis, Constantin şi-a celebrat victoria prin două măsuri, de o importanţă fundamentală pentru cursul ulterior al istoriei: proclamarea lui Constantius Caesar, la 8 noiembrie 324 şi fondarea unei noi Rome, pe locul fostei colonii megariene Byzantion. Nu credem că fondarea Noii Rome a avut semnificaţia acordată de creştini ulterior: de altfel, sursele prezintă intenţia împăratului de a fonda un nou oraş, procedură uzuală printre monarhii de epocă elenistică. După pendulări iniţiale între Troia (Cedr., 1.495 sq., Bonn) şi Chalcedon (Themist., *Orat.*, 4.58 b; Zonaras, 13.5; *CIL*, I2, p. 276),

---

[76] Ibidem.

Constantin a ales Bizanţul pentru a-i fi capitală, sub numele oficial de Noua Romă (cf. Anon. Val., 30; Eutrop., *Brev*., 10.8.1), atestat încă din anul 324/325 (Publilius Optatianus Porphyrius, *Carm*., 4.6).

Anul 326 a fost martorul simplificării scenei politice: dispariţia lui Licinius, executat sub acuzaţia de complot, şi executarea lui Crispus şi a Faustei. Dacă executarea lui Licinius se înscrie în norma motivaţiilor imperiale (astfel Constantin scăpa de un rival periculos prin însăşi existenţa sa), execuţia lui Crispus şi a Faustei ridică o serie de probleme.

Departe de a fi o conspiraţie pentru înlăturarea lui Constantin de la putere, afacerea lui Crispus şi a Faustei pare mai degrabă legată de încercarea a doua grupări de a-şi adjudeca favoarea imperială. Hans A. Pohisander avansează o ipoteză interesantă, anume, implicarea Elenei, mama împăratului, în intrigile de la curtea imperială[77]. În conformitate cu acelaşi autor, Elena îl susţinea pe Crispus, în timp ce Fausta dorea promovarea fiilor săi, în detrimentul primului născut imperial.

Este de remarcat că în perioada 317 – 326, Crispus s-a bucurat din plin de favoarea tatălui său: numit Caesar şi *princeps iuventutis* în 317[78], i-a fost încredinţată Gallia spre guvernare. Crispus mai este menţionat ca purtând campanii împotriva francilor şi alamannilor, în 320 şi 323, pentru ca în conflictul cu Licinius din 324, să i se încredinţeze comanda flotei.

Zvonurile din perioada execuţiei sale susţin că ar fi avut o legătură amoroasă cu mama sa vitregă; descoperită de către Constantin, acesta înfuriat ar fi ordonat executarea complicilor[79].

---

[77] Hans A. Pohlsander, “Crispus: Brilliant Carrer and Tragic End”, Historia, 33, 1984, p. 106.

[78] H. Cohen, Description historique des monnaies frappées sous l’empire romain, 2e ed., Graz, 1955, VII, 348-351, numerele 87-112, apud Hans A. Pohlsander, op. cit., p. 86.

[79] Opitz Vita, 40, 23a – 41, 24b relatează episodul dragostei Faustei pentru Crispus; pentru că a fost refuzată, a complotat împotriva lui (23b); Crispus a fost ucis fără judecată, în urma unor acuzaţii false ale Faustei (24a); ulterior, Fausta a fost ucisă, pentru că a fost prinsă în flagrant de adulter cu un comandant din trupele de cursores (24b); v. şi Hans A. Pohlsander, art. cit., p. 106; alte surse care relatează despre relaţia dintre Crispus şi Fausta:; Aur. Vict., Caes., 41, 11; Epit., 41, 11-12; Eutrop., Brev., X, 6, 3; Amm., XIV, 11, 20; Soz., HE, I, 5, 1; Zos.,

Motivul poate fi regăsit şi în Biblie, legat de relaţia dintre Iosif şi soţia demnitarului egiptean Putifar (*Geneza*, 39, 1 – 23), iar în lumea greacă, relaţia dintre Phaidros şi Hippolyta[80]. Probabil că Fausta a complotat pentru înlăturarea fiului său vitreg, în care vedea un real pericol pentru accederea fiilor săi la putere după moartea împăratului. Nu există niciun indiciu privind vreo animozitate crescândă între tată şi fiu, de aceea sentinţa de condamnare la moarte trebuie să fi fost luată în baza vreunei acuzaţii extrem de grave şi şocante, lansată de soţia împăratului. Acuzaţia trebuie să fi fost falsă, altfel nu ne putem explica execuţia ulterioară a Faustei. Implicarea Elenei poate fi dedusă din pelerinajul făcut de aceasta în Palestina, imediat după moartea lui Crispus şi a Faustei[81].

Perioada următoare a fost marcată în principal de reorganizarea imperiului: pe lângă reformarea statului, Constantin a încercat revigorarea unei „tetrarhii de familie", cu el ca *maximus Augustus* şi fiii săi Constantin al II-lea, Constantius al II-lea şi din 333 Constans, Caesari[82]. Politica imperială de promovare a creştinismului nu s-a desfăşurat fără opoziţie: în contextul lucrării de faţă, este de amintit „uzurparea" lui Calocaerus în Cipru, din c. 335. Funcţionar al *res privata*, comandant al trupelor de cămile din Cipru, Calocaerus s-a revoltat din cauza discriminării păgânilor din insulă[83]. Trecut în Asia Minor, uzurpatorul a fost înfrânt rapid de cenzorul Dalmatius şi ars de viu la Tarsus[84]. În urma acestui eveniment, un nou Caesar a apărut în schema gândită de Constantin: Dalmatius Iunior, proclamat la 18 septembrie 335[85]. În mod logic, proclamarea sa nu putea avea loc înainte de revolta din Cipru; mai degrabă, după înfrângerea uzurpatorului, lui Dalmatius Iunior i-a fost conferit titlul de Caesar, ca o recompensă pentru meritele tatălui său. În acelaşi an, a avut loc o reorganizare a sistemului de guvernare. Astfel, Constantin al II-lea lua

---

II, 29.

[80] Fr. Paschoud, Historia, XX, 2-3, p. 341; Garth Fowden, "The Last Days of Constantine: Oppositional Versions and Their Influence", JRS, 84, 1994, p. 163.

[81] Hans A. Pohlsander, art. cit., p. 106.

[82] Pentru Constans Caesar, data este 25 decembrie 333, cf. PLRE, I, p. 220 sq.

[83] T. D. Barnes, Constantine, p. 252.

[84] Aur. Vict., Caes., 41, 11 sq.

[85] Anon. Val., 6, 35; Aur. Vict., Caes., 41, 15; Epit., 41, 15; Zos., II, 39, 2; v. şi PLRE, I, p. 241.

Galliile, Hispaniile şi Britannia, cu reşedinţa la Treveri; Constantius al II-lea avea Egiptul şi Asia, cu reşedinţa la Antiochia, în timp ce Constans guverna Italia, Africa şi Pannonia (cf. Aur. Vict., *Epit*., 41, 20); Dalmatius Iunior, numit Caesar la 18 septembrie 335, guverna Thracia şi Macedonia (*Anon*. *Val*., 35 îi atribuie *râpa Gothica*), în timp ce un alt nepot al lui Constantin, Hannibalianus, a primit titlul de Rege al Regilor şi al populaţiilor din Pont, ca şi pe cel de *nobilissimus* (*Anon*. *Val*., 35: *Rex regum et Ponticarum gentium*), cu reşedinţa la Caesarea (*Chron*. *Pasch*., 531 Bonn).

Peste întreg acest sistem se găsea Constantin, în calitatea sa de *maximus Augustus*. Sistemul intenţiona să împace cele două facţiuni prezente la curtea imperială, cea a fraţilor şi cea a fiilor lui Constantin, însă nu era menit unei existenţe de durată. La 22 mai 337 a intervenit moartea lui Constantin.

Secţiune 3.04 Fiii lui Constantin

Conflictul, devenit latent în ultima parte a vieţii lui Constantin (după moartea Elenei), a mocnit până la 9 septembrie 337 când, probabil la instigarea lui Constantius al II-lea[86], trupele din Constantinopol s-au revoltat şi i-au linşat pe membrii facţiunii fraţilor lui Constantin. Au fost ucişi atunci Iulius Constantius, Caesar-ul Dalmatius şi tatăl său Fl. Dalmatius, Hannibalianus şi un frate mai mare, al cărui nume nu ne-a parvenit[87]; *patricius* Optatus, ca şi Ablabius, fost prefect al pretoriului şi consilier apropiat al lui Constantin, le-au împărtăşit soarta. Au fost cruţaţi Fl. Constantius Gallus şi Fl. Claudius Iulianus, probabil din cauza vârstei lor fragede, ca şi Iulius Nepotianus, fiul surorii lui Constantin, Eutropia, căsătorită cu senatorul roman Virius Nepotianus[88].

În acelaşi context, fiii lui Constantin au luat titlul de *Augusti*, fiind recunoscuţi în această calitate de către senatul roman şi

---

[86] T. D. Barnes, Constantine, p. 262; S. N. C. Lieu, D. Montserrat, From Constantine, p. 147.

[87] S. N. C. Lieu, D. Montserrat, From Constantine, p. 148.

[88] J. Vogt, op. cit., p. 47; T. D. Barnes, Constantine, p. 251, pentru căsătoria Eutropiei, sora lui Constantin, cu Virius Nepotianus; pentru cruţarea lui Gallus, Iulian şi Iulius Nepotianus, cf. S. N. C. Lieu, D. Montserrat, From Constantine, p. 148.

armată[89]. În aceeaşi lună, a avut loc întâlnirea de la Viminacium, unde cei trei Augusti şi-au împărţit imperiul.

Concordia între fiii lui Constantin nu avea însă să dureze mult. Conflictul latent poate fi decelabil încă din perioada 338 – 339, când Constans a început să fie incomodat de pretenţiile şi autoritatea fratelui său mai mare[90]. În primăvara lui 340, Constantin al II-lea, *maximus Augustus*, a invadat teritoriile fratelui său Constans, fiind însă înfrânt şi ucis la Aquíleia. Mai mult, el era declarat *hoştis publicus* şi memoria sa a fost parţial condamnată[91]. Situaţia redevenea cea din perioada 316 – 324, cu doi Augusti în imperiu: Constans în Occident şi Constantius al II-lea în Orient. Însă, spre deosebire de perioada mai sus menţionată, de această dată Occidentul va avea de suferit o serie de convulsii care vor duce în final la rămânerea lui Constantius al II-lea ca singur Augustus.

Secţiune 3.05 Magnentius şi anul 350

Anul 350 a fost martorul unei conspiraţii reuşite împotriva lui Constans. Cauzele conspiraţiei au fost multiple: căzut sub influenţa episcopului Maximinus de Treveri[92], Constans a iniţiat o politică agresivă procreştină şi de persecutare a păgânilor (cf. *C. Th.*, XVI, 10, 2), care l-a adus în conflict cu aristocraţia senatorială romană. Cauza principală a uzurpării era însă nemulţumirea armatei, căreia Constans, antrenat într-o serie de campanii[93], i-a impus o disciplină excesivă, fără însă a acorda compensaţii pecuniare (Eutrop., *Brev.*, X, 5; Aur. Vict., *Caes.*, 41, 23). Animozitatea dintre împărat şi armată s-a accentuat şi datorită favorizării militarilor de origine francă, care

---

[89] A. Piganiol, Empire chrétien, p. 74; v. şi T. D. Barnes, Constantine, p. 262.

[90] Ph. Grierson, DOP, 50, 1996, p. 142: medalion în valoare de patru argentei, din argint, emis la Siscia, datare 338: pe avers, FL(AVIUS) IUL(IUS) CONSTANS P(IUS) F(ELIX) AVG(VSTVS), pe revers, FELICITAS PERPETVA; pe revers, reprezentaţi cei trei Augusti, dintre care Constantin al II-lea în centru, în poziţie frontală şi cu nimb (atribut al împăratului de rang superior), fraţii săi de-a stânga şi de-a dreapta, privind spre el; însă, v. şi RIC, VIII, 403, nr. 18, emis la Thessalonic, solidus dublu al lui Constans, în care toţi trei fraţii sunt aşezaţi pe un tron, egali în mărime, Constantin al II-lea fără nimb, databil la sfârşitul lui 338 sau 339: cf. Ph. Grierson, art. cit., p. 143.

[91] CIL, V, 8030; VIII, 12272; AE, 1935, p. 4; pentru declararea sa hostis publicus, v. C. Th., XI, 12, 1.

[92] A. Piganiol, Empire chrétien, p. 79.

[93] Pe Rinul Inferior, în 341-342; în Britannia, împotriva picţilor, în 342-343.

aspirau la putere[94].

O altă cauză a constituit-o separatismul gallic în ascensiune, ca şi probabil nemulţumirea aristocraţiei senatoriale romane faţă de politica agresiv-creştină a împăratului[95].

În aceste condiţii, a fost iniţiată o conspiraţie, care avea ca scop înlăturarea lui Constans şi promovarea unui militar de origine germanică, Fl. Magnus Magnentius. În conformitate cu Zosimos, II, 42, 2, Marcellinus, *comes rei privataie*, a conspirat împreună cu Magnentius, la acea dată comandant al trupelor Ioviilor şi Herculiilor, pentru uzurparea puterii imperiale. Susţinătorii săi erau de factură diversă: militari precum Gaiso, funcţionari (Marcellinus, *comes rei privataie* sau Fabius Titianus, prefect al pretoriului), membri ai *ordo senatorius*, ca Anicetus, Aurelius Celsinus, Clodius Celsinus, Nunechius, Celius Probatus sau L. Aradius Valerius Proculus[96]. La 18 ianuarie 350, la Augustodunum în Gallia, Marcellinus, *comes rei privataie*, a reunit la un banchet aniversar dat în cinstea fiului său, o serie de ofiţeri şi demnitari. Magnentius a fost aclamat de participanţii la banchet ca Augustus, fiind apoi recunoscut de trupe şi de către

---

[94] Cf. Pierre Bastien, Le monnayage de Magnence (350-353), Wetteren, 1983, p. 10.

[95] V. cazul lui L. Aradius Valerius Proculus, extrem de asemănător cu cel al lui Ceionius Rufius Volusianus (signo Lampadius). Astfel, Aradius Valerius Proculus (signo Populonius) a fost consul în 340, praefectus Urbi Romae (PVR) în 337-338, PVR II în 351-352: PLRE, I, s. v. Proculus 11. De asemenea, a deţinut officia în Orient (consularis Europae et Thraciae), Occident (consularis Siciliae) şi Africa. După aceasta, a devenit comes ordinis primi intra palatium, fiind aşadar un activ susţinător al Constantinienilor: David M. Novak, "Constantine and the Senate: An Early Phase of the Christianization of the Roman Aristocracy", Ancient Society, 10, 1979, p. 289. Apartenenţa sa la păgânism, ca şi faptul că tatăl său Aradius Rufinus fusese susţinător al lui Maxentius (consul în 311, PVR în 304-305, PVR II în februarie-octombrie 312: PLRE, I, p. 775), trecând apoi în tabăra Constantinienilor (PVR III, în noiembrie 312-decembrie 313): v. PLRE, I, s. v. Aradius Rufinus 10, probabil l-au determinat ca în 350 să treacă de partea uzurpatorului; v. pentru detalii, D. M. Novak, Ancient Society, 10, 1979, pp. 287-289.

[96] Gaiso: PLRE, I, p. 380; Marcellinus, magister officiorum al lui Magnentius în 350-351: PLRE, I, p. 546; Fabius Titianus: PLRE, I, pp. 918-919; Anicetus: PLRE, I, pp. 66-67; Aurelius Celsinus: PLRE, I, p. 192; Clodius Celsinus: PLRE, I, p. 192; Nunechius: PLRE, I, p. 635; Celius Probatus: PLRE, I, p. 733; L. Aradius Valerius Proculus: PLRE, I, pp. 747-749.

populaţia oraşului şi din împrejurimi. În acest context, Constans s-a retras spre sud, dar la Helena a fost ajuns din urmă de cavaleria comandată de Gaiso şi executat (Eutrop., Brev., X, 5; Zos., II, 42, 5). Provinciile occidentale Gallia, Britannia şi Hispania s-au raliat rapid noului Augustus, un rol important jucându-l Fabius Titianus, prefectul pretoriului pentru Gallia. Noul Augustus a fost curând recunoscut la Roma (27 februarie 350), în Africa şi Cyrenaica (cf. Socr., *HE*, II, 25, 8).

Interesant este faptul că uzurparea nu era îndreptată împotriva dinastiei constantiniene, ci doar împotriva lui Constans. Iniţial, atelierele monetare din Arles, Aquíleia şi Roma, aflate sub controlul lui Magnentius, au emis *maiorinae* în numele lui Constantius al II-lea şi Magnentius[97], din august 350 însă, Magnentius încetând să mai emită monedă şi în numele împăratului din Orient[98]. Anterior, uzurpatorul încercase o apropiere atât de Vetranio (care uzurpase puterea în Illyricum la 1 martie 350[99]), cât şi de împăratul legitim. Faţă de Vetranio, căruia, după Philost., *HE*, III, 22, Magnentius i-a trimis o diademă, recomandând în acelaşi timp trupelor din Illyricum să-l recunoască. Faţă de Constantius, după ocuparea Africii (probabil în martie sau aprilie 350[100]), i-a trimis acestuia o ambasadă, din care făceau parte atât episcopii Servatius şi Maximus, cât şi funcţionarii Clementius şi Valens, cerându-i recunoaşterea (Athan., *Apoi. ad Const.*, 9) şi care, în drumul său spre curtea imperială de la Heracleea, s-a oprit şi la Alexandria (Athan., *Hist. Arian.*, 30, 3). Ambasada, primită de Constantius la Heracleea, s-a întors fără niciun rezultat. În iulie sau august 350, a intervenit ruptura, Magnentius proclamându-l pe fratele său Decentius Caesar la Mediolanum[101]. Cum a avut loc această ruptură? La sugestia Constantiei, fiica lui Constantin şi văduva lui Hannibalianus, la 1 martie 350 la Mursa a fost proclamat Augustus Vetranio, *magister militum* în Illyricum, cu scopul de a opri progresul

---

[97] P. Bastien, op. cit., p. 12, nota 47; şi pe stâlpi milliari din Africa, numele lui Constans a fost înlocuit cu cel al lui Magnentius, ca de exemplu, pe CIL, VIII, 22552.

[98] Kathleen J. Shelton, "Usurper's Coins: The Case of Magnentius", Byz. Forschungen, 8, 1982, p. 235.

[99] P. Bastien, op. cit., p. 12.

[100] Ibidem, p. 13.

[101] T. D. Barnes, Athanasius, p. 101.

uzurpatorului spre Orient[102]. Vetranio a fost recunoscut de către Constantius, fiind numit comandant al trupelor de la Dunăre (cf. lui., *Or*., I, 303).

De asemenea, la Roma, la 3 iunie 350, a fost proclamat împărat cu ajutorul gladiatorilor Iulius Nepotianus, fiul Eutropiei, sora vitregă a lui Constantin şi căsătorită cu senatorul Virius Nepotianus. Însă, aici uzurparea a durat mai puţin de o lună; la 30 iunie, trupele lui Magnentius au înfrânt revolta şi au recuperat Roma pentru acesta (cf. Zos., II, 43, 2). În acea zi, trupele de magnentiani, comandate de Marcellinus, au sfărâmat revolta, au executat-o pe Eutropia şi pe fiul ei, masacrându-i pe partizanii acestora. Represiunea a fost deosebit de severă, consecinţa directă reprezentând-o exodul senatorilor romani în Pannonia, la Vetranio (lui., *Or*., III, 36).

Uzurpatorul a căutat să-şi creeze şi o legătură cu dinastia, prin căsătoria cu Iustina, probabil o strănepoată a lui Constantin. De remarcat este progresul ideii dinastice în această perioadă: până la Iulian Apostatul inclusiv, uzurpările sau conspiraţiile nu au ca mobil înlăturarea dinastiei, ci doar a unui membru al acesteia, considerat ca trădător al idealurilor privind buna guvernare. În ceea ce-l priveşte pe Magnentius, remarcabilă este încercarea sa de a se integra în familia imperială, prin căsătoria cu un membru al acesteia. De asemenea, proclamările lui Vetranio şi Nepotianus au fost orchestrate împotriva uzurpatorului, tocmai pentru a păstra dinastia. Fragmentul din Philostorgius (III, 22) ne prezintă chiar faptul că însuşi Magnentius negocia în acelaşi timp cu Vetranio, căruia i-a trimis diadema şi a recomandat trupelor de la Dunăre să-l recunoască, şi cu împăratul legitim, căruia i-a cerut în căsătorie pe Constantia[103].

În propaganda utilizată de către uzurpator, *ILS*, 742 (stâlp milliar între Pavia şi Turin) se prezintă motivele acestuia pentru preluarea puterii: conforma inscripţiei, Magnentius se considera „eliberator al lumii romane, restaurator al libertăţii şi statului, *conservator* al soldaţilor şi provincialilor"[104]. Nu se ştiu prea multe

---

[102] Zos., II, 43, 1; Philost., HE, III, 22; cf. şi A. Piganiol, Empire chrétien, p. 85; PLRE, I, p. 954 sq.

[103] A. Piganiol, Empire chrétien, p. 86.

[104] "…liberatori orbis | Romani, restituto | ri libertatis et rei pu | blicae, conservato | ri militum et provin | cialum, domino nostro Magnentio…".

despre religia uzurpatorului: fie că era păgân[105], sau creştin[106], cert este faptul că a încercat atât o politică de toleranţă faţă de păgâni (*C. Th.*, XVI, 10, 5), cât şi o încercare de apropiere faţă de episcopii disidenţi din Orient, Paulus de Constantinopol şi Athanasius de Alexandria, cărora le-a trimis scrisori de încurajare[107].

Sfârşitul anului 350 a fost martorul demiterii lui Vetranio: la 25 decembrie, la Naissus, în urma discursului loialist al lui Constantius, Vetranio a abdicat şi s-a retras în Bithynia. În anul următor Constantius, presat de pericolul persan, l-a proclamat pe vărul său Fl. Constantius Gallus Caesar pentru Orient (1 martie 351), căsătorindu-l cu Constantia şi a pornit spre Occident la Mursa, în 28 septembrie 351[108], în „cea mai sângeroasă bătălie a secolului" – Magnentius a fost înfrânt. Retras în Gallia, după ce mai suferise o înfrângere la Aquíleia (septembrie 352), Magnentius s-a văzut confruntat cu o serie de probleme. În primul rând, victoria alamannilor lui Chnodomarius asupra Caesar-ului Decentius (Amm., XVI, 12, 4 – 5) şi, în anul următor, revolta trevirilor sub conducerea lui Poemenius, în favoarea lui Constantius (probabil în iulie 353[109]).

Disperarea uzurpatorului, care a încercat să-şi ralieze creştinii din Occident într-un ultim efort de a se opune înaintării lui Constantius transpare din legendele monetare de la sfârşitul lui 352 şi începutul lui 353. Maiorina a fost înlocuită cu monede de bronz, care au pe revers chrismon-ul şi literele A şi W, cu legenda SALUS DD NN AUG ET CAES[110].

Din nou înfrânt de către Constantius la Mons Seleuci (Soz., *HE*,

---

[105] C. Th., XVI, 10, 5: a ridicat interdicţia dată de către Constantius pentru efectuarea sacrificiilor nocturne; în timpul său, au fost numiţi 5 prefecţi ai Romei păgâni: P. Bastien, op. cit., p. 13.

[106] Monedele emise de către uzurpator în 353 aveau pe revers chrismonul, cu A şi Ω, probabil pentru a-şi ralia creştinii niceeni din Occident împotriva arianului Constantius: v. şi P. Bastien, op. cit., p. 8; T. D. Barnes, Athanasius, p. 102; A. Martin, Athanase, p. 458.

[107] Athan., Apol. ad Const., 9; Idem, Hist. Arian., 30, 3; v. şi T. D. Barnes, Athanasius, p. 102.

[108] E. Stein, Bas-Empire, I, p. 140; A. H. M. Jones, LRE, p. 113; T. D. Barnes, Athanasius, p. 105.

[109] P. Bastien, op. cit., p. 24.

[110] P. Bastien, op. cit., p. 24.

IV, 7, 3; Socr., *HE*, II, 32, 6), uzurpatorul s-a sinucis la Lugdunum/Lyon (10 august 353) iar, conform tradiţiei, în aceeaşi zi fratele său Decentius Caesar s-a sinucis la Sens (de fapt, sinuciderea lui Decentius a avut loc la 18 august). Ammianus Marcellinus prezintă deznodământul acestei uzurpări: complicii şi aderenţii lui Magnentius au fost vânaţi fără milă (cf. Amm., XIV, 5, 1).

Epoca lui Constantius

Profitând de absenţa lui Constantius din Orient, Gallus Caesar a abuzat de puterea încredinţată, probabil îndemnat şi de soţia sa Constantia, după cum ne lasă să înţelegem Ammianus Marcellinus (XIV, 7, 4). Conflictul pentru putere în Orient ne este elocvent prezentat: de o parte Gallus, încurajat de soţia sa şi beneficiind de fidelitatea soldaţilor din gardă; de cealaltă parte, Domitianus, numit *praefectus praetorio* în Orient de către Constantius, însărcinat de acesta să-l trimită pe Gallus în Italia. Avem aici de-a face cu un conflict între autoritatea imperială, aflată însă la distanţă şi care acţionează prin emisari, şi autoritatea limitată a Caesar-ului, care prin abuzuri de putere şi încurajat de soţia sa, încerca să-şi crească autoritatea.

Pe un alt plan se desfăşurau intrigile de la palatul imperial, unde, profitând de dizgraţia lui Gallus Caesar, o grupare formată din Arbiţio (*magister equitum*), Eusebius (*praepositus sacri cubiculi*) şi eunucii reşedinţei imperiale conspira pentru înlăturarea lui Ursicinus (*magister equitum* în Orient), sub acuzaţia de ofensă adusă maiestăţii imperiale (cf. Amm., XIV, 11, 2 – 3).

Revenind la Gallus Caesar, acesta a fost determinat de către tribunul Scudilo să pornească spre Italia; autoritatea lui Constantius era atât de mare, încât Gallus nici măcar n-a încercat uzurparea puterii imperiale, cu toate că prilejuri i s-au oferit (de exemplu, episodul legiunilor thebane); la Poetovio, în Noricum, Gallus a fost demis din demnitatea de Caesar de către Barbatio (*comes domesticorum*), în numele lui Constantius (Amm., XIV, 11, 20), apoi executat prin decapitare la Histria, lângă Pola, la sfârşitul anului 354 (cf. Amm., XIV, 11, 23).

În toată această intrigă, remarcabilă este incapacitatea lui Gallus de a uzurpa puterea imperială, care poate fi explicată atât prin autoritatea lui Constantius, victorios în conflictele civile, cât şi prin coridorul protector prin care Gallus a fost transferat de la Antiochia la Poetovio, care n-a lăsat să treacă nicio informaţie utilă Caesar-ului în

dizgraţie. Avem aici de-a face cu un grup extrem de fidel împăratului, probabil ales cu grijă pentru această misiune delicată, între care se remarcau Barbatio şi Apodemius[111].

Cât priveşte intriga de la palatul imperial, Ursicinus şi apoi Iulianus au fost victimele acuzatorilor. Dacă primul era acuzat că aspiră la puterea imperială prin fiii săi, Iulianus era socotit primejdios din cauza relaţiei de rudenie cu Gallus. Iulianus a beneficiat însă de protecţia împărătesei Eusebia, fiind doar trimis la Comuni şi apoi la Athena, pentru a studia „disciplinele liberale" (Amm., XV, 2, 8; XXII, 9, 13; Zos., III, 2, 1; Socr., *HE*, III, 1, 19 sq; Theod. Cyr., *HE*, III, 3, 2).

În contextul intrigilor de la palat, noua victimă avea să fie Silvanus, *magister peditum* în Gallia şi franc de origine[112]. Ammianus Marcellinus relatează pe larg complotul pus la cale de o grupare de funcţionari de la curte împotriva acestuia (Amm., XV, 5, 3 – 5), între care se remarcau Dynamius, Lampadius, Eusebius Mattyocopa şi Aedesius[113]. În opoziţie cu aceştia se afla gruparea militarilor franci de la curtea imperială, între care se remarcau Malarichus şi Mallobaudes[114]. Contextul uzurpării din anul 355 este pe larg prezentat de către Ammianus Marcellinus (XV, 5, 3 – 38 – 6, 1 – 4); din naraţiunea acestuia reiese foarte clar faptul că Silvanus a fost practic obligat la uzurpare, atât de complotul funcţionarilor de la palat, cât şi de abuzurile lui Apodemius, *agens în rebus* şi trimis imperial în Gallia (Amm., XV, 5, 8).

De ce Silvanus a devenit victima acestui complot? Trebuie

---

[111] Apodemius era agens in rebus, cf. PLRE, I, p. 82; Barbatio, fost comes domesticorum al lui Gallus Caesar, apoi magister peditum (355-359), cf. PLRE, I, p. 146.

[112] Pentru originea francă, cf. Amm., XV, 5, 16; pentru funcţia de magister peditum per Gallias, a. 352/353- 355, PLRE, I, p. 840 sq.

[113] Aedesius era la acea dată ex magister memoriae: Amm., XV, 5, 4; Dynamius avea calitatea de actuarius sarcinalium principis iumentorum, cf. Amm., XV, 5, 3-14; Iul., Ep. ad Ath., 273D; Eusebius Mattyocopa era ex comes rei privatae, cf. Amm., XV, 5, 4, iar Lampadius era un membru al arisocraţiei senatoriale păgâne (C. Ceionius Rufius Volusianus, prefect al pretoriului pentru Gallia în perioada probabil 354-355, nepotul lui C. Ceionius Rufius Volusianus, susţinător al lui Maxentius, iar mai apoi Constantin: PLRE, I, pp. 976-980).

[114] Malarichus era "gentilium rector", probabil tribunus la momentul uzurpării, cf. Amm., XV, 5, 6; Mallobaudes era în 355 tribunus scholae armaturarum, cf. Amm., XV, 5, 6.

remarcat faptul că, în contextul uzurpării lui Magnentius, Silvanus a trecut la Mursa de partea lui Constantius (Amm., XV, 5, 32). Aşadar, acuzaţia de încercare de uzurpare a autorităţii imperiale putea părea perfect credibilă, de vreme ce loialitatea sa putea fi pusă la îndoială. Apoi, contextul de la curtea imperială favoriza acuzarea sa: în conformitate cu Ammianus, Constantius a favorizat funcţionarii civili în detrimentul militarilor**115**. În consecinţă, folosirea unui pretins complot al militarilor împotriva autorităţii imperiale ca „trambulină" pentru intrarea în graţiile împăratului era perfect justificată, ca o măsură sigură.

Trecând în Gallia, Silvanus a ezitat iniţial în proclamarea sa. Dorind să treacă la barbari, a fost sfătuit de compatriotul său Laniogaisus să nu se predea francilor, care „îl vor ucide sau îl vor preda contra plată" (Amm., XV, 5, 16).

În situaţia disperată în care se găsea, Silvanus a recurs la mijlocul extrem pentru a se salva – uzurparea. Mecanismul uzurpării în acest caz se aseamănă foarte mult cu cel al uzurpărilor militare din secolul al III-lea: fără a avea vreo legitimitate, Silvanus a beneficiat de aureola de general învingător al barbarilor (cf. Amm., XV, 5, 4) şi prezenţa trupelor în provincie. Paşii următori, „convorbiri secrete" cu ofiţerii din subordine, atraşi de partea sa prin promisiunea unor recompense materiale sau onoruri, şi proclamarea ca împărat. Totuşi, uzurparea nu a avut un parcurs complet, pentru că Silvanus a fost asasinat înainte de a porni spre Italia pentru a-şi revendica titlul, de către proprii soldaţi, cumpăraţi de Ursicinus (cf. Amm., XV, 5, 31).

A urmat anchetarea şi executarea aderenţilor lui Silvanus: Proculus, Poemenius, *comites* Asclepiodotus, Lutto şi Maudio (Amm., XV, 6, 4). De remarcat în acest caz este condamnarea şi executarea lui Poemenius, care în timpul uzurpării lui Magnentius a trecut de partea lui Constantius, determinându-şi concetăţenii (treverii) să închidă cetatea în faţă Caesar-ului Decentius (Amm., XV, 6, 4).

Modalitatea de suprimare a generalului rebel este însă ieşită din comun. Avem aici în vedere implicarea lui Ursicinus în afacerea Silvanus, cu toate că primul era la rândul său suspectat de aspiraţii imperiale. Ammianus a surprins excelent motivaţia implicării lui

---

115 Amm., XXI, 16, 1-2.

Ursicinus: în cazul în care asasinatul reuşea, ceea ce s-a şi întâmplat, laurii victoriei urmau a fi culeşi de către împărat, iar Ursicinus îşi dovedea loialitatea. În cazul în care Ursicinus ar fi eşuat în misiunea sa, împăratul oricum ar fi scăpat de un posibil competitor, periculos, conform favoriţilor de la palat, prin victoriile sale din Orient (Amm., XV, 5, 19). În această perioadă încep să se definească trăsăturile caracteristice curţii imperiale din antichitatea târzie: decăderea rolului militarilor şi creşterea rolului funcţionarilor din aparatul central de guvernare, poziţia privilegiată pe care o aveau eunucii palatului, competiţia acerbă între diferitele facţiuni prezente la curte, pentru favoarea imperială.

După anihilarea lui Silvanus, problemele din Gallia i-au impus lui Constantius numirea unui nou Caesar. Acesta a fost Iulianus, numit Caesar pentru Gallia la 6 noiembrie 355. Notabilă este în acest context opoziţia favoriţilor imperiali la numirea lui Iulianus, care în schimb a beneficiat de susţinerea Eusebiei, soţia împăratului. Motivaţia decisivă în favoarea lui Iulianus a fost relaţia de rudenie existentă, întărită după numirea sa prin căsătoria cu Elena, sora lui Constantius, mai în vârstă decât el**116**.

Această caracteristică a antichităţii târzii (relaţii de rudenie cât mai apropiate între *maximus Augustus* şi colegii de rang inferior) va deveni tot mai pregnantă în cadrul jocurilor de putere de la curtea imperială. Pentru epoca lui Constantius, acest fapt este cu atât mai evident, cu cât, după căsătoria cu Constantius, Eusebia şi-a promovat rudele şi prietenii de familie în posturi importante (Iulian, *Elogiul Eusebiei*, 116 b, c).

Perioada 355 – 360 a fost pentru Iulian una deosebit de fastă. În ciuda piedicilor puse de către membri ai anturajului său, dar loiali lui Constantius (ca în cazul lui Florentius, Marcellus sau Pentadius), Caesar-ul a reuşit refacerea autorităţii romane în zona renană, grav compromisă de atacurile alamannilor. În acest context, bătălia de la Argentoratus (25 august 357) şi victoria dobândită de Iulian i-au adus acestuia prestigiul militar şi loialitatea trupelor.

Politica de reorganizare fiscală i-a atras, de asemenea, simpatia populaţiei, dar a creat şi animozităţi între Caesar şi funcţionarii loiali

---

116 N. Aujoulat, "Eusébie, Hélène et Julien", Byzantion, 53, 1983, p. 86.

lui Constantius. În sfârşit, ordinul de transfer al trupelor de elită pe frontul oriental a reprezentat scânteia necesară declanşării uzurpării.

Cooptat la putere într-o poziţie subordonată (şi, conform unor zvonuri, pentru a fi discreditat[117]), Iulian a fost proclamat Augustus de către soldaţi, cândva în februarie 360, la Lutetia Parisiorum[118]. Există două versiuni asupra evenimentului: în prima, cea oficială, păstrată la Ammianus Marcellinus, Iulian a fos obligat de soldaţi să accepte demnitatea de Augustus (Amm., XX, 4, 14 – 18). Însă Zosimos (III, 9) prezintă o altă versiune, conform căreia în noaptea premergătoare proclamării, a avut loc o cină a ofiţerilor la Iulian, unde au fost redactate scrisori anonime răspândite în tabără pentru incitarea soldaţilor; implicaţia este că a existat un plan bine pus la punct pentru proclamarea lui Iulian Augustus[119]. O altă versiune, a lui Eunapios, acreditează ideea unui „complot păgân", menit să-l promoveze pe Iulian la puterea supremă[120]. Însă, Eunapios, recunoscut pentru părtinirea de care a dat dovadă, reprezintă singura sursă care oferă o asemenea versiune. În consecinţă, ea este discreditată mai întâi de caracterul operei lui Eunapios, apoi de chiar trăsăturile care caracterizau religia păgână. Se poate considera, fără vreo urmă de îndoială, că nu a existat un „complot păgân" care să fi avut ca scop proclamarea unui Augustus restaurator al păgânismului. Aceasta, şi în lumina faptului că, din punct de vedere prosopografic, se poate observa mobilitatea religioasă a oamenilor politici din secolul al IV-lea, în funcţie de confesiunea împăratului.

Întregul eveniment este interesant de analizat, pentru evoluţia mecanismului uzurpării în secolul al IV-lea. Observăm aşadar că legitimarea noului Augustus este reprezentată de opoziţia tiraneonducător drept. În cazul de faţă, rolul apartenenţei la familia imperială este prea puţin pus în evidenţă, pentru că ambii Augusti făceau parte din aceeaşi dinastie. Însă mecanismul proclamării lui Iulian are conotaţii interesante: în conformitate cu Amm., XX, 4, 15 –

---

[117] Cf. Amm., XV, 8, 20.

[118] Amm., XX, 4, 14; E. Stein, Bas-Empire, I, p. 155; G. W. Bowersock, Julian, p. 47; S. N. C. Lieu, D. Montserrat, From Constantine, p. 212.

[119] V. şi G. W. Bowersock, Julian, pp. 50-51.

[120] Eunapios, VS, 476; v. pentru întreaga discuţie, David F. Buck, "Eunapius on Julian's Acclamation as Augustus", AHB, 7, 2, 1993, pp. 73-80.

18, Iulian a fost ridicat pe un scut de infanterie în momentul proclamării (Amm., XX, 4, 17), fapt relevant pentru germanizarea ritualului de proclamare a unui nou Augustus. Următorul pas a fost salutaţia ca Augustus de către soldaţi şi asumarea insignelor imperiale. De remarcat este refuzul lui Iulian de a lua ca diademă o podoabă feminină sau o egretă de cal (Amm., XX, 4, 18) şi acceptul său pentru un *torques* militar. Implicaţiile acestui gest sunt multiple: în primul rând, superstiţia, frecventă în antichitate, de a refuza portul podoabelor feminine, pentru că aceasta ar dăuna masculinităţii personajului. Trebuie remarcat aici faptul că societăţile antice sunt societăţi masculine prin excelenţă, în care femeia este un personaj auxiliar/secundar; în consecinţă, gestica, iconografia, simbolistica, toate sunt orientate spre accentuarea masculinităţii conducătorului[121]. Un alt aspect care trebuie remarcat este preluarea unui *torques* militar de către Iulian; simbolistica acestui gest ar revela implicaţii interesante: de exemplu, fundamentul puterii lui Iulian era reprezentat mai puţin de apartenenţa la dinastia constantiniană, cât mai ales de susţinerea militară. Prin urmare, uzurparea lui Iulian se apropie ca tipologie de uzurpările de secol III; totuşi, este diferită de acestea, pentru că ulterior legitimitatea sa a fost fundamentată mai mult pe apartenenţa la dinastie decât pe motivul victoriei militare asupra barbarilor, cu toate că succesul trebuie să fi jucat un rol important în legitimarea sa ca Augustus[122].

Următorul pas al lui Iulian a fost promisiunea de acordare a unui *donativum*, în valoare de cinci monede de aur şi câte o livră de argint (cf. Amm., XX, 4, 18).

Interesantă este şi prezenţa geniului statului (Amm., XX, 5, 10), protector atât al împăratului creştin – Constantius al II-lea, cât şi al celui păgân – Iulian[123], motiv al ideologiei imperiale a antichităţii

---

[121] Cazul Zenobiei, regina Palmyrei în perioada 266/267 – 272/273, este elocvent în acest sens. Comportamentul Zenobiei era unul masculinizat, cf. SHA, Trig. Tyr., 30.

[122] Amintim aici victoriile sale împotriva barbarilor germanici, cu precădere cea împotriva celor şapte "regi" alamanni de la Argentoratus, în 357: Amm., XVI, 64: după victoria de la Argentoratus, soldaţii l-au aclamat pe Iulian ca Augustus.

[123] Pentru Constantius, Amm., XXI, 14, 2; pentru Iulian, Amm., XX, 5, 10; XXV, 2, 3.

târzii.

Pe de altă parte, emisiunile monetare ale lui Iulian după proclamarea sa ca Augustus prezintă, în analiza lor, evoluţia relaţiilor dintre uzurpator şi împăratul legitim. După celebrarea quinquennaliei (6 noiembrie 360), el a emis o serie de monede, pe care Constantius şi Iulian sunt celebraţi ca Augusti[124]; avem aici motivul *concordiei Augustorum*, atât de prezent în secolul al IV-lea; însă, într-o serie de monede emise la Treveri, apare doar Iulian Augustus, iar pe cele de la Arles şi Lyon, apare legenda *VIRTUS EXERCITUS*; acest fapt implică o răcire a relaţiilor dintre cei doi Augusti (probabil după trimiterea faimoasei scrisori a lui Iulian către Constantius, menţionată de către Ammianus, XX, 8, 5 – 18; 19, pentru o a doua scrisoare) şi o încercare de legitimare bazată pe forţa militară[125]. G.W. Bowersock aminteşte şi faptul că: „The paralel of Julian with Magnentius must have seemed particularly striking at this time to knowledgeable observers, and even to Julian himself"[126].

A urmat înaintarea lui Iulian spre răsărit, pe trei coloane, cu Iovinus şi Iovius prin Italia de nord, Nevitta prin zona dintre Alpi şi Dunăre şi Iulian prin sudul Pădurii Negre. Din fericire, moartea lui Constantius al II-lea la Mopsucrenae în Cilicia (3 noiembrie 361) a evitat în mod neaşteptat o confruntare care se prevedea sângeroasă. Zvonul că Iulian a fost desemnat succesor de către împăratul muribund a pus capăt oricărui posibil conflict civil şi a dus la o preluare paşnică a puterii. Avem aici de-a face cu un final fericit al unei uzurpări, atunci când uzurpatorul se transformă în împărat legitim, devenind singurul Augustus pentru întreg imperiul. De altfel, va fi pentru ultima dată când imperiul a fost unificat pentru o perioadă mai lungă de timp.

Preluarea puterii de către Iulian nu s-a făcut fără convulsii, având aici în vedere instituirea tribunalului militar de la Chalcedon, în decembrie 361, pentru judecarea abuzurilor favoriţilor lui Constantius, reacţie firească din partea militarilor, defavorizaţi sau chiar persecutaţi în timpul guvernării lui Constantius de către

---

[124] J. P. C. Kent, Numismatic Chronicle, 19, 1959, p. 111, apud G. W. Bowersock, Julian, p. 57.

[125] G. W. Bowersock, Julian, p. 53.

[126] Ibidem, p. 57.

funcţionarii din administraţia centrală[127]. Componenţa acestui tribunal era următoarea: magistratul prezident era Salutius Secundus; din alţi cinci judecători, patru erau de formaţie militară: Nevitta, Iovinus, Agilo, Arbiţio, al cincilea fiind Mamertinus, consul designat pentru anul 362 şi autorul panegiricului adresat lui Iulian[128]. De remarcat în componenţa tribunalului prezenţa şi a unor militari constantieni: Agilo şi Arbiţio, de unde implicaţia că activitatea tribunalului nu a reprezentat o epurare a favoriţilor lui Constantius (Arbiţio este blamat de către Ammianus Marcellinus, XIV, 11, 2; XV, 2, 4; 3, 2; 5, 8; XVIII, 3, 3 – 4, pentru intrigile şi abuzurile sale din timpul guvernării lui Constantius), ci o reacţie a militarilor împotriva funcţionarilor din aparatul administrativ central. Ammianus oferă lista celor acuzaţi şi condamnaţi la Chalcedon: astfel, Palladius (*magister officiorum* în perioada 359 – 361[129]), Taurus (*praefectus praetorio Italiae et Africae*, în perioada 355 – 361, consul în 361[130]), Florentius (*magister officiorum* în perioada 359 – 361[131]), Evagrius (*comes rei privataie* în 360 – 361[132]), Saturninus (*cura palatii* în perioada *ante* 361[133]), Cyrinus (*notarius*, *ante* 361[134]) au fost exilaţi; Apodemius (*agens în rebus*[135]), sinistrul Paulus Catena (*notarius*, între 353 – 361[136]), Ursulus (cu toate că l-a ajutat pe Iulian în Gallia, pe când era *comes sacrarum lărgitionum*, 355 – 361[137]), Eusebius (fost *praepositus sacri cubiculi* în perioada 337 – 361[138]) au fost executaţi; Pentadius (*magister officiorum* în Gallia, în perioada 358 – 360[139]) a fost achitat, în timp ce Florentius, fost prefect al pretoriului în

---

[127] Vezi de exemplu uzurparea lui Silvanus, sau acuzaţiile aduse lui Ursicinus, cf. Amm., XV, 5, 3-31, respectiv XV, 11, 2-4; XV, 2, 1-5.
[128] Amm., XXI, 3, 3-12.
[129] PLRE, I, p. 658.
[130] Ibidem, p. 879.
[131] Ibidem, p. 363.
[132] Ibidem, p. 285.
[133] Ibidem, p. 807.
[134] Ibidem, p. 238.
[135] Ibidem, p. 82.
[136] Ibidem, p. 683.
[137] Ibidem, p. 988; v. şi G. W. Bowersock, Julian, p. 69.
[138] PLRE, I, p. 302.
[139] Ibidem, p. 687.

Illyricum (360 – 361) şi consul pentru anul 361[140], s-a ascuns până la moartea lui Iulian (cf. Amm., XXII, 3, 3 – 12).

Percepţia lui Iulian asupra puterii este una deosebit de interesantă. Sursele sunt de acord că a refuzat titlul de *dominus* şi *proskynesis*[141], dorind, cel puţin din punct de vedere teoretic, să impună limite puterii proprii[142]. Din scrisoarea adresată lui Themistius reies şi principiile directoare ale noului conducător al lumii romane. Pentru Iulian, monarhul era în cadrul societăţii agentul executor al legiuitorilor şi filosofilor, poziţia sa fiind secundară în stat, pentru că nu guverna nici în calitate de *vicarius Dei*, ca în concepţia creştină, nici ca imagine a zeilor, dintre care se remarcau Dionysos sau Herakles[143].

Reiese din aceasta o concepţie platonică asupra statului, în care un rol central îl aveau filosofii, al căror executant era monarhul[144]. Remarcabil este şi faptul că, la început, Iulian nu a fost ostil creştinilor în mod deschis, în anturajul său putând fi găsiţi creştini precum Actius (Iulian, *Ep.*, 46), Vasile de Caesareea (Iulian, *Ep.*, 32) sau Caesarius, fratele lui Vasile[145]. Însă, şederea la Antiochia a adus cu el o radicalizare a poziţiei împăratului: datorită ostilităţii antiochienilor faţă de politica sa de creare a statului neoplatonic (la acea dată, Antiochia era în majoritate un oraş creştin[146]), împăratul a devenit tot mai agresiv faţă de creştini. Din această perioadă datează edictul de exilare a lui Athanasius[147] şi excluderea creştinilor din funcţiile

---

[140] Ibidem, p. 365.

[141] Lib., Or., XVIII, 189-190; Greg. Naz., Or., V, 20.

[142] M. Meulder, "Julien l'Apostat contre les Parthes: un guerrier impie", Byzantion, 61, 1991, p. 464.

[143] Iulian, Ep. ad Them., 258a-259b; 260d-264a; cf. Th. Brauch, "Themistius and the Emperor Julian", Byzantion, 63, 1993, p. 86.

[144] Pentru cooperarea dintre "tiranul luminat" şi filosofi, v. Plato, Leg., IV, 4.

[145] Greg. Naz., Or., 7, 10 şi Ep., 7; cf. Th. Brauch, op. cit., p. 95.

[146] La jumătatea secolului al IV-lea d. Hr., Antiochia era în mare un oraş creştin: Ch. Haas, Alexandria, p. 9.

[147] Edictul a fost afişat la Alexandria la 24 octombrie 362; prin el, i se ordona lui Athanasius să părăsească oraşul, pentru că, afirma Iulian, episcopul şi-a permis să boteze femei "hellene" de bună condiţie în timpul domniei sale: Iulian, Ep., 112, către Ecidcius; Ep. 110, către alexandrini; pentru edict, v. şi Hist. Acephala, 3, 5; Index al scrisorilor festale, 35 (363), pp. 264-265; Soz., HE, V, 15, 1-2.

publice[148]. Şederea la Antiochia l-a transformat pe Iulian, în conformitate cu sursele creştine, în tiran, începând de acum împăratul fiind dominat de *hybris*[149].

Fervoarea religioasă a noului împărat i-a adus atât faima de a fi fost ultimul Augustus care a încercat restaurarea păgânismului (de unde şi cognomenul de Apostata), cât şi ostilitatea deschisă a creştinilor. Această ostilitate transpare din sursele creştine ulterioare, care de exemplu au contribuit hotărâtor la transformarea lui Artemius, *dux Aegypţi* şi acuzat de alexandrini (cf. Amm., XXII, 11, 2) în martir creştin[150]. Ostilitatea creştină nu s-a rezumat doar la acuzaţii teoretice aduse Apostatului: în 362, este înregistrat un complot al militarilor de origine creştină pentru înlăturarea sa, recunoscut chiar şi de Ammianus, de altfel un admirator fervent al său (Amm., XXII, 11, 2). Participanţi la acest complot, descoperit şi executaţi ulterior, au fost Iuventinus, Maximinus (*scutarii*), Romanus şi Vincentius[151]. Inclusiv moartea lui Iulian în timpul campaniei din Persia (la 26 iunie 363) a fost interpretată în mod diferit de către sursele de inspiraţie creştină sau păgână: dacă Ammianus ezită să se pronunţe asupra religiei ucigaşului (Amm., XXV, 3, 6), Libanius menţionează clar că un soldat roman a fost cel care a aruncat lancea cu care împăratul a fost rănit mortal (Libanius, *Orat.*, XVIII, 274), pentru ca acelaşi autor în *Orat.*, XXIV, 6 să facă precizarea că asasinul era un Taiēnos, adică un săracen din trupele auxiliare, angajat să-l ucidă pe Iulian. Sozomenos,

---

[148] Th. Brauch, op. cit., p. 104.

[149] M. Meulder, art. cit., p. 483.

[150] În 360, dux Artemius a torturat niceeni şi a atacat Serapeum-ul, executând astfel ordinele date de către Constantius al II-lea: Ch. Haas, Alexandria, p. 71; v. şi S. N. C. Lieu, D. Montserrat, From Constantine, p. 213, care prezintă contextul procesului şi execuţiei lui Artemius, dux Aegypti; pentru trimiterile la surse, v. şi PLRE, I, p. 112.

[151] Amm., XXII, 11, 2; Libanius, Or., 18 – 199; Ioh. Chrysost., Hom. in Iuventinum et Maximinum, PG (Migne), 50571 – 578; Theod. Cyr., HE, III, 15, 4-9, pentru Iuventinus şi Maximinus, transformaţi ulterior în martiri creştini. Cf. Anal. Boll., XLII, 1924, pp. 77-82, data la care sunt celebraţi este 29 ianuarie. Dinre ceilalţi doi, Romanus era tribunus scholae primae scutariorum în perioada 361/363, iar Vincentius era tribunus scholae secundae scutariorum, în aceeaşi perioadă; iniţial exilaţi, pentru exces de autoritate" (cf. Amm., XXII, 11, 2: "Romanus quin etiam et Vincentius, Scutariorum scholae secundaeque tribuni, agitasse convicti quaedam suis viribus altiora, acti sun in exilium")

autor creştin de secol V, menţionează că soldatul era un creştin (*HE*, VI, 2), în timp ce Philostorgius (ediţia Bidez-Winckelmann, p. 101), inspirându-se din Eunapius din Sardes, menţionează şi el săracenul, dar de data aceasta ca făcând parte din trupele persane. Ioan din Nikiu, episcop creştin care a redactat o cronică în secolul al VII-lea (80, 19), ucigaşul lui Iulian este Mercurius, un creştin.

Chiar şi sursele orientale recunosc faptul că nu perşii l-au ucis pe Iulian. Pe reliefurile triumfale de la Tâq-e Bostân, zeul Ahura Mazda este cel care are piciorul pe capul unui Iulian învins, dovadă că Marele Rege nu-şi aroga un merit pe care nu-l avea[152]. Însă, contează mai puţin cine l-a ucis pe Iulian, în contextul prezentei lucrări. Consecinţele asasinatului sunt cu mult mai importante. Moartea sa a permis accederea lui Iovian la putere şi, implicit, revenirea la o politică procreştină din partea puterii imperiale.

Secţiune 3.06 Epoca Valentinienilor

În condiţiile dificile ale morţii lui Iulian în campanie, singura soluţie a fost alegerea unui nou împărat de către un consiliu format din militari, eveniment narat de către Ammianus Marcellinus (XXV, 5, 2). Prezenţa celor două grupări militare – constantienii şi „gallii", este revelată şi de compromisul la care s-a ajuns prin alegerea lui Iovian ca Augustus. Personalitate slabă şi uşor de controlat de către favoriţi[153], personajul s-a făcut remarcat în decursul scurtei sale domnii prin două măsuri:

Încheierea unei păci dezastruoase cu perşii[154] şi revenirea politicii imperiale la o atitudine procreştină[155]. Moartea sa la

---

[152] V. pentru întreaga discuţie, M. Azarnoush, "La mort de Julien l'Apostat selon les sources iraniennes", Byzantion, 61, 1991, pp. 328-329.

[153] Iovian ar fi căzut probabil sub influenţa lui Athanasius de Alexandria şi Datianus, fost favorit al lui Constantius al II-lea, cf. A. Piganiol, Empire chrétien, p. 148.

[154] Amm., XXV, 7, 9; 11-12: conform tratatului, romanii predau perşilor cinci regiuni transtigritane: Arzanena, Moxoena, Zabdicena, Rehimena, Corduena, împreună cu 15 castella şi oraşele fortificate Nisibis, Singara şi Castrul Maurilor; dintre acestea, Nisibis şi Singara urmau să treacă fără locuitori sub jurisdicţia perşilor, iar romanii din fortificaţiile ce urmau a fi cedate se puteau întoarce în garnizoanele imperiului. În plus, Arsaces, regele armenilor, nu mai putea apela la ajutorul roman împotriva perşilor; această pace a fost încheiată pe 30 de ani, cf. Amm., XXV, 7, 14.

[155] Iovian a anulat măsurile predecesorului său, readucând politica religioasă

Dadastana în Galatia, după numai opt luni de guvernare, a ridicat din nou problema succesiunii.

Din nou, un consiliu, de astă dată format din înalţi funcţionari şi militari, s-a reunit la Nicaea pentru alegerea noului împărat[156]. Contextul alegerii lui Valentinian merită analizat. S-a presupus în literatura modernă că Valentinian a fost promovat la puterea imperială de către o grupare de pannonieni, de factură militaro-birocratică[157]. Parţial, acest lucru este adevărat. Însă, există un amănunt care atrage atenţia, reprezentat de afirmaţia surselor că Datianus, fost favorit al lui Constantius al II-lea şi retras în Bithynia ca particular, a trimis o scrisoare consiliului întrunit la Nicaea, recomandând alegerea lui Valentinian ca Augustus[158].

Episodul alegerii lui Valentinian merită o analiză aparte. Consiliul de la Nicaea, în lipsa unui succesor desemnat al lui Iovian, a avut iniţial în vedere alţi doi candidaţi: Equitius, *tribunus scholae primae scutariorum* şi Ianuarius, „intendent şef al aprovizionării armatelor din Illyricum" (Amm., XXVI, 1, 4: „curans summitatem necessitatum castrensium per Illyricum"). Primul dintre candidaţi a fost refuzat, datorită severităţii şi „manierelor rustice" (Amm., XXVI, 1, 4), din care cauză nu era agreat de către *potentes*.

Al doilea candidat la purpura imperială avea un atu important: era rudă cu împăratul defunct, dar în ciuda acestui fapt, şi candidatura sa a fost respinsă, sub pretextul hilar că „se găsea prea departe" (Amm., XXVI, 1, 5).

În aceste condiţii, a fost preferat un al treilea candidat, Valentinian. Ammianus relatează alegerea acestuia: „... a fost ales, sub inspiraţia puterii cereşti şi fără vreun vot contra, Valentinianus, socotit apt şi corespunzător cerinţelor avute în vedere" (Amm., XXVI, 1, 5).

Pasajul, foarte interesant, ca şi următoarele de altfel, merită analizat. Că Valentinian era la fel de „rustic" şi sever, ne-o dovedeşte istoria domniei sale: caracterizat de către surse ca un individ de tip

---

imperială pe o direcţie pro-creştină şi mai ales niceeană: Soz., HE, VI, 3.

[156] Amm., XXV, 1, 3; Zos., III, 36, 2-3; Aur. Vict., Epit., 45, 3; Theod. Cyr., HE, IV, 6; Soz., HE, VI, 6; Socr., HE, IV, 1; data este 26 februarie 364, cf. PLRE, I, p. 933.

[157] A. Piganiol, Empire chrétien., p. 149.

[158] Lib., Ep. 1446; Philost., HE, VIII, 8.

coleric, înclinat mai degrabă să pedepsească decât să ierte (Amm., XXVI, 7, 4; XXX, 8, 2 – 3), favorizând prietenii în detrimentul valorii personale, se pare că era cu nimic mai bun decât Equitius. Apoi, formaţia sa de militar (la momentul alegerii, era *tribunus scholae secundae scutariorum*) este îndoielnic că i-a oferit oportunitatea unei educaţii alese şi a cultivării unor maniere elevate. De altfel, Ammianus, sursa principală pentru domnia sa, prezintă originea familiei sale: provenind din Cibalae în Pannonia, de origine umilă, tatăl său s-a făcut remarcat pin forţa fizică (era poreclit Funierul, pentru că o dată, cinci soldaţi au încercat să-i smulgă o funie din mână fără a reuşi – Amm., XXX, 7, 2), noul împărat „ura pe toţi cei bine îmbrăcaţi, pe cei culţi, pe cei avuţi şi pe cei nobili" (Amm., XXX, 8, 10), fiind promovat pe baza meritelor tatălui său şi a anumitor calităţi personale, care însă nu aveau nimic în comun cu educaţia, vitejia şi corectitudinea ieşind în evidentă dintre acestea (Amm., XXX, 9, 1 sq.).

Revenind la episodul alegerii sale, unanimitatea de care s-a dat dovadă la momentul votului este cel puţin suspectă. Anterior s-a observat că Valentinian, la data alegerii, nu deţinea o poziţie prea importantă în ierarhia militaro-administrativă. Abia tribun al celei de-a doua *schola* de scutari, existau numeroase persoane cu mult mai calificate pentru a aspira la puterea imperială. De altfel, Ammianus face aluzie la aceştia atunci când relatează că, după alegerea noului împărat, la îndemnul lui Salutius Secundus, *praefectus praetorio* la acea dată, „s-a hotărât, sub poruncă de moarte şi prin consimţământul imediat al tuturor, ca niciunul cu autoritate mai deosebită, suspect că urmăreşte anumite ascensiuni, să n-ajungă până a doua zi dimineaţa" (Amm., XXVI, 2, 1).

Toate acestea duc cu gândul la faptul că avem de-a face cu impunerea lui Valentinian la puterea imperială. Fără mari pretenţii, remarcat doar prin atitudinea hotărât procreştină de care a dat dovadă în timpul guvernării lui Iulian (Theod. Cyr., *HE*, III, 16; Soz., *HE*, V, 6, 3 – 6), personajul nu părea a fi un candidat serios la purpura imperială.

Originea pannoniană a lui Valentinian a sugerat unor cercetători moderni prezenţa unei grupări pannoniene la curtea imperială, promovată încă din timpul lui Iovian[159]. Această grupare, de formaţie

---

[159] A. Piganiol, Empire chrétien, p. 147.

militaro-birocratică, s-a afirma pe deplin în timpul lui Valentinian I, în contextul proceselor de magie şi adulter intentate unor membri ai aristocraţiei senatoriale romane, începând din anul 369 (Amm., XXVIII, 1, 14 – 54).

Dar, la momentul ascensiunii lui Valentinian, în prim plan se aflau doar Equitius şi Leo, ambii în poziţii secundare în ierarhia militară (Equitius, *tribunus scholae primae scutariorum*; Leo, *numerarius* al lui *magister militum*, cf. Amm., XXVI, 1, 6). Aceştia nu au putut face altceva decât să vegheze ca „să nu se producă vreo schimbare contrară hotărârilor luate, să nu se pronunţe în favoarea altuia comandanţii militari…" (Amm., XXVI, 1, 6). Din acest punct de vedere, al susţinerii din partea pannonienilor, observăm aşadar că noul împărat ar fi avut prea puţine şanse pentru a fi ales. Equitius, sau Ianuarius, ultimul având şi avantajul rudeniei cu împăratul defunct, păreau cu mult mai calificaţi din orice punct de vedere, pentru a obţine purpura.

De ce atunci Valentinian?

În timpul guvernării lui Constantius al II-lea, un personaj s-a făcut remarcat pin privilegiile obţinute, mai ales cel de a fi scutit de plata impozitelor. Privilegiu extraordinar, concedat de către împărat doar persoanelor foarte apropiate: lui Eusebius, socrul său, Arsaces, regele Armeniei şi lui Datianus, *patricius* şi consul pentru anul 358. Acest Datianus este personajul avut în vedere pentru contextul alegerii lui Valentinian.

Fără a avea vreo funcţie oficială, cu excepţia magistraturii consulare pentru anul 358 şi a calităţii onorifice de *patricius*, Datianus a fost unul dintre cei mai apropiaţi *comites* ai lui Constantius. Ca favorit imperial, a avut privilegiul de a fi scutit de plata impozitelor, privilegiu periculos, la care a renunţat pentru că atrăgea prea multe invidii (*C. Th.*, XI, 1, 1). Apoi, retras pe proprietăţile sale din Galatia, se pare că n-a întrerupt contactele pe care le avea la curtea imperială, de vreme ce André Piganiol presupune că Iovian, dacă ar mai fi trăit, ar fi căzut sub influenţa sa şi a episcopului Athanasius din Alexandria, campionul confesiunii niceene în epoca lui Constantius[160]. De altfel, Iovian a rechemat în serviciu pe oamenii lui Constantius, foarte

[160] Ibidem, p. 148.

probabil unii dintre ei foşti protejaţi ai lui Datianus şi nu trebuie uitat faptul că moartea lui Iovian l-a surprins probabil la Ancyra, unde a rămas din cauza iernii deosebit de grele din acel an (363/364).

Aşadar, la momentul întrunirii consiliului de la Nicaea, existau în cercurile puterii trei facţiuni mai importante: o grupare „constantiană", readusă în prim plan de către Iovian, ai cărei membri marcanţi erau Arintheus, Arbiţio, Agilo şi Lupicinus; o grupare a foştilor susţinători ai lui Iulian, dintre care se remarcau Iovinus, Dagalaifus şi Victor ca militari, Sallustius, Salutius Secundus, Mamertinus şi Germanianus ca birocraţi; în sfârşit, o grupare pannoniană, de rang secundar, reprezentată de către Equitius şi Leo.

Aceste trei grupări au convenit în final, în unanimitate, la alegerea lui Valentinian. Remarcabilă este această unanimitate, tocmai din cauza prezenţei celor trei grupări, care probabil încercau fiecare să-şi impună propriul candidat. În acest context, a existat un eveniment care a dus la alegerea pannonianului ca Augustus. Acest eveniment a fost scrisoarea de recomandare (*suffragium*) trimisă de către Datianus consiliului de la Nicaea, în favoarea lui Valentinian. Cum se remarca mai devreme, Datianus, chiar retras ca particular pe proprietăţile sale din Galatia, nu a rupt cu desăvârşire orice contact cu curtea imperială. Apoi, este de menţionat prezenţa grupării constantiene la curtea lui Iovian. În concluzie, probabil că Datianus şi-a păstrat influenţa asupra unor membri ai acestei grupări, iar recomandarea sa a devenit elementul hotărâtor în contextul alegerii noului împărat. Însă, din nou se pune întrebarea, de ce Valentinian şi nu, de exemplu, un reprezentant al constantienilor?

Există mai multe elemente care pot fi luate în discuţie. Mai întâi, faptul că Valentinian nu deţinea o poziţie importantă în stat la momentul morţii lui Iovian. Apoi, gruparea pannonienilor era destul de slabă în acel moment, pentru a reprezenta un pericol serios din punctul de vedere al celorlalte grupări constituite. În concluzie, candidatura lui Valentinian însemna (teoretic cel puţin) o modalitate aproape sigură pentru controlarea viitorului împărat de către una dintre cele două facţiuni importante, cu alte cuvinte, alegerea sa a reprezentat un compromis între cele două. Pe lângă aceasta, este de amintit prezenţa lui Valentinian la Ancyra, la momentul alegerii sale (Amm., XXVI, 1, 5).

Ori, Ancyra se găseşte în Galatia, provincie în care rezida şi

Datianus la acea dată. În antichitate, membrii elitelor locale erau în contact aproape permanent cu sistemul administrativ, cu precădere înalţii funcţionari. Cu ajutorul sistemului de *amiciţia*, pe cuprinsul întregului imperiu existau adevărate reţele clientelare, constituite de regulă pe criterii regionale, care impregnau inclusiv vârful administraţiei. Chiar şi funcţionarii retraşi din serviciu mai păstrau legătura cu colegii aflaţi încă în exerciţiul funcţiunii, pentru că oricând li se putea oferi oportunitatea rechemării în serviciu, sau dobândirea de prestigiu prin impunerea de candidaţi proprii în funcţii cheie. Aceasta se realiza prin sistemul *suffragia*, al scrisorilor de recomandare, generalizat în antichitatea târzie. Analiza acestui termen, *suffragium*, prezintă conotaţii interesante. Dacă în epoca republicană, termenul însemna „vot acordat în comiţii candidaţilor la magistraturi", treptat el a primit conotaţii diferite: de la recomandarea de către *patronus* a clientului său pentru o magistratură, trecând prin corupţia electorală din republica târzie, în epoca imperială a ajuns să însemne pur şi simplu „scrisoare de recomandare". Or, în cadrul sistemului administrativ al statului roman târziu, principiul de promovare în ierarhia birocratică era mai puţin cel al meritului personal, şi mai mult acest sistem al *suffragia*. Sistemul a fost atât de generalizat, încât în timpul lui Zeno Augustus (474 – 491), a fost oficializat prin edict imperial, stabilindu-se preţurile pentru ocuparea fiecărei funcţii, vărsate tezaurului imperial (să nu uităm, aceste *suffragia* nu erau gratuite: ele presupuneau fie o compensaţie materială, fie obligaţii ulterioare de altă natură**161**).

Un alt aspect, demn de menţionat, este reprezentat de legăturile existente între elitele locale şi membrii sistemului administrativ. Atunci când un reprezentant al puterii imperiale trecea printr-unul din oraşele provinciei, el era obligat de normele sociale să-i viziteze pe membrii importanţi ai elitei locale, vizite întoarse de către aceştia. Aceasta crea legături de *amiciţia* între cele două părţi aflate în contact, speculate ulterior.

În aceeaşi ordine de idei şi revenind la subiectul pus în discuţie, prezenţa lui Valentinian la Ancyra l-a pus probabil în legătură cu Datianus. Analizând caracterul şi formaţia tribunului, beneficiind şi de

---

[161] A. H. M. Jones, LRE, p. 1055.

informaţii legate de necesitatea alegerii unui nou principe, probabil că Datianus a considerat că Valentinian va fi un împărat docil, uşor de controlat. Provenind din Pannonia şi din eşalonul secund al ierarhiei militare, Valentinian nu reprezenta un pericol evident pentru grupările aflate în cercul puterii. Mai mult, lipsa sa de cultură (Amm., XXX, 8, 10) îl recomanda ca pe un viitor împăra docil. Calitatea sa de *tribunus scholae secundae scutariorum*, ca şi atitudinea sa hotărât procreştină din timpul lui Iulian îl recomandau, de asemenea, pentru această calitate. Ca *tribunus* al unei *schola*, era deja familiarizat cu cercurile puterii. Apoi, atitudinea procreştină îl recomanda ca succesor al lui Constantius şi Iovian, dată fiind direcţia pe care o luase instituţia imperială, de promovare a creştinismului la rangul de religie de stat. Mai mult, indiferenţa lui Valentinian faţă de lupta doctrinară din interiorul creştinismului, demonstrată ulterior (Amm., XXX, 9, 5), era o nouă dovadă pentru ca pannonianul să fie considerat o unealtă ideală.

În consecinţă, Datianus l-a recomandat consiliului de la Nicaea, aruncând în balanţă influenţa sa politică. Cu această ocazie, gruparea constantienilor a fost atrasă în susţinerea lui Valentinian, alături de cea a pannonienilor. Surprinzătoare pare aderarea iulienilor la această opţiune: însă, dacă privim mai atent, alegerea lui Valentinian, militar de carieră, convenea şi acestei grupări, pentru că majoritatea membrilor acesteia era formată din militari de carieră. În plus, atitudinea religioasă a noului împărat conta mai puţin. Am fi tentaţi să credem că gruparea lui Iulian era formată din păgâni convinşi: departe de aceasta, oportunismul religios era o caracteristică a acestei grupări, care a reuşit să se menţină până târziu la putere[162].

După cooptarea lui Valens la puterea imperială (364) şi împărţirea imperiului[163], un eveniment a venit să bulverseze ordinea din Orient: uzurparea lui Procopius (28 septembrie 365 – 26 mai 366).

---

[162] J. Matthews, Political Life and Culture in Late Roman Society, Londra, 1985, p. 1075.

[163] Amm., XXVI, 5, 1-4, relatează împărţirea imperiului între Valentinian şi Valens. Atunci, cei doi Augusti şi-au împărţit nu doar imperiul, ci şi comandanţii şi unităţile militare, comiţii. Data 364 a fost luată în considerare ca dată a împărţirii imperiului. Însă, nu este viabilă, pentru că avem de-a face cu o guvernare de tip colegial, în care edictele emise de unul dintre împăraţi sunt valabile şi în cealaltă pars imperii. În schimb, în 395, cele două partes imperii au ajuns în conflict una cu cealaltă, noutate absolută în istoria statului roman.

Rudă cu Iulian[164], Procopius a avut calitatea de *comes* în timpul domniei acestuia. Lăsat cu trupe în Mesopotamia în timpul campaniei din Persia, a existat zvonul conform căruia Iulian l-ar fi desemnat ca moştenitor, motiv suficient pentru ca Procopius să stea ascuns în timpul scurtei domnii a lui Iovian[165].

Contextul preluării puterii de către Valens în Orient i-a dat posibilitatea uzurpării imperiului, în condiţiile abuzurilor lui Petronius, *patricius* şi socrul lui Valens (Amm., XXVI, 6, 7). Instabilitatea politică prezentă la început de domnie a reprezentat un alt factor determinant, care a servit uzurpării. În sfârşit, prezenţa legiunilor Divitensis şi Tungrica Iunior la Constantinopol şi sprijinul lor au reprezentat un element hotărâtor pentru succesul uzurpării. Ammianus Marcellinus descrie plastic întreaga uzurpare, din care se remarcă mai ales contextul şi începutul ei: de la abuzurile lui Petronius (XXVI, 6, 7), prezenţa trupelor din legiunile mai sus amintite (XXVI, 6, 12), cărora Procopius le-a cerut sprijinul, şi aflarea la distanţă a împăratului legitim, în Orient la data uzurpării (XXVI, 6, 11). Şi însemnele imperiale asumate de Procopius merită analizate: chiar dacă Ammianus ne prezintă o imagine caricaturală a uzurpatorului (XXVI, 6, 15), este de remarcat prezenţa purpurii, element esenţial pentru orice candidat la puterea imperială; sulița din mâna dreaptă duce cu gândul la susţinerea militarilor de care se bucura Procopius (Amm., XXVI, 6, 15). Întreaga sa imagine este construită în opoziţie cu cea a lui Iulian, un „uzurpator reuşit". Că uzurparea lui Procopius are un caracter eminamente militar, este dovedit şi din faptul că populaţia Constantinopolelui nu participă la eveniment, având doar calitatea de spectator. Totuşi, plebea constantinopolitană a avut un rol minor legat de legitimarea imperială, participând prin aclamaţii la noua proclamare. De remarcat este absenţa senatului de la eveniment[166].

A urmat o adevărată „competiţie" între împăratul legitim şi uzurpator pentru atragerea de simpatizanţi; pe lângă aceasta,

---

[164] Amm., XXIII, 3, 2; XXVI, 6, 1; 7, 10; XXVII, 5, 1; Lib., Orat., XXIV, 13; Zos., III, 35, 2; IV, 4, 2; 7, 1.

[165] Zvonul că a fost desemnat succesor al lui Iulian: Amm., XXIII, 3, 2; XXV, 6, 2-3; Zos., IV, 4, 2; a stat ascuns în timpul lui Iovian: Amm., XXVI, 6, 3-4; Zos., IV, 5, 1-2.

[166] Amm., XXVI, 6, 18.

Procopius s-a folosit şi de fiica lui Constantius, creându-şi prin aceasta o legătură vizibilă cu dinastia constantiniană (Amm., XXVI, 7, 10; 9, 3), în timp ce Valens a apelat la ajutorul lui Arbiţio, fost personaj de prim rang în epoca lui Constantius şi Iulian (Amm., XXVI, 8, 4).

O altă măsură propagandistică luată de către uzurpator a fost emiterea de monede cu chipul său, procedeu des folosit în antichitate pentru înştiinţarea lumii de apariţia unui nou împărat (cf. Amm., XXVI, 7, 11).

Observăm în acest context „fluiditatea" aderenţilor, care trec cu uşurinţă dintr-o tabără în alta, că aşadar nu există o solidaritate de grup sau fanatism; în funcţie de promisiuni şi de contextul de moment, susţinătorii unei tabere decid să treacă de partea adversă dacă acolo au o situaţie mai favorabilă.

La sfârşitul uzurpării, părăsit de majoritatea susţinătorilor importanţi, Procopius a fost capturat (prin trădare) şi executat prin decapitare (Amm., XXVI, 9, 8 – 9). Deznodământul acestor evenimente a fost punctat de actul lui Marcellus, rudă cu Procopius, care s-a proclamat împărat la Chalcedon în 366. Uzurparea acestuia a fost dictată de disperare, cunoscând caracterul lui Valens, fiind reprimată în scurt timp (în acelaşi an) **167**. Ca în orice uzurpare eşuată, susţinătorii lui Procopius au fost pedepsiţi (Amm., XXVI, 10, 6), nu însă în totalitate; datorită sistemului clientelar, unii dintre ei au scăpat de execuţie şi au fost doar exilaţi, ca Araxius, socrul lui Agilo, fost prefect al pretoriului al lui Procopius şi doar exilat la intervenţia ginerelui său (Amm., XXVI, 10, 7), sau Euphrasius şi Phronimius, trimişi în Occident (Amm., XXVI, 10, 8).

Uzurparea lui Procopius s-a născut din nesiguranţa prezentă la orice început de domnie, atunci când schimbările de la curtea imperială cauzau nemulţumiri care puteau fi exploatate de un posibil uzurpator. Ca şi în Orient, în Occident exista o grupare pannono-illyră, de formaţie birocratico-militară, care a încercat să-şi impună dominaţia asupra cercurilor de putere constituite. Această luptă pentru putere a devenit vizibilă în 369, când exponenţii pannonienilor, prin Maximinus, *vicarius Romae*, au intentat o serie de procese de magie şi adulter unor membri ai aristocraţiei senatoriale romane.

---

167 Amm., XXVI, 10, 1-5.

Procesele, relatate pe larg de către Ammianus Marcellinus (XXVIII, 1, 5 – 57), nu aveau ca ţintă întregul corp al aristocraţiei senatoriale: mai degrabă, erau vizaţi membri de prestigiu din interiorul său, pentru ca astfel, prin teroare şi abuz, cu sprijinul implicit al puterii imperiale, gruparea pannoniană să acceadă la o poziţie dominantă în stat.

Revenind în Orient, instabilitatea poziţiei lui Valens, cu toată victoria sa asupra goţilor lui Athanaric (367 – 369, cf. Amm., XXVII, 5, 2 – 10) s-a revelat în ceea ce istoricii au numit „conspiraţia lui Theodorus" sau „complotul filosofilor". O analiză prosopografică a participanţilor a revelat faptul că prin executarea complotiştilor, practic Valens a scăpat de resturile grupării „gallice" din Orient, care supravieţuiseră execuţiilor de după uzurparea lui Procopius. Acuzaţi de participare la „complotul filosofilor" au fost Fidustius, fost *praeses* (Amm., XXIX, 1, 6), Irenaeus, Pergamius (Amm., XXIX, 1, 6); Hilarius, Patricius (Amm., XXIX, 1, 7); Euserius, *vicarius Asiae* (Amm., XXIX, 1, 9 – 10); Salia, *comes thesaurorum* în Thracia (Amm., XXIX, 1, 26); Eutropius, *proconsul Asiae* (Amm., XXIX, 1, 36; Lib., *Or.*, I, 159); Pasiphius, filosof (Amm., XXIX, 1, 36); Simonides (XXIX, 1, 37); Maximus, filosof, fostul profesor al lui Iulian (XXIX, 1, 42); Diogenes, „Bithyniae rector" (XXIX, 1, 43); Alypius, fost *vicarius Britanniarum* în 358 (Amm., XXIX, 1, 44) şi fost *comes* al lui Iulian (Amm., XXIII, 1, 2; Ruf., *HE*, X, 38) şi fiul său Hierocles (XXIX, 1, 44 – 45); Bassianus, *notarius*, pedepsit cu confiscarea averii (XXIX, 2, 5). De asemenea, au fost acuzaţi fraţii Eusebius şi Hypatius, foşti consuli şi susţinători ai lui Constantius (XXIX, 2, 9).

În aceeaşi perioadă, în Africa, abuzurile comitelui Africii Romanus au dus la uzurparea lui Firmus, un şef maur (372 – 374/375, în Mauretania). Reprimată de Theodosius Senior, uzurparea şefului maur a avut un caracter local, fără a pune vreo clipă în pericol puterea imperială. Scopul lui Firmus era de fapt o probabilă secesiune, datorată abuzurilor administraţiei locale romane. Ea poate rămâne în istorie doar prin amănuntul de ceremonial: Firmus a fost încoronat cu un colier militar de tribun, asemănare izbitoare cu încoronarea lui Iulian (Amm., XXIX, 5, 20) şi prin apelul la barbarii din munţi în contextul represiunii conduse de Theodosius Senior.

Moartea lui Valentinian I la Brigetio, în 375, a adus la puterea imperială pe Gratian şi Valentinian al II-lea (în Occident). Accederea lui Gratian la putere a însemnat ridicarea arisocraţiei locale gallo-romane

la poziţia privilegiată de centru de putere. Ausonius, tutorele lui Gratian pe timpul minoratului acestuia, a fos artizanul acestei ascensiuni. În ceea ce-l priveşte pe Valentinian al II-lea, minoratul său a dus la înlăturarea grupării pannono-illyre şi la constituirea unei clici heteroclite dominată de Merobaudes[168]. Instigatorii principali ai proclamării lui Valentinian al II-lea, Equitius şi Petronius Probus, şi-au asigurat iniţial concursul lui Merobaudes; însă ulterior, unul dintre ei a fost executat (Equitius), iar celălalt s-a retras. Sebastiánus, un alt posibil rival al lui Merobaudes, a fost considerat un potenţial uzurpator şi transferat în Orient (Amm., XXXI, 11, 1). Astfel, Merobaudes a reuşit să domine curtea lui Valentinian al II-lea, devenind singurul personaj din istoria antichităţii târzii care a deţinut trei consulate, fără a avea vreo legătură cu familia imperială[169].

În Orient, revolta goţilor din 376 a dus la moartea tragică a lui Valens la Adrianopol, în 378 şi la necesitatea de a se alege un nou Augustus[170]. Aceasta, în condiţiile trecerii barbarilor la sudul Dunării, determinată de invazia hunilor în Europa, probabil în 375. Revolta a fost determinată de tratamentul abuziv aplicat de autorităţile romane din Balcani noilor veniţi, descris pe larg de către Amm., XXXI, 4, 9 – 5, 7, al cărui punct culminant a fost marcat de uciderea gărzilor lui Fritigern la un banchet dat în onoarea sa de către Lupicinus, *comes Thraciae* (Amm., XXXI, 4, 9), revoltător pentru goţi tocmai prin încălcarea regulilor privind ospeţia (Amm., XXXI, 5, 5 – 6).

Secţiune 3.07 Theodosius I şi Occidentul

La 19 ianuarie 379 la Sirmium, Gratian l-a numit pe Theodosius, *magister equitum* şi fiul lui Theodosius Senior, ca Augustus pentru Orient[171]. Personajul va juca un rol cheie în istoria imperiului târziu, pe mai multe planuri: înfrângerea revoltei gotice (la 3 octombrie 382, Theodosius a încheiat un *foedus* cu goţii), impunerea creştinismului

---

168 Amm., XXX, 10; Rufinus, HE, XI, 12; Aur. Vict., Epit., 45, 10.

169 PLRE, I, p. 598.

170 Pentru moartea lui Valens în bătălia de la Adrianopol, v. Amm., XXX, 12, 10; 13, 12 sq.; Zos., IV, 24, 2; Socr., HE, IV, 38, 7; Soz., HE, VI, 40, 3-5; Theod. Cyr., HE, IV, 36, 2; cf. şi PLRE, I, p. 930, pentru data bătăliei, 9 august 378.

171 Aur. Vict., Epit., 48, 1; Pan. Lat., XII (2), 11, 1 sq.;Theod. Cyr., HE, V, 6; Socr., HE, V, 2; Soz., HE, VII, 2, 1.

niceean ca religie de stat[172] şi înfrângerea uzurpatorilor din Occident, Magnus Maximus şi Eugenius.

Pornită din Britannia, uzurparea lui Magnus Maximus (383 – 388) avea cauze diverse: resentimentul pentru opţiunea lui Gratian de a favoriza trupele barbare[173], versiune puţin realistă, pentru că şi uzurpatorul s-a folosit de trupe barbare (Amb., *Ep*., 24, 4), sau faptul că dorea să restaureze curtea imperială la Treveri în Gallia, pe care Gratian o părăsise pentru a-şi stabili cartierul general în zona Dunării Superioare. Ultima versiune apare ceva mai argumentată, pentru că prin părăsirea Galliei, Gratian scăpa de sub influenţa aristocraţiei gallo-romane, care astfel recădea în poziţia de aristocraţie locală. O altă versiune era legată de probabila nemulţumire a lui Magnus Maximus faţă de comanda sa din Britannia, post modest, în ciuda serviciilor aduse imperiului[174]. John Matthews oferă şi o altă versiune: tentaţia de a înlocui regimul unui adolescent şi al unui copil cu un regim militar, după modelul lui Valentinian I şi care s-ar fi dovedit efectiv în condiţiile pericolului crescut din partea barbarilor[175].

În sfârşit, o ultimă versiune ar fi fost că Magnus Maximus a fost instigat la uzurpare chiar de către Theodosius, căruia nu-i convenea poziţia subordonată faţă de un adolescent, în care se găsea. Ca argumente, originea comună a celor doi (ambii proveneau din Hispania) şi chiar eventuale legături de familie, bănuite de surse[176].

---

[172] C. Th., XVI, 1, 2 (380), prin care populaţia din Orient era obligată să urmeze confesiunea episcopilor Damasus din Roma şi Petrus din Alexandria. În conformitate cu Neil B. McLynn, Ambrose of Milan, p. 109, probabil Theodosius a fost influenţat în luarea acestor măsuri de către episcopul niceean Acholius din Thessalonic. Au urmat C. Th., XVI, 10, 10, 24 februarie 391, cultul păgân în toate formele sale a fost interzis la Roma; C. Th., XVI, 10, 11, 16 iunie 391, cultul păgân a fost interzis în Egipt; C. Th., XVI, 10, 12, cultul păgân, în toate formele sale, inclusiv cel privat, a fost interzis în întreg imperiul, iar oferirea de sacrificii era pedepsită ca o crimă de lezarea maiestăţii (8 noiembrie 392); v. şi P. P. Joannou, Legislation, pp. 87-88.

[173] Zos., IV, 35, 2: Gratian a favorizat barbarii alani; Aur. Vict., Epit., 47, 6, susţine aceeaşi afirmaţie; cf. şi J. Matthews, Western Aristocracies, p. 175.

[174] Zos., IV, 35, 4; J. Matthews, Western Aristocracies, p. 175.

[175] J. Matthews, Western Aristocracies, p. 175.

[176] Zos., IV, 35, 3; Pan. Lat., XII (2), 24, 1, presupune că era rudă cu Theodosius: “adfintate iactans”.

Pentru aceasta pledează şi faptul că iniţial, Magnus Maximus a fost recunoscut în Orient (în iulie 384, portretul lui Magnus Maximus a fost afişat la Alexandria, cf. Zos., IV, 37, 3).

Cert este faptul că la uzurparea britannică au contribuit mai mulţi factori congruenţi – o posibilă instigare din partea lui Theodosius, nemulţumit de poziţia secundară în care se afla faţă de un *maximus Augustus* adolescent, transferul curţii imperiale din Gallia în zona dunăreană, ca şi favoarea arătată de către Gratian alanilor – toţi aceşti factori au concurat în reuşia uzurpării. Evoluţia evenimentelor din Occident a contribuit la întărirea poziţiei lui Theodosius: în condiţiile divizării Occidentului între doi Augusti ostili (Magnus Maximus şi Valentinian al II-lea), Theodosius a devenit arbitrul situaţiei.

După o perioadă în care a fost menţinut *status quo*ul, fiecare dintre cei doi Augusti – Magnus Maximus în toamna lui 383, Theodosius în 385 – oferind protecţia sa tânărului Valentinian, la sfârşitul verii lui 387 uzurpatorul a invadat Italia, decis să tranşeze situaţia în favoarea sa. În faţa invaziei, Valentinian al II-lea, mama sa Iustina şi Petronius Probus, „eminenţa cenuşie" a guvernului imperial, s-au refugiat în Orient, solicitând protecţia lui Theodosius[177]. În această situaţie, Theodosius a fost obligat să reacţioneze: în 388, la Siscia şi Poetovio, Magnus Maximus a fost înfrânt, iar la 28 august 388, la Aquíleia, a fost executat[178], iar fiul său Victor, proclamat Caesar încă din 383/384 (cf. Prosp. Tiro, *s. a.* 384), a fost ucis de generalul franc Arbogast în Gallia[179].

Uzurparea sa poate fi încadrată în categoria celor militare: dacă supoziţia referitoare la instigarea lui Theodosius este adevărată, aşa cum bănuiesc sursele, atunci avem de-a face cu un complot organizat de împăratul din Constantinopol pentru creşterea influenţei sale în Occident. La sfârşit însă, Theodosius a fost obligat să intervină, şi datorită proaspetei sale căsătorii cu Galla, sora lui Valentinian al II-lea (387), care îi crea, pe lângă legătura cu Valentinienii, necesară legitimării (să nu uităm că Theodosius a fost numit Augustus de către

---

[177] Zos., IV, 43, 1; Soz., HE, VII, 13, 11; v. şi PLRE, I, p. 489; J. Matthews, Western Aristocracies, p. 181.
[178] Zos., V, 46; Socr., HE, V, 14.
[179] Zos., IV, 47, 1; Aur. Vict., Epit., 48, 6; v. şi PLRE, I, p. 961, pentru anul 388.

Gratian), obligaţia de a interveni în ajutorul tânărului său cumnat[180]. Magnus Maximus a rămas în memoria britonilor ca ultimul împărat care a condus efectiv imperiul[181], în epoca obscură („Dark Age") fiind creat mitul lui Macsen Wledig, numeroşi şefi britoni pretinzând o genealogie din acesta[182].

Intervenţia lui Theodosius în Occident i-a acordat preeminenţa asupra guvernului occidental. La retragerea sa, Theodosius l-a lăsat ca protector al tânărului împărat pe generalul de origine francă Flavius Arbogastes.

Ascensiunea rapidă a lui Arbogast s-a datorat, conform surselor, influenţei pe care o avea la curtea imperială ruda sa Bauto (Zos., IV, 33, 2). Generalul a apărut în surse încă din vremea lui Gratian (c. 380), când a fost trimis de acesta pentru a-l ajuta pe Theodosius împotriva goţilor, ca subordonat al lui Bauto. La moartea ultimului, Arbogast şi-a exploatat popularitatea printre soldaţi, pentru a fi numit *magister militum* (c. 388, v. şi Zos., IV, 53, 1) şi a câştigat încrederea lui Theodosius în contextul uzurpării lui Magnus Maximus, când l-a capturat pe uzurpator (Orosius, *Hist. adv.* pag., VII, 35, 12), ulterior având un rol decisiv şi în înfrângerea şi uciderea fiului lui Maximus, Victor (Zos., IV, 47, 1).

În conformitate cu Grigore din Tours (*HF*, II, 9), Arbogast a ajuns să-l domine complet pe Valentinian al II-lea. Ultimul a încercat să-l demită, dar generalul a aruncat scrisoarea de concediere la pământ[183]. Curând după aceea, Valentinian al II-lea a fost găsit mort în grădina palatului.

---

[180] K. G. Holum, Theodosian Empresses, p. 45.

[181] D. N. Dumville, "Sub-Roman Britain: History and Legend", History, NS, 62, 1977, p. 180: Magnus Maximus a fost ultimul împărat roman din Britannia.

[182] Visul lui Macsen Wledig este relatat în The Mabinogion, tr. Jeffrey Gantz, Londra, 1976, p. 118 sq. La L. Alcock, Arthur's Britain, Londra, 1971, p. 96, apare informaţia că şefii locali britoni din epoca întunecată care a urmat părăsirii Britanniei de către romani (anul 410) şi-au inventat genealogii care îl aveau ca strămoş pe Magnus Maximus; tot aici, Vortigern, conducătorul britonilor post 410, era ginerele lui Magnus Maximus; la D. N. Dumville, art. cit., p. 180, pentru secolul al IX-lea, există informaţii privind constituirea de genealogii regale inventate care îl au ca strămoş pe Magnus Maximus.

[183] Zos., IV, 53, 2-3; Ioh. Ant., fr. 187; Greg. Tur., HF, II, 9: îl domina complet pe Valentinian al II-lea.

Există două ipoteze asupra morţii acestuia: fie s-a sinucis, exasperat de incapacitatea de a guverna (episodul narat anterior este elocvent pentru puterea de care dispunea Arbogast, practic independent faţă de puterea imperială), fie a fost asasinat de către general[184]. Înclinăm să dăm crezare primei versiuni, pentru că Arbogast nu avea niciun interes să-l asasineze pe tânărul împărat; Valentinian îi era cu mult mai util viu, sub dominaţia completă a generalului, decât mort. În continuare, aşa cum s-a şi întâmplat, moartea sa ar fi generat suspiciuni legate de asasinat şi o eventuală reacţie din partea lui Theodosius. Nici premisa tentaţiei puterii depline, care l-ar fi fascinat pe generalul franc, nu rezistă unei analize atente, pentru că ulterior, a fost proclamat un împărat marionetă, Eugenius. În sfârşit, nu trebuie uitată originea barbară a generalului, care îl excludea de la orice pretenţie imperială.

La 22 august 392, Arbogast l-a proclamat Augustus pe retorul Eugenius[185]. Guvernarea lui Eugenius a reprezentat o alianţă stranie între membri marcanţi ai aristocraţiei senatoriale păgâne (cercul Flavienilor) şi generali de origine barbară (Arbogast, care a rămas adevăratul conducător al Occidentului). Promovarea Flavienilor la putere a însemnat înlăturarea Aniciilor, care în perioada lui Valentinian al II-lea aveau în Petronius Probus un reprezentant de marcă la guvernare, înlocuiţi de către mai sus amintiţii Flavieni.

La început, Eugenius a trimis o ambasadă la Constantinopol, pentru a da asigurări de prietenie şi bunăvoinţă; cu această ocazie, a mai fost trimisă şi o delegaţie de episcopi galli, pentru a jura inocenţa lui Arbogast în afacerea asasinării tânărului împărat[186]. Theodosius a refuzat însă recunoaşterea uzurpatorului; în aceste condiţii, în primăvara lui 393, Eugenius a intrat în Italia, iar Hispania i s-a raliat, deopotrivă cu Africa, unde Gildo, *comes Africae*, a devenit susţinător al uzurpatorului.

În aceste condiţii, Theodosius l-a ridicat pe fiul său Honorius la

---

184 Zos., IV, 53, 4-54; Ioh. Ant., fr. 187; Socr., HE, V, 25; Soz., HE, VII, 22; Ruf., HE, II, 31; Aur. Vict., Epit., 48, 7; Claud., de III cons. Hon., 66-67; penru versiunea sinuciderii, cf. Zos., IV, 54, 3; Marcell. com., s. a. 391, 2; Claud., de IV cons. Hon., 75 sq., 93 sq.; Socr., HE, V, 25, 4.

185 PLRE, I, p. 293, pentru dată.

186 N. B. McLynn, Ambrose of Milan, p. 342.

rangul de Augustus (în ianuarie 393; Arcadius fusese proclamat Augustus încă din 19 ianuarie 383), a lăsat guvernarea Orientului lui Arcadius, îndrumat de Rufinus, şi a invadat Occidentul.

În septembrie 394 a avut loc bătălia decisivă de pe râul Frigidus, soldată cu înfrângerea uzurpatorului. Bătălia a avut şi conotaţii religioase – lupta vechilor zei romani împotriva Dumnezeului creştin. Anterior, Falvianus, după ce a cercetat măruntaiele animalelor sacrificate, declarase că victoria lui Eugenius era „sigură”[187]. Pe de altă parte, înainte de a porni împotriva lui Eugenius, Theodosius l-a consultat pe eremitul Ioannes din Lycopolis, care, la fel, i-a prezis victoria (Theod. Cyr., *HE*, V, 24, 2; Socr., *HE*, V, 26). Bătălia în sine a stat şi ea sub semnul conflictului religios. Astfel, se relatează că la Frigidus, Eugenius avea pe steaguri imaginile lui Jupiter şi Hercules, sub a căror protecţie se găsea (Theod. Cyr., *HE*, V, 24, 4), iar înainte de bătălie, Theodosius a avut un vis premonitor, în care apostolii Ioan şi Filip i-au promis victoria (Theod. Cyr., *HE*, V, 24, 5 – 6). Intervenţia divină de partea lui Theodosius s-a manifestat în cursul bătăliei, când vântul care a izbucnit brusc a întors armele duşmanilor împotriva lor (Theod. Cyr., *HE*, V, 24, 12 – 13). Eugenius a fost luat prizonier şi executat (6 septembrie 394), iar la 8 septembrie 394, Arbogast s-a sinucis, ca şi Nicomachus Flavianus[188]. Totuşi, învingătorul s-a arătat clement cu cei învinşi, de vreme ce câţiva ani mai târziu, Nicomachus Flavianus cel Tânăr era *praefectus Urbi Romae* (în 399 – 400), ulterior deţinând şi funcţia de *praefectus praetorio Italiae*, *Illyrici et Africae* (în 431 – 432) [189]. Pentru câteva luni, imperiul a fost unit pentru ultima dată sub conducerea unui singur Augustus. Însă, la 17 ianuarie 395, Theodosius a murit, lăsând moştenire imperiul: Orientul lui Arcadius, Occidentul lui Honorius[190].

Secţiune 3.08 Urmaşii lui Theodosius

Perioada care începea în 395 avea caracteristici diferite faţă de cea anterioară. Anul 395 a fost luat ca punct de reper pentru separarea definitivă a imperiului de către istoriografia modernă. Cauza a

---

[187] Ibidem, p. 351.
[188] A. Piganiol, Empire chrétien, p. 264.
[189] Cf. PLRE, I, p. 346, pentru funcţiile deţinute de Nicomachus Flavianus după moartea lui Theodosius.
[190] Ibidem, p. 905.

constituit-o conflictul pentru Illyricum, care a opus cele două *partes imperii*. Un alt aspect, legat de data aceasta de tema discuţiei noastre, puterea imperială, este în relaţie cu faptul că urmaşii lui Theodosius au fost caracterizaţi ca „împăraţi marionetă”**191**. Puterea efectivă era deţinută fie de către militari, în cazul Occidentului (cu exemple Stilicho, Constantius al III-lea sau mai târziu Actius şi Ricimer), fie de către înalţii funcţionari, cu precădere *praepositus sacri cubiculi* (cu exemple Antiochus, în timpul lui Arcadius, sau Chrysaphius, *spatharius* în timpul lui Theodosius al II-lea), prefectul pretoriului (cazul lui Anthemius, pentru perioada 405 – 414) sau *magister officiorum* (ca Rufinus, în timpul lui Arcadius, sau Helio, apoi Nomus, în timpul lui Theodosius al II-lea), fie de femeile aparţinând casei imperiale (exemplul cel mai elocvent îl constituie Eudoxia, soţia lui Arcadius, Pulcheria şi Eudocia, sora şi respectiv soţia lui Theodosius al II-lea). În aceste condiţii, s-a schimbat şi caracterul guvernării. Dacă în secolul al IV-lea au mai existat tentative de uzurpare a puterii imperiale, unele reuşite (Constantin sau Iulian Apostata), în secolul al V-lea preponderente devin conspiraţiile de palat. Uzurpările persistă în Occident, coroborate cu conspiraţiile pentru înlăturarea personajului atotputernic la curte, de regulă un general. Însă, în cazul Orientului, conspiraţiile au de regulă ca scop nu înlăturarea persoanei imperiale (aceasta se va întâmpla la jumătatea secolului al VI-lea), ci înlocuirea grupului aflat la putere. Cauza acestor transformări o constituie mai întâi izolarea persoanei imperiale la Constantinopol. De regulă, împăratul secolului al V-lea rezidenţiază în palat, unde ceremonialul elaborat al antichităţii târzii îl izolează de lumea exterioară. Un rol extrem de important l-a jucat în acest context reforma militară a lui Theodosius I: probabil în 379 – 380, acesta a crescut numărul *magiştri*lor *militiae* din Orient la cinci, acordându-le tuturor acelaşi rang**192**. Prin această reformă s-a creat un sistem de control al generalilor de către puterea imperială, care îi putea opune pe unii altora. Apoi, faptul că prefectul pretoriului era cel care avea spre administrare fondurile militare reprezenta încă o pârghie în controlul

---

191 E. Stein, Bas-Empire, I, p. 225, îi defineşte ca fiind “primii împăraţi care domnesc dar nu guvernează”.

192 Menţionată de către Zos., IV, 27; cf. Em. Demougeot, op. cit., p. 290, anul fiind 380.

generalilor.

Remarcabilă este şi creşterea importanţei ereditǎţii, fenomen vizibil încă din secolul al IV-lea, când după perioada tetrarhiei asistăm la crearea de dinastii. Fenomenul s-a perpetuat în secolul al V-lea, în 450, la momentul dispariţiei dinastiei theodosiene, când succesiunea a fost asigurată de femeile aparţinând familiei imperiale.

Încă din 1982, K.G. Holum a remarcat ascendentul pe care-l capătă femeile casei imperiale, chiar începând de la Theodosius I. Analizând discursul funebru al lui Grigore de Nyssa, el a observat că Flaccilla, soţia lui Theodosius, „era părtaşă cu el în aceeaşi ¢re»”**193**. După Theodosius, implicarea Eudoxiei, soţia lui Arcadius, în criza gotică sau, în vremea lui Theodosius al II-lea, puterea de care se bucura Pulcheria, sora împăratului, demonstrează rolul crescut al femeilor casei imperiale. Mai târziu, alianţa Pulcheriei cu Aspar l-a propulsat pe Marcian spre tron, iar la moartea lui Zeno, soţia sa Ariadna a transmis puterea lui Anastasius. În sfârşit, în timpul lui Iustinian, Theodora şi-a constituit propriul centru de putere, paralel cu cel al împăratului.

Revenind la criza gotică din Orient (395 – 400), este de menţionat faptul că luptele pentru putere de la curte nu se duceau pentru înlăturarea persoanei imperiale, ci aveau ca obiectiv distrugerea favoritului. Căderea lui Rufinus, linşat de către soldaţi la instigarea lui Găinas (27 noiembrie 395) reprezintă un eveniment demn de analizat. Atunci, în Hebdomon, în prezenţa împăratului, Rufinus, până la acea dată atotputernic, a fost pur şi simplu masacrat de soldaţii înfuriaţi. Evenimentul e notabil pentru incapacitatea împăratului de a-şi controla trupele şi proteja favoritul, trupe care ascultă de fapt de generalul lor**194**.

Eutropius, care i-a moştenit puterea, şi-a creat la rândul său duşmani puternici, care s-au coalizat împotriva sa. Militarii, nemulţumiţi de faptul că eunucul a provocat exilul generalilor Timasius şi Abundantius, rivalii săi, şi-au găsit în Găinas şi federaţii barbari ai lui Tribigild aliaţi; de asemenea, aristocraţia senatorială

---

193 Greg. Nyss., Oratio funebris in Flaccillam imperatricem, ed. Spira, p. 478, 480, 481, 488; cf. K. G. Holum, Theodosian Empresses, p. 23..

194 Socr., HE, VI, 1, 4 f.; Zos., V, 7, 5-6; Soz., HE, VIII, 1, 3; Ioh. Ant., fr. 190; Claud., in Rufin., II, 343-349.

constantinopolitană era nemulţumită de faptul că un eunuc a ajuns să domine statul. Problema majoră din punctul de vedere al aristocraţiei era faptul că eunucul nu putea fi cooptat într-o alianţă matrimonială; în consecinţă, era izolat de orice formă de persuasiune, cu excepţia banilor. Alt duşman, de dată recentă, era fostul protejat al lui Eutropius, patriarhul de Constantinopol Ioan Chrysostomul; prin limitarea dreptului de azil al bisericilor (Claudian, *în Eutrop*., 2, pentru anul 394) şi sprijinirea spectacolelor publice, Eutropius lovea atât în morala creştină, cât şi în puterea Bisericii.

În sfârşit, Augusta Eudoxia a devenit (cf. Philost., XI, 6), din protejata eunucului (acesta fusese cel care a aranjat căsătoria lui Arcadius cu Eudoxia**195**), inamicul său.

Din nou, incapacitatea lui Arcadius de a guverna a ieşit în evidenţă: în conformitate cu Ioan Chrysostomul**196**, împăratul a plâns atunci când soldaţii au încercat să-l prindă pe Eutropius, fără a-i putea împiedica. În 399, Eutropius a fost demis şi exilat în Cipru, pentru ca în decursul aceluiaşi an să fie executat**197**.

Căderea lui Eutropius a avut loc în contextul „crizei gotice". Dacă în provinciile europene ale Răsăritului, Alaric şi goţii săi constituiau un pericol permanent, fără însă a pune în pericol capitala, revolta lui Găinas şi Tribigild (399 – 400) a reuşit să implice şi cercurile puterii. Ce trebuie menţionat însă este faptul că persoana imperială nu a fost nicio clipă pusă în pericol: ţinta o reprezentau înalţii funcţionari – Eutropius, apoi Aurelianus, iniţial colaborator al lui Găinas**198**. În acest context, remarcabilă este fluiditatea acestor facţiuni, a căror componenţă se schimba permanent: foşti colaboratori deveneau duşmani de moarte, iar interesele de moment erau mai puternice decât loialităţile de grup**199**.

---

195 K. G. Holum, Theodosian Empresses , p. 53.
196 De capt. Eutrop, PG, LII, 397.
197 E. Stein, Bas-Empire, I, p. 235; K. G. Holum, Theodosian Empresses, p. 62.
198 Zos., V, 19; cf. şi J. H. W. G. Liebeschuetz, Barbarians and Bishops, p. 108.
199 J. H. W. G. Liebeschuetz, Barbarians and Bishops, p. 68: "But it is doubtful whether such a coalition existed, or that the word "party" should be applied to fashionable literary and philosophical interchange among like-minded men. In Constantinople, politics centered on the court. As the conflict between Aurelian and his rival (Eutychianus, n. n.) made abundantly clear, political ends could be achieved only by controlling the emperor".

În aceeaşi perioadă, Occidentul a fost zguduit de o serie de uzurpări şi revolte, determinate de incapacitatea împăratului de a rezolva problema gotică. În 406, au avut loc uzurpările lui Marcus, Gratian şi Constantin al III-lea din Britannia, determinate de invazia valdalilor, alanilor şi suevilor în Gallia; în 410, Priscus Attalus a fost proclamat Augustus la Roma de către Alaric; în acelaşi an, Maximus a fost proclamat împărat în Hispania de către Gerontius, împotriva lui Constantin al III-lea, iar Iovinus şi Sebastiánus au fost proclamaţi Augusti cu ajutor barbar în Germania Secunda, în 411 – 413; în 413, în Africa, a avut loc revolta lui Heraclian, *comes Africae*; la moartea lui Honorius, s-a declanşat uzurparea lui Ioannes care a durat între 423 şi 425; o nouă revoltă în Africa, a lui Bonifacius, *comes Africae*, 427 – 430; revolta bacauzilor din Gallia, conduşi de Tibatto, în 435; după asasinarea lui Actius, în 454, a avut loc fragmentarea Occidentului, unde de exemplu Marcellinus în Dalmaţia sau Aegidius în Gallia, nu mai recunosc autoritatea imperială.

Domnia lui Theodosius al II-lea a fost dominată de influenţa femeilor (Pulcheria, Athenais-Eudocia) şi înalţilor funcţionari (Anthemius, Antiochus, Helio, Chrysaphius sau Nomus), uneori în alianţă cu femeile casei imperiale (cazul Pulcheria-Helio). Militarii, după criza gotică, au intrat într-un con de umbră, pentru că atotputernicii zilei au folosit în mod constant subsidiile pentru înlăturarea pericolului barbar, evitând astfel creşterea prestigiului militarilor, şi implicit a puterii acestora. Dintre personajele care au dominat scena politică de la Constantinopol, o figură aparte a fost reprezentată de eunucul Antiochus. Supravieţuind căderii lui Ioannes, *comes sacrarum lărgitionum* şi aliat al său, eunucul s-a menţinut şi în timpul lui Theodosius al II-lea ca o persoană influentă la curtea imperială, în calitate de *cubicularius*[200], fiind înlăturat abia în condiţiile preluării puterii de către Pulcheria, sora împăratului. Însă analiza prosopografică a relevat aspecte interesante legate de Antiochus. Probabil sosit la Constantinopol prin 402, ca tutore al lui Theodosius din partea lui Yazdgard, regele persan[201], eunucul s-a

---

[200] G. Greatrex, J. Bardill, "Antiochus the Praepositus: A Persian Eunuch at the Court of Theodosius II", DOP, 50, 1996, p. 180.

[201] Proc., Bella, I, 2, 7-10, ed. G. Haury, rev. G. Wirth, I, Leipzig, 1962; Theoph., AM, 5900: ((((((((((((((((((((((; Yazdgard îl adoptase pe Theodosius al II-lea, la

retras în 413 sau 414, ca urmare a presiunilor Pulcheriei. Plecarea sa a coincis cu cea a lui Anthemius, aliatul său; însă, spre deosebire de Anthemius, puterea eunucului s-a făcut simţită în plan informal până în 439 când, probabil sub influenţa lui Chrysaphius, împăratul l-a obligat pe Antiochus să intre în rândurile clerului[202].

Abia în a doua jumătate a domniei lui Theodosius (mai precis, de prin 447) militarii, de origine barbară (ca Fl. Ardabur Aspar) sau isauriană (ca Fl. Zeno) vor reuşi să câştige din nou influenţă la curtea imperială. Însă contextul era total schimbat. Domnia de treisprezece ani a lui Arcadius şi apoi cea de 42 de ani a lui Theodosius al II-lea au schimbat masiv loialităţile. Uzurpările au devenit desuete, singurele probleme cu care se confruntau împăraţii fiind conspiraţiile de palat, dictate mai degrabă de aversiunea personală ori motive religioase, sau revolte ale şefilor barbari.

O astfel de revoltă a şefului ostrogot Theodoric Strabo a fost înregistrată în anul 471. Atunci, la un banchet dat la palat, Leo l-a asasinat pe generalui Fl. Ardabur Aspar, a cărui dominaţie asupra puterii imperiale devenise apăsătoare. *Bucellarii* goţi ai lui Aspar, conduşi de *comes* Ostrys, au atacat palatul imperial; respinşi de către *excubitores*, noua gardă imperială formată din isaurieni, barbarii s-au refugiat în Thracia, la Theodoric Strabo. Acesta a profitat de situaţie pentru a se revolta; abia în 473 s-a ajuns la un acord, conform căruia barbarul a fost numit *magister militum praesentalis*. Poziţia sa va deveni strategică în timpul lui Zeno (până în 481, când a survenit moartea sa în timpul unui accident de călărie[203]).

Secţiune 3.09

Secţiune 3.10 Legitimitate şi uzurpare în epoca lui Zeno

După dispariţia dinastiei theodosiene în Orient (în anul 450), legitimarea persoanei imperiale a dobândit conotaţii noi. Apare evident acum rolul femeilor din familia imperiala, care s-au erijat în factor de legitimitate[204]. Creşterea rolului femeilor în cadrul

---

rugămintea lui Arcadius: cf. G. Greatrex, J. Bardill, art. cit., p. 172.

[202] G. Greatrex, J. Bardill, art. cit., p. 197, pentru detalii.

[203] Cf. E. Stein, Bas-Empire, II, p. 17.

[204] La moartea lui Theodosius al II-lea, Pulcheria Augusta, pretinzând c(se conformeaz(ultimei dorin(e a fratelui s(u, (n acord cu Aspar, l-a ales pe Marcianus ca Augustus (i s-a c(s(torit cu el; la 25 august 450, Marcianus a fost

sistemului de guvernământ a devenit manifest încă din timpul lui Arcadius[205], pentru ca din perioada lui Theodosius al II-lea, femeile din *familia Caesaris* să manevreze propriile facţiuni[206], iar după dispariţia dinastiei theodosiene, să se transforme în factor de legitimitate, asigurând legătura cu dinastia dispăruta.

Un alt factor de legitimitate a devenit Biserica. Sursele menţionează ca, pentru a întări autoritatea noului Augustus, patriarhul de Constantinopol l-a încoronat pe Marcianus[207]. Aşadar, mijlocul secolului al V-lea a fost martor la creşterea rolului femeilor şi religiei ca factori determinanţi în proclamarea şi menţinerea la putere a unui nou Augustus. În aceste condiţii, trebuie reevaluat rolul avut de aceşti noi factori de putere, în contextul dominaţiei isauriene reprezentate de Leo I şi apoi Zeno (471 – 491). Dacă domnia lui Leo a fost marcata mai ales de dominaţia generalului de origine barbara Fl. Ardabur Aspar (până în 471) şi încercarea lui Leo de a se debarasa de acest aliat incomod, în perioada lui Zeno determinant a fost conflictul pentru putere între diversele grupari care îşi disputau întâietatea. Domnia isaurianului a fost marcată de conflictele pe diverse planuri între facţiunile palatine şi încercări repetate de răsturnare a împăratului, a cărui fragila legitimitate, reprezentată de proclamarea ca Augustus de către fiul sau Leo II[208] a fost pusă în discuţie imediat după dispariţia micului împărat. Singura sa legătura cu casa domnitoare devenind soţia sa Ariadna, Zeno a fost obligat să facă fata diverselor probleme:

---

proclamat Augustus (Procop., BV, I, 4, 7); de asemenea, la accederea lui Zeno la putere, acesta era c(s(torit deja cu Ariadna, fiica lui Leo I; mai mult, a fost nevoie de acceptul (mp(r(tesei Verina pentru ca Zeno s(fie ridicat la rangul de Augustus (V. Dan. Styl., c. 67); (n timpul domniei lui Zeno, Verina a jucat un rol major (n intrigile de palat vizând r(sturnarea (mp(ratului isaurian, iar la moartea lui Zeno, Ariadna a exercitat puterea suprem((n timpul interregnului, (i l-a desemnat pe Anastasius ca succesor (cf. A. A. Vasiliev, Empire byzantin, p. 139).

[205] La 9 ianuarie 400, Eudoxia a fost proclamat(Augusta, iar portretul s(u a fost trimis (n provinciile orientale; de asemenea, ralierea sa la partida antigerman(a oferit acesteia un puternic sus(in(tor (E. Stein, Bas-Empire, I, 235).

[206] (n timpul lui Theodosius al II-lea conflictul care le-a opus pe Pulcheria (i Eudocia, de care a beneficiat eunucul Chrysaphius.

[207] Leo Gramm., 111B, cf. E. Stein, Bas-Empire, I, 311; o alt(variant(este c(Leo I a fost primul Augustus (ncoronat de patriarh (Iord., Rom., 335; Procop., BV, I, 5, 7; vezi (i G. Ostrogorsky, État byzantin, p. 90).

[208] 9 februarie 474; V. Dan. Styl., 67.

uzurpari cu caracter legitimist, revolte ale barbarilor ostrogoţi şi chiar conflicte în interiorul propriei facţiuni. La acestea s-a adăugat dimensiunea religioasă, politica monofizita imperiala având de înfruntat ostilitatea chalcedonienilor.

Zeno îşi datorează ascensiunea apelului lui Leo I la isaurieni, în încercarea de a se debarasa de tutela lui Aspar. Sosirea sa la curtea imperiala, şi implicit, apariţia pe scena istoriei bizantine, a avut loc în 466; atunci, Tarasicodissa[209] l-a acuzat pe Ardabur, fiul lui Aspar şi *magister militum per Orientem*, de colaborare cu persii, primind drept recompensă titlul de *comes domesticorum* şi pe Ariadna, fiica împăratului, ca sotie. Acest eveniment s-a înscris în politica imperiala de apropiere de isaurieni, pentru ca în aceeaşi perioadă avem înregistrata înrolarea de isaurieni în armata şi crearea garzii de *excubitores*, ca o contrapondere la puterea barbarilor[210].

Dispariţia lui Leo I (la 18 ianuarie 474) a creat un vid de putere; la 9 februarie 474, de acord cu Verina Augusta, Zeno a fost ridicat la rangul de Augustus[211]. În acest context, a fost înregistrata reacţia şefilor ostrogotirevolta lui Theodoric Strabo, parţial înăbuşită de Illus, general de origine isauriana, cu o poziţie importanta la curte în acel moment. Poziţia lui Zeno a fost substanţial slăbita de moartea fiului sau (Leo II), practic singura sa legătura directă cu împăratul defunct: în acest context, a fost organizata o conspiraţie de către împărateasa mama, care a raliat forţele legitimiste şi ostile lui Zeno: gruparea legitimista a Verinei, Theodoric Strabo şi ostrogoţii, Illus şi gruparea isauriana. Pentru Zeno, singura opţiune rămasa a fost fuga în Isauria[212]. Succesul revenirii lui Zeno a fost determinat de ralierea treptată a facţiunilor adverse, posibila datorită politicii oscilante promovate de uzurpatorul Basiliscus. Oscilant în domeniul religios (întâi proortodox, apoi monofizit), şi încercând probabil ducerea unei

---

[209] Numele isaurian al lui Zeno. Sursele sunt nesigure (n ceea ce prive(te numele s(u isaurian. Astfel, este numit Tarasicodissa la Candidus, Codisseus la Ioh. Mal., 375 (i Chron. Pasch., s. a. 474, Aricmesius la Evagr., HE, II, 15, Trascalissaeus la Theophanes. Numele de Zeno (i l-a luat dup(cel al unui general de origine isaurian(, influent (n timpul lui Theodosius al II-lea (V. Dan. Styl., 55; 65).

[210] Ioh. Lyd., De mag., I, 16.

[211] V. Dan. Styl., c. 67; Evagr., HE, III, 3-8.

[212] La 9 ianuarie 475, cf. V. Dan. Styl., 68 sq.; Ioh. Ant., fr. 210.

politici personale, uzurpatorul şi-a îndepărtat progresiv colaboratorii. Sunt astfel înregistrate trecerea lui Illus de partea lui Zeno; totuşi, începând din acest moment Illus a dobândit un ascendent asupra împăratului legitim, prin deţinerea ca ostatic a lui Longinus, fratele împăratului, în Isauria[213]. Cu consecinţe importante s-a dovedit a fi trecerea unei părţi a ostrogoţilor de partea lui Zeno, astfel fiind rupt blocul barbarilor ostil guvernarii isauriene[214]; astfel, Zeno a dobândit capacitatea de a opune pe barbari barbarilor, dispunând de propria facţiune în cadrul blocului ostrogot. De altfel, aceasta s-a dovedit a fi modalitatea preferata de acţiune a împăratului isaurian: spargerea blocurilor ostile şi crearea propriei facţiuni, creând astfel premisele pentru conflicte în cadrul grupurilor adverse. În interiorul gruparii legitimiste, prin asigurarea concursului lui Armatus, Zeno a reuşit revenirea fără obstacole în capitala (la sfârşitul lui august 476); diferit însă fata de modalitatea obişnuita, împăratul s-a dispensat rapid de serviciile noului aliat, asasinându-l în anul următor, ceea ce duce la presupunerea ca fie a subestimat importanta gruparii legitimiste (de altfel, Ariadna era deja un factor de legitimitate, cu care puteau fi contracarate acţiunile acestei grupari), fie guvernarea sa intenţiona să fie o *dominatio* cu un mai mic accent pe legitimitate şi o mai mare importanta acordata celorlalte grupari, isauriana şi barbara (cu o preponderenta ostrogota). În acest sens, este de remarcat ca ucigaşul lui Armatus era Onoulph, barbar de origine şi promovat în calitatea *de magister militum per Illyricum* chiar de către victima sa[215].

Pe de altă parte, perioada imediat următoare (476 – 479) a fost marcată de încercările repetate de eliminare ale lui Illus, devenit cel mai important personaj de la Constantinopol. Nu se poate avansa cu certitudine ipoteza ca atentatele au fost opera lui Zeno; mai degrabă, asistam la conflictul pentru putere între gruparea isauriana şi cea legitimista, pentru ca atentatele par să fi fost iniţiate de către am parateasa Verina. În vara lui 477, un sclav imperial a încercat asasinarea lui Illus; în 478, când Illus era consul, un al doilea atentat a fost organizat de Epinicus, fost prefect al pretoriului al lui Basiliscus, şi

---

213 Cf. E. Stein, Bas-Empire, I, 364.

214 Theodoric Amalul, conduc(torul unei ramuri a vizigo(ilor, a trecut de partea lui Zeno (Anon. Val., 9. 42; E. Stein, Bas-Empire, I, 364).

215 Procop., BV, I, 7, 23; v. (i PLRE, II, s. v. Armatus.

care, după revenirea lui Zeno, datorită favorii arătate de Verina, a reuşit să-şi păstreze un rol considerabil la curtea imperiala[216].

În ceea ce priveşte gruparea barbara, Theodoric Strabo a fost defavorizat în raport cu celălalt Theodoric, Amalul. Cel din urmă, ca mulţumire pentru ajutorul acordat, a primit titlul de *magister militum praesentalis* şi *patricius*, fiindu-i confirmată posesia teritoriului pe care grupul sau îl ocupa în Moesia Secunda; tot acum, a mai primit şi un subsidiu anual.

Defavorizarea gruparii legitimiste a determinat reacţia acesteia: la sfârşitul lui 479, Marcianus, fiul lui Anthemius, împăratul Occidentului între 467 – 472, şi al Leontiei, fiica lui Leo I şi Verina, şi-a atras de partea sa gruparea ostrogota a lui Theodoric Strabo. Având aceasta susţinere, a încercat uzurparea puterii imperiale, sub pretenţia ca soţia sa, spre deosebire de Ariadna, era porphyrogeneta. Ascendenta imperiala, ca şi susţinerea lui Theodoric Strabo, nu au fost însă de ajuns: cu ajutorul lui Illus şi al trupelor isauriene, revolta a fost înăbuşită[217], Marcianus consacrat preot şi trimis la Caesareea Cappadociei. Patetica sa încercare de atac a Galatiei, cu ajutorul unor bande de tarani, a fost rapid reprimata de trupele lui Trocundus, fratele lui Illus, iar de această dată, uzurpatorul a fost închis împreună cu familia în Isauria. Încercarea eşuata a lui Marcianus, ca şi complotul descoperit în anul următor[218], au demonstrat ca gruparea legitimista, în încercarea sa de a-şi apropia puterea, nu avea capacitatea necesară pentru a-l răsturna pe abilul Zeno. Dispariţia lui Theodoric Strabo a dat o nouă lovitură, se părea ca decisiva, acestei grupari (în anul 481); pe de altă parte, evenimentul a lăsat cale libera celuilalt Theodoric, Amalul, cu care Zeno a fost obligat să accepte un nou aranjament (483), conform căruia ostrogotul redobândea titlul de *magister militum praesentalis*, consulatul ordinar pentru anul 484, iar pentru

---

[216] E. Stein, Bas-Empire, II, p. 10.

[217] Împotriva lui Marcianus au fost trimişi isaurieni sub comanda lui Illus: Ioh. Ant., fr. 211, 3; pentru revoltă, v. şi Evagr., HE, III, 26; cf. H. Elton, "Illus and the Imperial Aristocracy under Zeno", Byzantion, 70, 2000, p. 395.

[218] (n vara lui 480, complotul organizat de Epinicus (mpreun(cu prefectul pretoriului Dionysius (i magister militum Thraustila; complotul fiind descoperit, cei trei au fost executa(i (Ioh. Ant., fr. 95).

poporul său, pământ în Dacia Ripensis şi Moesia Secunda[219]. Paradoxal, înţelegerea a slăbit poziţia lui Zeno; coroborat cu un al treilea atentat asupra sa, aranjamentul l-a determinat pe Illus să se îndepărteze de fostul aliat. Defecţiunea lui Illus a privat guvernul imperial de unul (dacă nu chiar cel mai important) dintre susţinători. Criza anului 484 a marcat realizarea unei coaliţii formidabile împotriva împăratului. Astfel, la Antiochia, unde se afla în calitate *de magister militum per Orientem*, poate cea mai puternică poziţie militară în Orientul secolului al V-lea, Illus şi-a chemat fidelii; de asemenea, dispunea de aderenta la cauza sa a împărătesei Verina, închisa în Isauria din 478[220]. Abilitatea lui Illus ca om politic s-a manifestat şi în ralierea forţelor pe care a reuşit să le coalizeze în jurul său. Astfel, el s-a adresat lui Odoacru, care s-a declarat gata să-şi acorde ajutorul, în ciuda favorii arătate de Zeno în 476[221]; pe de altă parte, generalul isaurian a cerut ajutorul satrapilor armeni vasali imperiului (cf. Procop., *De aedif.*, III, 1.25) şi al regelui persan Perôz, care însă în condiţiile invaziei hunilor eftaliti s-a dovedit incapabil de a-şi onora promisiunile de ajutor[222]. Şi pe plan religios, Illus a încercat să-şi asigure o susţinere serioasa: astfel, încercarea sa sprijine credinţele deviante de la religia oficiala (creştinismul chancedonian şi chiar păgânismul), căutându-se ca prin aceasta politica să fie raliate în jurul rebelilor toate forţele ostile guvernarii centrale şi crearea unui pol rival de putere, la Antiochia. Antiochia, pentru că patriarhul oraşului, Calandion, era un chalcedonian convins, ostil Henotikon-ului promulgat de Zeno[223]. Că rebelii au făcut apel la religie pentru a-şi susţine pretenţiile, este demonstrabil prin aducerea în discuţie a rescriptului Verinei, care restaura confesiunea chalcedoniană ca religie de stat, emis la începutul uzurpării (Malchus, fr. 35). Însă, nu avem de-a face cu o tendinţa secesionista, ci mai degrabă cu o încercare de a prelua puterea, folosindu-se în acest scop coalizarea forţelor ostile

---

219 Marcell. com., Chron., s. a. 483.

220 Cf. Ioh. de Nikiu, 88, 67, ca o consecin((a (ncerc(rii nereu(ite de a-l asasina pe Illus.

221 Lui Odoacru i-a fost acordat titlul de patricius de c(tre Zeno (Malch., fr. 10).

222 La (nceputul anului 484, Perôz a fost (nfrânt (i ucis de hunii eftali(i (cf. E. Stein, Bas-Empire, II, 19).

223 H. Elton, Byzantion, 70, 2000, p. 402.

guvernarii lui Zeno şi înlocuirea acestuia cu un personaj mai maleabil. Acest înlocuitor a fost descoperit în persoana lui Leontius, care în calitate de *patricius* fusese trimis cu misiunea iniţiala de a o elibera pe împărateasa Verina. De origine isauriană, Leontius reprezenta o alternativă a rebelilor la guvernarea lui Zeno, fără însă a înstrăina gruparea isauriană[224]. Defecţiunea acestuia a oferit personajul necesar unei uzurpari: prestigiul lui Leontius şi calitatea de *patricius* au fost îndeajuns pentru a-l transforma în împăratul dorit de rebeli[225]. În acest context, este de admirat abilitatea politica de care a dat dovada Zeno. În condiţiile refuzului lui Illus de a-i elibera fratele (Longinus, deţinut în Isauria ca o garanţie pentru „buna comportare" a împăratului) şi apoi al revoltei deschise a acestuia, împăratul a apelat (probabil) la procedeul favorit: provocarea de disensiuni în cadrul facţiunii isauriene şi, fapt nou, încercarea de creare a propriei facţiuni. Aceasta noua grupare se intenţiona a fi dintr-un spectru politic mai larg; pe lângă isaurienii rămaşi fideli, împăratul a făcut apel la o grupare militară al cărei conducător îşi avea originea în spaţiul balcanic. Am putea spune ca practic, acum îşi are originea puterea gruparii „tracice", ajunsă la guvernare după moartea lui Zeno. Prin promovarea lui Ioannes Scytha, împăratul încerca crearea unei contraponderi la atotputernicia isaurienilor. Lipsit de o legitimitate solida (factorii importanţi de legitimare aflându-se în majoritate în tabara adversa), Zeno a încercat prin acest artificiu crearea propriei facţiuni. Având asigurate concursul lui Theodoric Amalul (consul pentru acel an) şi loialitatea propriei grupari isauriene (reprezentata în principal prin Cottomenes şi Longinus de Cardala, promovaţi ca *magister militum praesentalis* şi respectiv *magister officiorum*), Zeno a creat deliberat o breşa în sistemul politic dominat de isaurieni şi legitimişti, prin promovarea tracilor. De altfel, aducerea lui Ioannes Scytha în tabara imperiala a reprezentat un real câştig pentru Zeno; în septembrie 484, răsculaţii au fost înfrânţi într-o mare bătălie la

---

[224] Ioh. Ant., fr. 214, 2, pentru originea isauriană a lui Leontius; v. pentru detalii şi H. Elton, Byzantion, 70, 2000, p. 399.

[225] La 19 iulie 484, Verina l-a (ncoronat pe Leontius (mp(rat la Tarsus. (n edictul publicat cu aceast(ocazie, ea specifica faptul c(, (n calitate de Augusta, (i (n virtutea dreptului s(u de a dispune de tron, l-a (nlocuit pe Zeno cu Leontius! (E. Stein, Bas-Empire, II, 29); pentru descrierea revoltei, v. şi Evagr., HE, III, 16 şi 27.

Antiochia, în Siria, mai ales datorită capacităţilor militare ale lui Ioannes Scytha. Consecinţele acestei victorii au fost deosebit de importante: în contextul în care sprijinul isaurian era determinant pentru un împărat care nu dispunea nici de legitimitate, nici de sprijin din partea conducătorilor religioşi (publicarea Henotikon-ului în 482 a reuşit doar parţial concilierea între chalcedonieni şi monofiziti; patriarhii de Antiochia şi Alexandria au rămas ostili măsurii de conciliere, iar pe plan extern, papa Felix al III-lea, prin excomunicarea patriarhului de Constantinopol, Acacius, provocase schisma); de altfel, iniţiativa lui Zeno de a acţiona ca mediator între părţile aflate în conflict a reuşit doar incitarea spiritelor; victoria de la Antiochia a determinat cea mai mare parte a isaurienilor să treacă de partea lui Zeno.

Perioada ulterioara a fost marcată de îmbunătăţirea treptată a poziţiei împăratului. Supuşi unui asediu încă după bătălia de la Antiochia, în fortul lui Papirius din Isauria, rebelii au fost decisiv înfrânţi în 488: după căderea castelului, Illus şi uzurpatorul Leontius au fost executaţi**226**. Dispariţia Verinei încă de la începutul asediului (din 484) **227** a privat gruparea legitimista de un adevărat conducător; pe de altă parte, Ariadna a beneficiat, s-ar putea spune, de moartea mamei sale: în plan politic, ea a devenit conducătoarea facţiunii legitimiste, fapt manifest în 491, la alegerea lui Anastasius**228**.

Un alt aspect important este debarasarea de Theodoric Amalul. Sursa constanta de probleme, gruparea barbarilor ostrogoţi, prin reprezentantul ei Theodoric Strabo, şi apoi Amalul, a reuşit câştigarea, prin presiune militară şi manevre politice, a unui ascendent asupra persoanei imperiale. Plecarea lui Theodoric spre Italia are în surse două variante: în prima, Iordanes, apologet al goţilor, ca şi Anonymus Valesii (Iordanes, *Get*., LVII; Anon. Val., 11, 49), sugerează ca Theodoric a fost trimis în Italia pentru a o recupera pentru guvernul imperial. Ipoteza pare credibila, în contextul în care Zeno era interesat de redobândirea Italiei pe mai multe planuri: în primul rând, Odoacru a fost în timpul revoltei lui Illus un partizan al acestuia şi deci, era

---

226 Marcell. com., Chron., s. a. 488; Vict. Tonn., s. a. 488; Ioh. Ant., fr. 98.
227 Ioh. Mal., 389; Ioh. Ant., fr. 214, 6; 214, 12; cf. (i PLRE, II, s. v. Aelia Verina.
228 Cf. E. Stein, Bas-Empire, II, 77.

necesara recuperarea Italiei pentru partida imperiala, pentru evitarea unui eventual pericol dinspre vest. În aceeaşi ordine de idei, chiar dacă guverna practic ca un dinast independent, din punct de vedere teoretic Italia aparţinea încă imperiului, deci Odoacru se făcea vinovat de susţinerea unui uzurpator şi trebuia în consecinţa pedepsit. Celălalt aspect era cel religios: după promulgarea Henotikon-ului, se ajunsese la schisma între Orient şi Occident; chiar dacă împăratul era creştin, el încă acţiona ca un *pontifex maximus*, şi în aceasta calitate, încerca rezolvarea diferendelor religioase, având un precedent în comportamentul lui Constantin. Deci, recucerirea Italiei ar fi ajutat, din acest punct de vedere, la reconcilierea (chiar forţata) a Bisericii. Veleităţile papale de independenta nu puteau fi decât supărătoare pentru guvernul imperial; dacă în Antiochia sau Alexandria, împăratul putea interveni direct în calitate de putere seculara, Italia îi devenise de curând inaccesibila, prin accederea unui şef barbar la puterea suprema. Or, în condiţiile anterioare „căderii Imperiului Roman de Apus", se putea negocia cu împaraţii occidentali; acum însă, mândria romană ar fi fost nevoita sa se umilească în faţa unui mărunt şef barbar, fapt incompatibil cu percepţia romană asupra puterii.

Încă din 483, Odoacru avea, după *Acta Synh*. *Rom*., 502 (ed. Mommsen, *MGH*, *AA*, 12, 1894, 445, 1 – 3) titlul de *rex*: „sublimis et eminenţissimus vir praefectus praetorio atque patricius, agens etiam vices praecellentissimi regis Odovacris Basilius dixit…"; ca argumente pentru considerarea apartenenţei lui Odoacru la sistemul politic roman, pot fi luate în considerare atât executarea asasinilor lui Iulius Nepos, ultimul împărat din Occident**229**, cât şi episodul războiului victorios cu rugii (sf. 487), după care Odoacru a trimis la Constantinopol o solie cu vestea victoriei şi daruri luate din prada de război de la rugi. Acest fapt se încadra în mai vechiul obicei roman, conform căruia comandanţii victorioşi trimiteau astfel de mesageri împăratului, ca dovadă a victoriei**230**. Or, împăratul nu negocia cu guvernatorii de provincii, ci le ordona. Italia însă reprezenta un caz special, pentru că în această perioadă, mai ales datorită problemelor interne cu care se confrunta, Zeno nu putea interveni direct în

---

229 M. McCormick, "Odoacer, Emperor Zeno and the Rugian Victory Legation", Byzantion, 47, 1977, p. 215.

230 Ibidem, pp. 218-221, pentru demonstraţie.

Occident. În consecinţă, trimiterea lui Theodoric în Italia ar putea fi privită, din acest punct de vedere, ca o măsură punitivă luată de către împărat împotriva unui guvernator rebel (Odoacru) **231**.

O alta abordare a trimiterii lui Theodoric în Italia este cea conform căreia Zeno ar fi fost obligat de şeful ostrogot să-l trimită în peninsula. Acest fapt duce la interpretarea ca veleităţile de independenta ale şefului ostrogot deveniseră incompatibile cu poziţia sa în cadrul Imperiului**232**. În consecinţa, Theodoric a optat pentru expediţia în Italia, Zeno fiind persuadat să-i ofere legitimarea necesara actului. Comportamentul ulterior al şefului barbar pare să îndreptăţească această idee, cunoscute fiind veleităţile sale imperiale**233**.

Cert este însă faptul ca prin trimiterea lui Theodoric în Italia, împăratul a reuşit debarasarea de un grup de presiune periculos, ce nu putea fi controlat; atitudinea oscilanta a ostrogoţilor, care-şi urmăreau mai degrabă propriul interes decât cel al imperiului, a dus la complicarea situaţiei politice în timpul guvernarii lui Zeno. Gruparea barbarilor s-a dovedit a fi un factor de echilibru extrem de important, de care a trebuit să se ţină seama în complicatul joc al puterii.

De remarcat este însă abilitatea împăratului de origine isauriana. Combinând intriga politica şi prestigiul personal (în special militar, pentru ca la această dată este recunoscuta valoarea militară a lui Zeno), împăratul a reuşit urcarea treptelor ierarhiei politice de la poziţia unui nobil isaurian la cea de Augustus. Menţinerea la putere a reuşit-o în ciuda lipsei unei legitimităţi clare, prin crearea unei grupari proprii, extrem de eterogene din punct de vedere politic. Meritul sau major însă este promovarea tracilor la putere, fapt ce a făcut posibila accederea ulterioara a reprezentanţilor acestei grupari la purpura

---

231 V. şi H. Wolfram, The Roman Empire and Its Germanic Peoples, Berkeley-Los Angeles-Londra, 1997, pp. 184-187.

232 V. pentru celelalte versiuni şi discuţia, J. Moorhead, "Theoderic, Zeno and Odovacar", Byz. Zeitschr., 77, 1984, pp. 261-266; P. Heather, The Goths, Oxford, 1998, pp. 216-218.

233 Pentru titlul de semper Augustus, rezervat (mp(ra(ilor romani, cf. CIL, X, 6850=ILS, 827, pusă de către senatorul roman Caecina Mavortius Basilius Decius: "rex Theodericus victor ac triumphator semper Augustus"; pentru monedele lui Theodoric, care-l califi(drept princeps (n mod abuziv, cf. E. Stein, Bas-Empire, II, 119.

imperiala. În cadrul gruparii isauriene, a reuşit, după eliminarea lui Illus, preluarea controlului asupra acestei grupari, pentru ca fata de barbarii ostrogoţi, politica sa să determine ralierea acestora la cauza imperiala. Acest context a făcut posibila stabilizarea poziţiei lui Zeno, după ce iniţial părea a fi fără nicio şansă în menţinerea poziţiei imperiale. Eliminarea treptată a factorilor concurenţi de putere, după ce iniţial le-a fracţionat „grupurile de presiune", pare să fi fost modalitatea preferata de acţiune. Totuşi, coalizarea isaurienilor în jurul său şi exerciţiul puterii timp de două decenii a contribuit la permanentizarea acestora ca „grup de presiune", eliminarea lor fiind posibila doar după un lung şi sângeros război civil în timpul lui Anastasius, între 492 şi 498.

Secţiune 3.11

Secţiune 3.12 Anastasius şi criza religioasă

La 9 aprilie 491 a intervenit moartea lui Zeno, de dizenterie (versiunea oficială cea mai credibilă). În timpul interregnului, Ariadna, văduva împăratului, a exercitat puterea supremă; senatul a rugat-o să desemneze un succesor, în prezenţa patriarhului. Răspunsul împărătesei a fost că alegerea sa este Anastasius, până la acea dată decurion al silentiariilor[234].

La 11 aprilie 491, Anastasius a remis patriarhului Euphemius un document prin care se angaja să respecte ortodoxia, după care a primit omagiul senatului, armatei şi plebei constantinopolitane, fiind încoronat împărat de către patriarh (Marcell.com., *s*. *a*. 491). Din nou, legitimitatea dinastică a fost transferată prin căsătoria noului Augustus cu văduva împăratului defunct (Evagr., *HE*, III, 29).

Accederea la puterea imperială a unui trac de origine[235] nu a convenit însă grupării isauriene. În plus, Anastasius provenea din mediile birocratice, în timp ce gruparea isaurienilor avea în componenţă preponderent militari. În consecinţă, noul împărat a fost nevoit să facă faţă revoltei deschise a grupării isauriene, care s-a extins în perioada 492 – 498. Cu trupe de origine tracică şi ajutoare gotice şi hunice, generalii lui Anastasius Ioannes Scytha şi Ioannes Gibbus au înfrânt definitiv revolta în 498, când Longinus de Cardala, ultimul

---

234 Evagr., HE, III, 29; Marcell. com., s. a. 491; v. şi PLRE, II, p. 78.

235 Anastasius provenea din Dyrrachium, cf. Anon. Val., 13, 17.

dintre şefii rebeli, a fost capturat. Cu aceasta s-a încheiat o primă perioadă de dominaţie a isaurienilor la curtea imperială de la Constantinopol; în epoca bizantină, ei vor mai da chiar şi o dinastie, întemeiată de către Leo al III-lea Isaurianul.

Pe un alt plan s-a desfăşurat conflictul religios. Însă, se poate considera că factorul religios reprezenta doar o latură a conflictului dintre Anastasius şi plebea capitalei. Aceasta, pentru că în 498, mai mulţi Verzi (aşadar monofiziţi) au fost arestaţi pentru că aruncaseră cu pietre împotriva oficialităţilor; ca răspuns la cererea de eliberare, Anastasius a trimis gărzile de *excubitores* împotriva lor. Consecinţa a fost izbucnirea unei revolte, jumătate din Hipodrom fiind ars, împăratul însuşi scăpând cu greu de a fi rănit[236].

Politica monofizită a împăratului, influenţat de Philoxenus din Hierapolis şi Severus din Sozopolis[237] a dus la revolta ortodocşilor chalcedonieni din Constantinopol (6 – 8 noiembrie 512). Declanşată împotriva monofiziţilor, revolta a luat curând conotaţii „uzurpatoare": mulţimea dorea să-l proclame împărat pe fostul *magister militum per Orientem* Areobindus, care se distinsese în timpul războiului cu perşii (502 – 506) şi căsătorit cu o membră a casei Aniciilor, Iuliana[238]; pentru a scăpa de această „onoare" decernată de plebe, Areobindus s-a ascuns.

La 8 noiembrie 512, Anastasius a aplanat conflictul în mod paşnic: prezentându-se în Circ fără diademă, ca pentru a invita plebea să-şi aleagă un nou împărat, a reuşit să liniştească răscoala[239].

Mult mai periculoase s-au dovedit revoltele lui Vitalian, *comes foederatorum* în Thracia[240]. Pretextul declarat al revoltei, izbucnită în 513, a fost apărarea ortodoxiei împotriva împăratului monofizit. Revolta a debutat cu o victorie a trupelor lui Vitalian împotriva celor imperiale, în toamna anului 513, lângă Odessos. În anul următor s-a ajuns la un armistiţiu, conform căruia Vitalian a fost numit *magister militum per Thracias*, în plus Anastasius angajându-se să convoace la 1

---

236 Al. Cameron, "Heresies and Factions", Byzantion, 44, 1974, pp. 97-98.
237 A. H. M. Jones, LRE, p. 233.
238 Ibidem, p. 234.
239 Marcell. com., s. a. 512, 2-7; Evagr., HE, III, 44.
240 Descrise de către Evagr., HE, III, 43; Ioh. de Nikiu, Chron., 72-82; v. şi A. H. M. Jones, LRE, p. 234.

iulie 515 la Heracleea Perinthus un conciliu general, sub preşedinţia episcopului Romei, pentru reunificarea Bisericii[241]. Nerespectarea acestei prevederi a dus la o nouă revoltă a lui Vitalian, care în toamna anului 515 a ocupat Sycae din Constantinopol; flota sa a forţat Cornul de Aur, dar a fost distrusă de trupele lui Marinus Sirianul, *ex praefectus praetorio Orientis*, căruia Anastasius îi acordase comanda trupelor. În urma unei a doua victorii pe uscat, Vitalian a fost obligat să se refugieze la Anchialos, fiind demis din funcţia de *magister militum*[242].

Revoltele lui Vitalian au avut mai ales motivări religioase. Ele, ca şi răscoala plebei din Constantinopol (512), au constituit în primul rând reacţii la politica monofizită dusă de împărat. Într-o epocă în care atitudinea religioasă era deosebit de importantă, a fi de-o parte sau alta a baricadei constituia un factor decisiv pentru a accede la pârghiile puterii. Răscoala din Constantinopol reprezintă un caz clar de manipulare religioasă a populaţiei, marcând fanatizarea determinată de conflictele religioase de la sfârşitul secolului al V-lea începutul secolului al VI-lea.

În ceea ce priveşte revolta lui Vitalian, pe lângă scopul religios declarat (şi care ni se pare mai degrabă un pretext, decât o motivaţie reală), probabil au existat şi motivaţii personale, care răzbat din armistiţiul din 514: anume, dobândirea unei funcţii superioare de către ofiţerul revoltat, care a profitat astfel de tulburările religioase.

Secţiune 3.13 Iustin I şi Iustinian

Moartea lui Anastasius a intervenit în noaptea de 9/10 iulie 518, în timpul unei furtuni violente[243]. Jocurile de culise care au urmat sunt exemplificatoare pentru caracterul succesiunii la puterea imperială. Pentru că Anastasius nu a lăsat niciun succesor desemnat, gărzile imperiale şi facţiunile din circ au prezentat succesiv mai mulţi candidaţi. În acest context, Ioh. de Nikiu relatează: consilierii imperiali i-au dat bani lui Iustin, la acea dată *comes excubitorum*, pentru a-i distribui plebei şi soldaţilor cu scopul de a-l proclama Augustus pe Amantius. De asemenea, trebuia răspândit, cu aceeaşi ocazie, zvonul că Dumnezeu l-a indicat pe Amantius ca demn de imperiu, în ciuda

---

[241] Marcell. com., s. a. 514, 515, 2; Iord., Rom., 358; Ioh. Lyd., de mag., III, 51; v. şi E. Stein, Bas-Empire, II, p. 180.
[242] E. Stein, Bas-Empire, II, p. 184.
[243] Ibidem, p. 216.

faptului că era eunuc. Iustin însă a refuzat şi a folosit banii primiţi în interes propriu, la 10 iulie 518 fiind proclamat Augustus de către senat. În faţa armatei şi a plebei, care au ratificat alegerea, patriarhul Ioannes l-a încoronat pe Iustin I (Ioh. de Nikiu, *Chron*., 90, 3). Versiunea lui Ioannes de Nikiu continuă – după proclamare, Iustin a executat toţi eunucii, pentru că aceştia nu erau de acord cu alegerea sa (*Chron*., 90, 4). Se poate însă observa neconcordanţa dintre surse: în vreme ce la Ioannes de Nikiu, Amantius este cel propus ca Augustus, în schimb, la Evagrius (*HE*, IV, 2), pentru că prin lege nu putea deveni împărat datorită infirmităţii sale, Amantius dorea proclamarea unei marionete, Theocritus, *domesticus* al său. Deznodământul este însă acelaşi ca şi la Ioannes de Nikiu – executarea lui Amantius şi a susţinătorilor săi.

Contextul încoronării, aşa cum este relatat într-o sursă târzie (Const. Porphyr., *De caierim*., I, 93), merită relatat.

După moartea lui Anastasius (9/10 iulie 518), *magister* Celer şi *comes excubitorum* Iustin au fost chemaţi la palatul imperial, unde fiecare şi-a pregătit soldaţii. În acelaşi timp, plebea s-a strâns în Hipodrom, unde a aclamat senatul şi a cerut, „pentru armată şi *oikumene*, un împărat ales de Dumnezeu". Se observă, în contextul tulbure de la moartea lui Anastasius şi în lipsa unui succesor desemnat, rolul crescut al senatului în proclamarea noului suveran, dar şi rolul divinităţii în alegere. Mai departe, Constantin Poprhyrogenetul relatează despre existenţa disensiunilor din cadrul senatului cu privire la candidatul la purpura imperială. În acelaşi timp, *excubitores* l-au aclamat în Hipodrom pe tribunul Ioannes, rudă cu Iustin, pe care l-au ridicat pe scut. Însă, în palat, în sala de mese (*triklinos*), gărzile *scholarii*lor l-au ridicat pe patul din mijloc, rezervat împăratului, pe Patrikios, *magister militum praesentalis*. În acest context, a urmat încăierarea dintre *scholarii* şi *excubitores*, ultimii rămânând stăpâni pe situaţie; în consecinţă, au cerut *cubicularii*lor insignele imperiale. Mai departe, Constantin Porphyrogenetul relatează: senatul a înclinat în final spre Iustin, comandantul *excubitores*, acesta arătându-se „surprins" şi fiind „obligat să accepte". Contrar celor relatate în sursele anterioare (ca de exemplu la Evagrios sau Ioannes de Nikiu), se poate observa aici promovarea unui motiv propagandistic drag autorilor târzii – proclamarea cu forţa – care intră într-o schemă a propagandei imperiale de după accederea la putere.

Episodul este accentuat pentru că, în legitimarea puterii, motivul proclamării cu forţa este strâns legat de calităţile „bunului monarh", or, refuzul puterii ţine de ideea conform căreia ea (puterea) trebuie acordată celor care nu o doresc, pentru că aceştia se vor dovedi buni conducători.

Şi alte alemente de legitimare sunt prezente în ceremonialul încoronării – prezent în loja imperială din Hipodrom, împreună cu demnitarii statului şi cu patriarhul, Iustin a fost ridicat pe scut şi încoronat cu un *torques* militar. Se poate observa aici asemănarea frapantă cu proclamarea lui Iulian de la Lutetia Parisiorum (c. 360), relatată de către Ammianus (Amm., XX, 4, 18). Spre deosebire de momentul 360, este însă remarcabilă prezenţa patriarhului, care asigură acceptul divinităţii asupra voinţei plebei şi armatei. În plus, este de amintit rolul senatului constantinopolitan, în permanentă creştere în decursul secolului al V-lea, în contextul lipsei de legitimitate a împăraţilor de după dispariţia dinastiei theodosiene.

Care era însă contextul accederii la putere a lui Iustin?

Originar din Illyricum, Iustin era de formaţie militară; după interludiul reprezentat de către Anastasius, militarii reveneau la puterea imperială[244]. Preluarea puterii de către Iustin a însemnat şi venirea la putere a facţiunii ortodoxe, iar nepoţii lui Iustin, Germanus şi Iustinian, au devenit, unul *magister militum per Thracias*, celălalt *illustris comes*; Vitalian a fost numit *magister militum praesentalis*, iar *patricius* Apion, *praefectus praetorio Orientis*; în schimb, Marinus Sirianul, fost apropiat al lui Anastasius, a căzut în dizgraţie, în timp ce Theocritus, contracandidatul lui Iustin, ca şi Amantius, au fost executaţi[245].

Domnia lui Iustin a fost marcată de ascensiunea treptată a lui Iustinian: asasinarea lui Vitalian în iulie 520, ordonată de nepotul lui Iustin, care i-a moştenit poziţia de *magister militum praesentalis*; în 521, Iustinian a accedat la consulat; în 526, a fost numit *nobilissimus*, iar la 1 aprilie 527, a fost numit Augustus. La 4 aprilie 527, Iustinian a fost încoronat de către patriarh, Theodora fiind şi ea proclamată

---

[244] E. Stein, Bas-Empire, II, p. 221; pentru cariera sa militară, cf. PLRE, IIIA, p. 754 sq.

[245] E. Stein, Bas-Empire, II, p. 222 sq.

Augusta[246].

Succesiunea s-a petrecut fără probleme, dar prima parte a domniei lui Iustinian a fost marcată de revolta samaritenilor (529) şi răscoala Nika (13 – 18 ianuarie 532). Dacă prima a fost mai mult o caricatură a uzurpării (în primăvara lui 529, samaritenii au provocat tulburări la Scythopolis şi Caesarea, încoronându-l ca rege sau împărat pe un anume Iulian, caracterizat de surse ca „şef de tâlhari", dar revolta a fost rapid înăbuşită de Abu-Karib, *phylarch*-ul Palestinei, Iulian şi 20.000 de samariteni fiind ucişi[247]), răscoala Nika a pus serioase probleme guvernării imperiale.

Începută ca o revoltă a facţiunilor din circ (la 13 ianuarie 532, Verzii şi Albaştrii au atacat prefectura oraşului) împotriva lui Eudaemon, *praefectus Urbi*, Ioannes de Cappadocia, *praefectus praetorio Orientis* şi Tribonianus, *quaestor*, răscoala a luat repede o turnură antiimperială. Cu toate că respectivii au fost demişi de către Iustinian, mulţimea a intenţionat să-l proclame împărat pe Probus, nepotul lui Anastasius. Acesta s-a ascuns, iar ca pedeapsă, răsculaţii i-au incendiat casa. Duminică, 18 ianuarie 532, împăratul, urmând exemplul lui Anastasius din 532, s-a prezentat în circ, promiţând sub jurământ amnistia completă în cazul stingerii revoltei; întrerupt de vociferările mulţimii şi tratat ca sperjur, a fost nevoit să se retragă în palat[248]. În acest context, mulţimea i-a proclamat împăraţi pe Hypatius şi Pompeius, alţi doi nepoţi ai lui Anastasius.

Se părea că orice şansă era pierdută pentru împărat, care dorea să fugă din capitală; în această situaţie, hotărârea Theodorei a fost cea care i-a salvat tronul[249]. La aceasta s-a adăugat sosirea lui Belisarius cu trupe. Răscoala a fost înăbuşită de către Belisarius şi Mundus (*magister militum per Illyricum*), care i-au masacrat pe răsculaţii adunaţi în circ. Uzurpatorii fără voie Hypatius şi Pompeius au fost arestaţi şi executaţi[250].

După acest eveniment, singurele conspiraţii care au pus în pericol viaţa împăratului au fost după moartea Theodorei, în 548. Se

---

246 Ibidem, p. 240.
247 Procop., Anekd., II, 21 sq.; 24-29; De Aedif., V, 7, 17.
248 E. Stein, Bas-Empire, II, p. 453.
249 V. Charles Diehl, Figuri bizantine, Bucureşti, 1961, vol. I, p. 229.
250 Pentru răscoala Nika, v. Evagr., HE, IV, 13; A. H. M. Jones, LRE, p. 272.

au aici în vedere complotul lui Artabanus, cândva imediat după moartea Theodorei şi cel din noiembrie 562, în care erau implicaţi Marcellus, Ablabius şi Sergius.

Artabanus, *magister militum praesentalis*, i-a cooptat pe Arsaces şi Chanaranges într-un proiect care viza asasinarea lui Iustinian şi înlocuirea sa cu Germanus, vărul împăratului. Având o întâlnire secretă cu Iustin, fiul mai mic al lui Germanus, Arsaces i-a revelat acestuia proiectul; de remarcat aici este loialitatea lui Germanus faţă de vărul său, pentru că acesta i-a relatat proiectul lui Marcellus, *comes excubitorum*. Complotul descoperit, Iustinian i-a tratat cu blândeţe pe conspiratori[251].

Celălalt atentat la viaţa împăratului a avut loc în noiembrie 562. Acesta a avut ca participanţi pe Marcellus, Ablabius, fiul lui Miltiades şi Sergius, nepotul curatorului Aetherius. Complotul fiind descoperit, în decursul anchetei au fost acuzaţi trei ofiţeri ai lui Belisarius, Isaac, Vitus şi Paulus, care la rândul lor l-au acuzat pe general de complicitate. În consecinţă, Belisarius a fost dizgraţiat, pentru scurtă vreme însă, de vreme ce la 19 iulie 563 şi-a reprimit toate demnităţile[252].

De remarcat pentru epoca lui Iustinian este absenţa oricărei uzurpări cu caracter militar. Chiar dacă, aşa cum s-a întâmplat în cazul complotului lui Artabanus, avem de-a face cu militari, aceştia nu mai apelează la trupe pentru a-l înlătura pe împărat. Aceasta, datorită schimbării caracterului puterii imperiale. Victoria militară nu mai este determinantă în succesul guvernării; mai degrabă, şi acest fapt se poate observa încă din timpul lui Theodosius al II-lea, pietatea împăratului este cea care generează victoriile împotriva barbarilor. Schimbarea ideologiei imperiale a dus şi la schimbarea mentalităţii: împăratul este Augustus prin graţia divină, fiind protejat de către divinitate. De asemenea, de remarcat că, începând de la Anastasius, membrii masculini ai familiei imperiale ocupă poziţiile cheie din armată şi administraţia centrală. În consecinţă, dispunând de membri ai familiei şi generali/funcţionari loiali, împăratul este cu mult mai în siguranţă. Uzurparea deschisă devenea astfel extrem de dificilă, de

---

[251] Conspiraţia lui Artabanus este relatată de Procop., BG, III, 31, 1-10; v. şi E. Stein, Bas-Empire, II, pp. 590-591.

[252] Ibidem, p. 779.

unde şi apelul la comploturi, care cel puţin teoretic aveau mai multe şanse de reuşită.

Perioada avută în discuţie s-a remarcat prin evoluţia continuă a atitudinilor faţă de puterea imperială. Dacă în secolul al IV-lea, persistă uzurpările de tip militar, moştenire a secolului al III-lea, aceeaşi perioadă a fost martora creşterii rolului legitimităţii dinastice. Un Constantin, Maxentius, Magnentius sau Iulian şi Procopius, chiar dacă reprezintă cazuri diferite, au abordat la fel uzurparea şi legitimitatea sa: rolul familiei a fost accentuat, şi chiar în cazul în care nu exista o legătură de rudenie cu dinastia domnitoare, aceasta era creată prin căsătorie.

Chiar şi în epoca tetrarhiei, exista tendinţa spre continuitate, prezentă în titulatura imperială. Apelul era însă diferit, în funcţie de atitudinea faţă de tetrarhie; uzurpatorii care doreau o apropiere de membrii tetrarhiei aveau în componenţa numelui imperial titlul de Marcus Aurelius (acesta devenind în a doua jumătate a secolului al III-lea şi în epoca tetrarhică un titlu imperial, la fel ca *Imperator Caesar Augustus* în perioada Principatului), în timp ce cei care doreau distanţarea faţă de aceasta apelau la alte personalităţi: cazul lui L. Domitius Domitianus sau Domitius Alexander, care s-au legitimat de la L. Domitius Aurelianus. Oricum, este de remarcat tema continuităţii şi a stabilităţii, atât de prezente în propaganda uzurpatorilor.

Uzurpările din Occident din epoca lui Theodosius I, chiar dacă depăşesc cadrul strict al prezentei lucrări, au fost tratate pentru că au declanşat reacţia Orientului, prin intervenţia împăratului din Constantinopol. Chiar dacă au fost iniţiate de către militari, ele au fost semnificative şi din punct de vedere religios: atât Magnus Maximus, cât şi Eugenius au avut şi o abordare religioasă, din punctul de vedere al ideolologiei. Dacă Magnus Maximus se considera campion al ortodoxiei niceene împotriva guvernării ariene a lui Valentinian al II-lea sau a ereziei priscilliene, uzurparea lui Eugenius a reprezentat ultima reacţie păgână serioasă împotriva creştinismului triumfător. De remarcat aici şi conotaţia ideologică a bătăliei de la râul Frigidus: în timp ce Theodosius a făcut apel la eremitul Ioan de Lycopolis pentru a afla rezultatul bătăliei şi a-şi asigura, prin intermediul eremitului, protecţia divină, Eugenius avea pe steaguri imaginile lui Jupiter şi

Hercules[253]. De remarcat este evoluţia în decursul secolului a balanţei religioase: dacă în epoca tetrarhiei creştinismul era considerat ca religie ilicită (dovadă marea persecuţie din anii ’303 – 311), la sfârşitul secolului o ultimă zvâcnire a păgânismului şi-a găsit expresia în uzurparea lui Eugenius, mişcare iniţiată de către aristocraţia senatorială romană, dominată în acea perioadă de cercul Flavienilor. Chiar şi în interiorul acestei aristocraţii, nu mai există solidaritatea atât de clamată de istoricii moderni: avem aici de-a face cu un conflict care opune cercul Flavienilor, păgân şi tradiţionalist, grupării conduse de familia Aniciilor, reprezentată de Petronius Probus, creştină şi adaptată la politica procreştină dusă de către majoritatea împăraţilor secolului al IV-lea.

Epoca theodosiană (379 – 450) s-a remarcat prin creşterea stabilităţii în ceea ce priveşte puterea imperială. Introducerea a noi elemente în ideologia imperială – cum ar fi pietatea creştină – a dus la scăderea prezenţei efective a împăratului pe câmpul de luptă; în această perioadă, era de ajuns pietatea creştină pentru ca trupele romane să câştige victorii sub comanda generalilor, dar în numele împăratului. O altă măsură remarcabilă, care a dus la descurajarea uzurpărilor din Orient, a fost reforma militară din timpul lui Theodosius I. Multiplicarea *magiştri*lor *militiae* şi controlarea barbarilor prin subsidii a scăzut rolul militarilor, deposedându-i de singura modalitate de câştigare a prestigiului, victoria militară. În plus, controlul fondurilor militare de către prefectul pretoriului a dus la creşterea rolului funcţionarilor din administraţia palatină; împreună cu prefectul pretoriului, *magister officiorum* sau *praepositus sacri cubiculi* au devenit personaje cheie în controlul puterii imperiale. După 518, vom asista la ascensiunea unui alt personaj, de astă dată de factură militară, *comes excubitorum*, cu rol decisiv în alegerea noului împărat.

Aceeaşi perioadă (379 – 450) a fost martora creşterii rolului femeilor aparţinând familiei imperiale, care au ajuns uneori să controleze nemijlocit puterea. Dispunând de auxiliari fideli (ca în cazurile Pulcheria – Helio, Eudocia – Cyrus), femeile din *familia Caesaris* dominau împăraţi fără personalitate şi educaţi în cultul

---

[253] Theod. Cyr., HE, V, 24, 4.

supunerii creştine faţă de Dumnezeu.

A doua jumătate a secolului al V-lea a fost martora revenirii militarilor pe scena politică; isaurienii, semibarbari, s-au impus cu autoritate în faţa guvernării civile. Însă, perioada Leo – Zeno a marcat şi tendinţa de eliberare a împăraţilor de sub dominaţia generalilor. Dacă Leo a apelat la asasinat, Zeno şi-a constituit propria grupare, pentru a scăpa de dominaţia lui Illus. Caracter abil, Zeno a reuşit să manevreze cu succes între diversele grupuri de presiune existente la curte sau în afara sa, reuşind – surprinzător – să se menţină la putere în ciuda uzurpărilor şi revoltelor, unele (de exemplu, Illus, în 484) pornite din interiorul propriei grupări.

Epoca lui Anastasius a fost dominată de crizele religioase: opoziţia chalcedonian – monofizit a reprezentat un element determinant pentru răscoalele din Hipodrom sau revoltele lui Vitalian. Acestora, Anastasius le-a făcut faţă cu succes, fie prin persuasiune (cazul revoltelor din circ), fie prin forţa militară (revoltele lui Vitalian). Însă, la moartea sa, revenirea ortodoxiei chalcedoniene în poziţia de religie de stat a fost posibilă doar prin accederea lui Iustin I la putere.

Perioada lui Iustinian a fost dominată pe plan intern de un eveniment major: răscoala Nika, având atât conotaţii antidinastice, cât şi un substrat de nemulţumiri împotriva politicilor fiscale promovate de favoriţii imperiali. Folosind în mod brutal forţa militară, împăratul a reuşit depăşirea cu succes a crizei; pentru perioada de după 548, avem de-a face cu conspiraţii împotriva împăratului, descoperite însă.

De remarcat pentru perioada secolelor V-VI este creşterea rolului familiei imperiale: dacă, într-o primă perioadă, femeile din *domus regnatrix* erau cele care dictau sau transmiteau legitimitatea, în epoca Anastasius – Iustinian membrii de sex masculin erau cei care contau. Promovând în posturi importante atât membri ai familiei imperiale, cât şi slujitori capabili şi devotaţi, împăraţii s-au sprijinit pe aceştia, constituindu-şi o adevărată „pânză de păianjen", imposibil de rupt de către uzurpatori.

Romani şi barbari la începutul secolului al V-lea. Cazul gotic.

Invazia hunilor în Europa (c. 375) a produs o mişcare fără precedent în sânul populaţiilor barbare. După cum menţionează Ammianus Marcellinus (XXXI, 3, 8): „S-a aflat că nişte hoarde de oameni cum nu s-au mai văzut alţii la fel până acum, năvălind ca un uragan de pe vârfurile munţilor sau din adâncul văilor, răstoarnă şi

distrug tot ce întâlnesc". De teama acestora, vizigoţii, sub conducerea lui Fritigern şi Alaviv, au cerut azil în imperiu. Datorită abuzurilor comandanţilor romani regionali, refugiaţii goţi s-au revoltat (376), timp de doi ani, peninsula balcanică fiind devastată de răsculaţi. Deznodământul l-a constituit victoria goţilor de la Adrianopol, în 378, când însuşi împăratul Orientului (Valens) a căzut pe câmpul de luptă. Abia în 382, noul Augustus al Orientului, Theodosius I, a reuşit încheierea unui tratat cu goţii revoltaţi.

În conformitate cu tratatul (*foedus*) încheiat la 3 octombrie 382, între Theodosius I şi vizigoţi, ultimii constituiau o entitate politică autonomă în interiorul imperiului, fiind percepuţi ca federaţi ai statului roman. În această calitate, erau obligaţi să-i sprijine militar pe romani în caz de nevoie, însă şefii lor puteau primi doar posturi de comandă subordonate comandanţilor romani. În contextul uzurpării lui Magnus Maximus în Occident (383), thervingii au participat la campania lui Theodosius împotriva uzurpatorului. Însă o parte dintre ei, probabil mituiţi de către uzurpator, au dezertat şi s-au refugiat în mlaştinile aflate la gura râului Axios (Vardar), la vest de Thessalonic, în Macedonia. Apărea aşadar o primă defecţiune în cadrul sistemului de alianţă imaginat de către Theodosius.

Pe de altă parte, în vara lui 391, numele lui Alaric apărea pentru prima dată în surse, în caliatte de conducător al unui raid de pradă pornit de la nordul Balcanilor şi care a ajuns până în Grecia. Cine era personajul care îşi făcea atât de spectaculos intrarea în istorie?

Probabil fiul lui Alaviv (unul dintre conducătorii goţi de la 376) şi numit după un „rege" herul, înfrânt de marele Ermanarich, Alaric făcea parte din al doilea clan „regal" al goţilor, cel al Balthilor. Personalitatea sa, aşa cum a fost transmisă de către sursele antice, de multe ori părtinitoare faţă de şeful got (perceput ca prototipul răului, pedeapsa lui Dumnezeu aruncată asupra Romei pentru păcatele sale), ne arată în fapt un conducător remarcabil, capabil să-şi ţină oamenii în frâu şi să negocieze cu romanii, extrăgând avantaje chiar din poziţia unui învins. Departe de a avea imaginea unui barbar necioplit, Alaric ni se prezintă ca un om de stat abil, care pe parcursul a 19 ani şi-a condus oamenii spre scopuri precise: acela de a avea un teritoriu propriu, intrarea în alianţă cu romanii şi recunoaşterea autorităţii asupra propriilor oameni, fără interferenţe din partea statului roman. Folosind un amestec de brutalitate şi diplomaţie, Alaric a ştiu să-şi

urmărească cu dibăcie scopul, în pofida „inferiorităţii" culturale cu care a fost creditat. De altfel, această abilitate politică a reprezentat chiar unul dintre „capetele de acuzare" aduse în discuţie de către autorii romani: perifidia barbară, *topos* în genere întâlnit în surse, cu care a fost creditat Alaric, era menită să accentueze faptul că şeful got a profitat de bunăvoinţa gazdelor romane, pentru a le jefui. O altă versiune prezentă în sursele greco-romane de factură păgână, a făcut din Alaric „instrumentul zeilor", care a pedepsit Roma pentru îndepărtarea de la religia strămoşilor. Sau, în perspectiva creştină, Alaric a devenit „biciul lui Dumnezeu", prin care romanii au fost pedepsiţi pentru păcatele lor. În ambele versiuni, şeful got apare aşadar că instrument al mâniei divine, unealtă a divinităţii pentru pedepsirea romanilor. Bineînţeles, ultima versiune, redactată ulterior jafului Romei, încearcă explicarea evenimentului. Or, mândria romană, alimentată de numeroasele victorii din trecut împotriva barbarilor, nu putea să se plece în faţa superiorităţii unui „mărunt" şef barbar. În consecinţă, s-au căutat explicaţii care ţin de domeniul supranaturalului, pentru a explica slăbiciunea Romei în cumpliţii ani 401 – 410.

În fapt însă Alaric şi oamenii săi par să fi supravieţuit doar datorită intrigilor de la curtea imperială de la Ravenna, în care un rol major l-a jucat executarea lui Stilicho, apărătorul imperiului, în 408. Dacă anterior acestui eveniment, şeful barbar a putut fi controlat de către autorităţile imperiale, în perioada următoare nu a existat la Ravenna nicio putere capabilă de a pune frâu ambiţiilor lui Alaric şi de a negocia cu el.

Revenind la evenimentele ultimului deceniu al veacului al IV-lea, în 391, Alaric apărea pentru prima dată în surse, în calitate de conducător al unui raid de pradă pornit de la nord de Balcani. Înfrânt de Stilicho în 392, pe râul Hebrus/Mariţa, apoi în Larissa Thessaliei (395) şi pe platoul Pholoë din Elis (397), Alaric şi oamenii săi au supravieţuit doar datorită „generozităţii" lui Stilicho. Aceasta nu reprezenta o generozitate gratuită, pentru că generalul roman intenţiona să-l folosească pe şeful barbar ca pe un pion în complicatul joc pentru recâştigarea întregii prefecturi Illyricum de către Occident.

În acest context însă, guvernul de la Constantinopol s-a dovedit mai abil decât Stilicho. În vara lui 401, Alaric a fost persuadat să se îndrepte spre Italia, aceasta şi din cauză că devastările masive din

provinciile balcanice nu mai permiteau supravieţuirea oamenilor săi. Or, problema stringentă a şefului got era legată chiar de existenţa oamenilor săi, în condiţiile suprimării subsidiilor şi alocaţiilor de hrană de către guvernul oriental. Problema hranei, de altfel, va domina întreaga politică a lui Alaric: pe lângă cererea unui post în armata romană (cel de *magister militum*), în toate negocierile sale se regăseşte, obsedant, această dorinţă: asigurarea hranei.

În vara lui 401, a început marşul lui Alaric spre Italia. Invazia în Italia a fost relativ uşoară, pentru că în acelaşi timp, vandalii şi alanii l-au obligat pe Stilicho să-şi concentreze trupele în Raetia şi Noricum, pentru a face faţă pericolului. La 18 noiembrie 401, Alaric ajunsese deja în Italia; slaba apărare romană, pe râurile Isonzo şi Timavo, a fost mai mult simbolică. Goţii au înaintat până la Aquíleia, important centru în nordul Italiei, pe care l-au asediat. Datorită însă incapacităţii goţilor de a cuceri oraşe fortificate, Aquíleia a reuşit să se apere cu succes. În timpul iernii 401/402, goţii au părăsit asediul Aquíleii şi au capturat mai multe alte oraşe, inclusiv câmpia Veneţiei, pe care le-au devastat cumplit, punând în cele din urmă în pericol chiar capitala Occidentului, la acea dată Milano.

În sânul populaţiei italice, invazia gotică a fost prevestită de o serie de apariţii pe cer şi de o creştere a difuzării sentimentelor milenariste, fenomene care au înfricoşat populaţia. Astfel, la Roma, zidurile lui Aurelian, căzute deja în ruină în unele locuri, au fost reparate în grabă, iar împăratul Honorius intenţiona să fugă în Gallia. Pe de altă parte, au fost luate măsuri de apărare: Stilicho a recrutat în grabă unităţi de cavalerie alană şi trupe de federaţi vandali, reuşind să ajungă la timp pentru a salva Milano de sub ameninţarea gotică. În acest context, capitala Occidentului a fost transferată la Ravenna, oraş întărit şi protejat de mlaştinile de la vărsarea râului Po.

Apoi, în februarie-martie 402, goţii s-au deplasat spre vest, pe malul nordic al râului Po. Fiind însă înştiinţat că trupele Galliei se îndreptau spre Italia, avându-l pe Stilicho în spate şi pentru a nu fi prins, în consecinţă, între două fronturi, Alaric s-a îndreptat brusc spre sud. Însă la Pollentia, a fost ajuns din urmă de către Stilicho. În ziua de Paşte a anului 402 (6 aprilie) a avut loc bătălia. Stilicho i-a acordat lui Saul, comandantul trupelor de federaţi alani, onoarea de a începe bătălia; acesta i-a atacat prin surprindere pe goţi, reuşind să le provoace mari pierderi şi cucerindu-le tabăra. Cu această ocazie,

întreaga pradă câştigată de goţi până atunci a căzut în mâinile romanilor. Alaric a iniţiat un contraatac, în cadrul căruia alanii au fost respinşi, Saul însuşi căzând pe câmpul de luptă. Deşi Stilicho a reuşit să restabilească situaţia, bătălia s-a terminat în mod nedecis, cu toate că ulterior, panegiriştii generalului roman l-au transformat în învingător. Alaric a reuşit să se retragă de pe câmpul de luptă, dar s-a oprit lângă Verona.

În iulie sau august 402, a avut loc bătălia de la Verona. Şi de această dată, Stilicho a avut câştig de cauză: goţii au fost încercuiţi pe o colină lângă Verona. A urmat un adevărat asediu, în cursul căruia au avut loc dezertări masive din partea goţilor. Cu această ocazie, au trecut de partea romanilor Ulfilas, regăsit mai târziu în postul de *magister militum* şi Sarus, devenit după aceea fidel apărător al cauzei romane în Occident. În cursul asediului, Alaric a suferit pierderi grele, fiind în cele din urmă obligat să părăsească Italia, retrăgându-se, cu permisiunea lui Stilicho, „în teritoriul barbar de lângă Dalmaţia şi Pannonia", de unde a pornit o serie de raiduri devastatoare în partea de est a prefecturii Illyricum. Probabil că, la Pollentia şi Verona, Alaric şi Stilicho au ajuns la o înţelegere, ca vizigotul să acţioneze în favoarea Occidentului. Trebuie amintit faptul că pe un alt plan, avem de-a face cu o ostilitate crescândă între Orient şi Occident, determinată atât de pretenţia lui Stilicho de a fi tutorele lui Arcadius, împăratul din Orient, cât şi de cererea Occidentului, de a-i fi returnată partea orientală a prefecturii Illyricum, aflată în acel moment sub autoritatea Constantinopolelui. Poate de aceea, raidurile lui Alaric în Illyricum de est pot fi justificate prin folosirea sa de către Stilicho, pentru a obliga Orientul să cedeze cererilor sale.

În acest context politic relativ complicat, în 405 a avut loc invazia bandelor lui Radagaisus în Italia. Originea lui Radagaisus şi a bandelor sale, comparate de multe ori cu lăcustele, rămâne controversată în cercetarea modernă. Ce se ştie cu certitudine despre Radagaisus este religia sa: era păgân. De regulă, au fost consideraţi goţi; mai degrabă însă erau un conglomerat de barbari de diferite origini, al căror scop primar era jaful.

Mai întâi, Radagaisus a atacat Illyricum, de unde refugiaţii s-au îndreptat disperaţi spre Italia. Oraşul Flavia Solva a fost incendiat şi distrus, ulterior fiind abandonat; o soartă asemănătoare a avut Aguntum. De aici, bandele invadatoare s-au îndreptat spre Italia. În

disperare de cauză şi luat prin surprindere, Stilicho a angajat federaţi goţi, alani şi huni pentru a opri invazia. Abia la Faesulae (Fiesole), furia lui Radagaisus a putut fi oprită. Într-o bătălie sângeroasă, în care o treime din oamenii săi au fost ucişi, Radagaisus a fost înfrânt de trupele imperiale. El a fost capturat şi executat, la 23 august 406, în vreme ce prizonierii au fost încorporaţi în unităţile de elită romane. Drept mulţumire pentru victoria asupra barbarului, lui Stilicho i-a fost ridicată o statuie la Roma, pe tribuna rostrată, ca o recunoaştere a „dragostei sale excepţionale pentru poporul roman" (*CIL*, 1731 şi 31913).

La sfârşitul anului 406/începutul lui 407, o nouă lovitură venea să se adauge celorlalte: profitând de slăbirea defensivei de pe *limes*-ul renan, bande de alani, vandali şi suevi au trecut Rinul şi au invadat Gallia. Invazia lor a fost comparată cu un val nimicitor, care a pustiit Gallia în diagonală. Invazia barbară şi incapacitatea autorităţilor de a gestiona criza au dus la o cascadă de uzurpări pornind din Britannia, unde pe rând Marcus, Graţian şi Constantin al III-lea au fost proclamaţi Augusti de către trupele revoltate. Acestea, ca şi trecerea lui Constantin al III-lea în Gallia, cu scopul declarat de a opri năvala barbarilor, au complicat şi mai mult situaţia deja dificilă în care se găsea Occidentul.

Încercarea lui Stilicho de a-l folosi pe Alaric în vederea recâştigării prefecturii Illyricum, împotriva Orientului, l-a transformat pe generalul roman (de origine vandală) dintr-un erou, apărător al Italiei şi civilizaţiei romane, într-un trădător. Consecinţă a intrigilor de la curtea imperială, la 22 august 408, Stilicho a fost demis şi executat. A urmat o adevărată vânătoare a barbarilor din Italia. Aceştia, pentru a-şi salva viaţa, în disperare de cauză, au îngroşat rândurile lui Alaric. Deja, şeful got, după o incursiune în Noricum (primăvara 408), se găsea în nordul Italiei, de unde a cerut suma enormă de 288.000 de solidi de aur, altfel ameninţând cu invazia. În contextul executării lui Stilicho şi sub influenţa facţiunii antigermanice de la curtea imperială, Honorius a respins cererile lui Alaric.

În consecinţă, a avut loc noua invazie gotică în Italia. Fără a întâmpina vreo rezistenţă serioasă în drumul spre Roma, goţii s-au deplasat „ca într-o procesiune festivă" pe următorul traseu: pe Via Postumia până după Aquileia, apoi spre Verona şi Cremona. Lângă Cremona, goţii au trecut râul Po, apoi, pe Via Aemilia, prin Verona, s-au

îndreptat spre Rimini. De la Rimini, au luat-o pe coastă până la Ancona, intrând apoi în teritoriul Picenilor, de unde, pe Via Salaria, spre vest, pe ruta Ascoli-Reate, au ajuns la Roma. Întreaga campanie a durat doar o lună, octombrie 408.

Ajuns în faţa Romei, Alaric a asediat-o. Blocat complet, oraşul a ajuns la înfometare şi corolarul acesteia, epidemiile, care au decimat populaţia. În acest context, au apărut felurite zvonuri şi profeţii legate de salvarea oraşului cu ajutor divin. Au apărut chiar glasuri din rândul aristocraţiei senatoriale păgâne, cere cereau revenirea la riturile păgâne pentru salvarea oraşului. În ceea ce-l priveşte pe Alaric, sursele ne informează că un demon i-a ordonat să atace Roma (Socrates Scolasticul, *Historia ecclesiastica*, VII, 10; Sozomenos, *Historia ecclesiastica*, IX, 6).

S-a ajuns în cele din urmă la negocieri cu şeful barbar, în cursul cărora Alaric a cerut 5.000 de livre de aur, 30.000 de livre de argint, 4.000 de robe de mătase, 3.000 de blănuri vopsite cu purpură, 3.000 de livre de pier şi încheierea unei păci eterne cu imperiul. În cursul negocierilor, mii de sclavi barbari au trecut în tabăra goţilor, îngroşând rândurile acestora.

Datorită eşecului negocierilor, dar şi devastărilor produse de goţi în împrejurimile Romei, în cele din urmă Alaric a decis retragerea în Etruria, la sfârşitul lui 408.

În acest context, 6.000 de soldaţi de elită au sosit din Orient (Dalmaţia) în ajutorul lui Honorius. Ajutorul primit l-a determinat pe împărat să refuze orice negociere cu şeful got, în speranţa înfrângerii acestuia. Trupele dalmate au mărşaluit către Roma, încercând despresurarea oraşului; atacaţi prin surprindere de către goţi, au fost nimiciţi.

În 409, cumnatul lui Alaric, Athaulf, conducător al unor bande de goţi şi huni în Pannonia superioară, s-a pus în mişcare spre Italia, ajungând aici în acelaşi an şi întărind forţele lui Alaric. Încurajat de sosirea cumnatului său, şeful got şi-a prezentat la Rimini noile cereri pentru a ridica asediul Cetăţii Eterne: provinciile Noricum şi Veneţia pentru colonizare, subsidii anuale şi distribuţii de grâne, titlul de *magister militum* pentru el. Şi aceste negocieri au eşuat, datorită intrigilor de la curtea imperială, unde facţiunile antişi progermanice luptau pentru a capta interesul şi bunăvoinţa împăratului. Eşecul negocierilor l-a determinat din nou pe Alaric să pornească spre Roma,

unde a intrat în tratative direct cu senatul. Urmare a acestora, Alaric şi-a proclamat propriul împărat, pe Priscus Attalus, fost prefect al oraşului. Aparţinând cercului de amici păgâni ai retorului Symmachus, a fost botezat în ritul arian de către episcopul goţilor Sigesar şi încoronat ca Augustus. În acest context, Alaric a fost numit de către noul împărat *magister utriusque militiae*, Athaulf a devenit *comes domesticorum equitum*, iar Romanus, *comes domesticorum peditum* (Zosimos, V, 64, 1; VI, 6, 1 – 7; Sozomenos, *Hist. eccl*., IX, 8, sq; Orosius, *Historia adversus paganos*, VII, 42, 7 sq.). Eşecul guvernării lui Attalus, ca şi incapacitatea acestuia de a îndeplini cererile goţilor, au dus în cele din urmă la demiterea sa de către Alaric în iulie 410, la Rimini (Sozomenos, *Hist. eccl*., IX, 8; Zosimos, VI, 9 – 12). S-a încercat apoi o apropiere de Honorius, împăratul legitim, Alaric trimiţând insignele imperiale la Ravenna. Aceasta însemna recunoaşterea lui Honorius ca singurul în măsură a îndeplini cererile goţilor. La Alpes, la circa 8 mile de Ravenna, a avut loc prima întrevedere dintre şeful got şi împărat. Se ajunsese deja la o înţelegere, când Sarus (dezertorul din 402, aflat acum în solda romanilor), împreună cu 300 de soldaţi, a atacat prin surprindere armata gotică. Reuşind să scape din capcană, Alaric a întrerupt orice negociere şi s-a îndreptat direct spre Roma. De această dată, goţii au intrat în Roma, probabil datorită unei trădări din interior (la 24 august 410). Goţii au jefuit sistematic Oraşul Etern, pe parcursul a trei zile, însă au cruţat bisericile creştine. În schimb, Athaulf a capturat-o pe Galla Placidia, sora împăratului, cu care de altfel se va căsători în 414.

Jaful Romei a reprezentat un şoc profund pentru contemporani: autorii, creştini sau păgâni, au dat vina pentru căderea Romei fie pe păcatele locuitorilor, fie, respectiv, pe îndepărtarea de la tradiţiile strămoşeşti. Cert este că jaful a reprezentat o operaţiune bine organizată şi executată sistematic, fără a se ajunge la distrugeri, incendieri sau violenţe majore. Şocul moral a fost însă uriaş. Capitala imperiului, chiar a lumii civilizate, ajunsese pe mâna barbarilor! Evenimentul reprezenta pentru contemporani un semn cert de apropiere a sfârşitului lumii, de unde şi inflaţia de preziceri milenariste care invadează lucrările autorilor antici.

După jaful Romei, Alaric s-a îndreptat spre sud; intenţia sa era, în continuare, de asigurare a hranei pentru oamenii săi. Scopul său era trecerea în Sicilia şi apoi în bogata Africă de Nord, unde, credea el,

toate problemele legate de asigurarea hranei ar fi luat sfârşit. În drum spre Sicilia, au fost capturate oraşele Capua şi Nota. Însă trecerea în Sicilia a reprezentat un eşec. Goţii nu erau marinari.

Reîntorcându-se spre centrul Italiei, în Bruttium, a avut loc moartea lui Alaric. I-a urmat la conducerea goţilor cumnatul său Athaulf, care îi va trece în Gallia. În urma lui Alaric, a rămas mormântul său, aflat într-un loc necunoscut şi legendele legate de comoara goţilor, îngropată (se crede) împreună cu el în râul Busento. Peregrinările poporului său vor lua sfârşit abia în 418, când va fi încheiat un tratat cu romanii.

Orient şi Occident în secolele V-VI

Istoricul relaţiilor dintre Orient şi Occident în antichitatea târzie s-ar rezuma la decăderea continuă a autorităţii imperiale în Occident, până la aşa-numitul eveniment al „căderii Imperiului Roman de Apus" şi constituirea regatelor barbare din Occident, urmând apoi, în secolul al VI-lea, „reconquista lui Iustinian". Realitatea este cu mult mai complexă decât pare la prima vedere. Chiar şi extrem de clarul moment (pentru unii) al „căderii Imperiului Roman de Apus" din 476, după o atentă analiză a surselor, nu mai apare atât de evident. Pentru că nu există două state romane, ci doar două părţi ale unui imperiu, iar momentul 476 nu înseamnă dispariţia nici măcar a autorităţii imperiale în Occident; pe de altă parte, atitudinea lui Odoacru nu este nouă; înaintea sa, generalul de origine barbară Flavius Ricimer acţionase în acelaşi mod.

Începând cu 395, devine evident faptul că autoritatea imperială nu mai are o consistenţă reală. Acest aspect, cu precedente în epoca anterioară, este direct legat de ruptura tot mai accentuată între cele două *partes imperii*. În Orientul birocratizat, persoane de sorginte mai ales civilă, având calitatea de prefect al pretoriului, *magister officiorum* sau *praepositus sacri cubiculi*, sunt cele care domină viaţa politică. În plan religios, determinantă este apartenenţa deţinătorului puterii la o confesiune creştină sau alta, fapt care influenţează decizia politică la nivelul curţii imperiale. În acest context, tendinţa dinastică devine mai accentuată decât oricând, alunecând spre varianta cunoscută astăzi a dinasticismului bizantin.

În Occident, tendinţa dinastică a fost mult slăbită de ascensiunea persoanelor de factură militară, care prin îmbinarea dominaţiei brutale cu intrigile de curte au reuşit să se menţină la

putere în detrimentul birocraţiei. Capacitatea militarilor de a domina palatul imperial este determinată şi de un alt factor, mult mai puţin important în Orient şi anume, barbarii. Presiunea barbarilor a marcat pe de o parte ascensiunea persoanelor de factură militară la putere; un alt aspect este reprezentat de implicarea barbarilor în conflictele din interiorul statului roman. O altă trăsătură, ce poate fi caracterizată ca fiind predominantă în Occident, este particularizarea puterii; acest fenomen este strâns legat de disoluţia puterii imperiale în regiunile occidentale, coroborată cu tendinţe separatiste ale provinciilor, fenomen prezent încă din secolul al III-lea. În acest context, devine mult mai uşor de explicat fenomenul creării regatelor barbare pe teritoriul imperiului occidental, de altfel strâns legat de apariţia „tiranilor" menţionaţi de Procopius din Caesareea[254], care se opun autorităţii centrale.

„Regionalizarea" puterii în cadrul regatelor barbare s-a dovedit a fi mult mai viabilă decât Imperiul, fiind în consecinţă de înţeles colaborarea aristocraţiilor locale cu regii barbari. Revenirea bizantină din timpul lui Iustinian este percepută în acest context nu ca o eliberare, ci ca o cucerire. Sistemul birocratic rigid oriental, ca şi încercarea de înlocuire a sistemului de dominaţie lax al regilor barbari cu o administraţie centralizată au fost percepute ca o tentativă de cucerire a Occidentului de către Orient; singura excepţie ar putea fi aici Africa, unde aspectul religios, al opoziţiei vandali arieniromani ortodocşi a determinat perceperea reconquistei bizantine ca pe o eliberare. În cazul Italiei însă, cucerirea bizantină a adus distrugeri masive şi sfârşitul autonomiei aristocraţiei senatoriale, care s-a văzut pusă în situaţia de a fi înlocuită de la putere de persoane de sorginte orientală. Astfel se explică şi colaborarea aristocraţiei senatoriale cu barbarii ostrogoţi şi scurta perioadă de dominaţie bizantină în Italia.

În Gallia, politica dusă de regii vizigoţi, de apropiere de aristocraţia gallo-romană, ca şi menţinerea unei formule de organizare administrativă romană, au contribuit la crearea unui nou pol de putere centrat pe sudul Galliei. Spre sfârşitul secolului al V-lea însă, asistăm la creşterea puterii francilor, care sub domnia lui Clovis vor reuşi

---

[254] Procop. Caes., BV, III, 2, 38; pentru menţionarea tiranilor în Hispanii, cf. E. A. Thompson, Britannia, VIII, 1977, p. 316.

transferul hegemoniei din Gallia în avantajul lor. Creştinarea lui Clovis în rit catolic a contribuit şi ea la o apropiere de elita gallo-romană (pe plan intern) şi la strângerea relaţiilor dintre Bizanţ şi regatul franc. Moştenirea romană a fost astfel preluată de către franci, culminând cu încoronarea noului Augustus din Apus, Carol cel Mare, la 25 decembrie 800.

Realitatea occidentală.

La sfârşitul secolului al IV-lea, Occidentul a cunoscut primele semne ale unui fenomen ce se va dovedi endemic în decursul secolului următor: puterea generalilor.

Încă din 383, revigorarea uzurparilor pornind de la periferia imperiului a demonstrat faptul că centrul italic nu mai era capabil de a controla în mod eficient *pars Occidentis*. Uzurparea lui Magnus Maximus (383 – 388) a fost, s-ar putea spune, un prim semnal în ceea ce priveşte creşterea rolului persoanelor de factură militară în cadrul Imperiului Occidental. Un alt aspect, care va deveni precumpănitor, este apelul la barbari de către ambele părţi aflate în conflict, în condiţiile în care populaţiei îi era interzisă participarea la jocul puterii, prin interzicerea portului şi folosirii armelor[255]. Acest fapt, alături de creşterea incapacităţii autorităţii imperiale de a controla regiunile periferice, a dus la o accentuare a tendinţelor secesioniste ale provinciilor, coroborată cu personalizarea puterii. Această personalizare a puterii, manifestă în repetatele edicte împotriva patronajului, emise de către autoritatea imperială, a dus treptat la asumarea responsabilităţii guvernării în provincii de către aristocraţiile locale, care tind să devină tot mai puţin obediente faţă de autoritatea centrală.

Slăbirea autorităţii centrale a devenit evidentă în timpul lui Honorius (395 – 423), primul din categoria *Aug*uştilor care „domnesc dar nu guvernează". Perioada de guvernare a lui Honorius poate fi caracterizată ca având două faze: „epoca lui Stilicho", între 395 – 408, în care generalul de origine vandală a reuşit menţinerea unei autorităţi centrale cât de cât coerente, în condiţiile invaziilor barbare, coroborate cu uzurpările din Occident şi conflictul cu Orientul. Poate tocmai din cauza conflictului cu *pars Orientis*, anul 395 a fost considerat ca data

---

[255] C. Th., XV, 15, 1 (364), emisă de către Valentinian şi Valens.

tradiţională a împărţirii Imperiului roman. În teorie însă, imperiul rămânea unic; este elocvent în acest sens faptul că legile sunt emise în numele ambilor împăraţi şi faptul că, în măsura posibilului, cele două *partes imperii* continuă să conlucreze. Interesant însă pentru personalizarea puterii este că de fapt, conflictul dintre Orient şi Occident se rezumă la conflictul între două personaje: Stilicho şi Eutropius, care folosesc mijloace diferite pentru menţinerea la putere. Primul, folosindu-se de cariera militară, a ajuns practic stăpânul părţii occidentale a imperiului după moartea lui Theodosius. În această poziţie, a încercat preluarea părţii răsăritene a Illyricum-ului, rămasă sub administraţia orientală, folosindu-se în acest sens de presiunea exercitată asupra Constantinopolelui de către Alaric. Cel mai interesant lucru în această tulbure perioadă este poziţia lui Alaric: iniţial pion al lui Stilicho în manevrele acestuia împotriva Orientului, Alaric are însă o dublă calitate: pe lângă cea de demnitar roman, el este şi şef barbar. Or tocmai această dublă calitate îi permite o posibilitate de manevră între cele două părţi aflate în conflict. Tendinţa sa de a acţiona ca şef barbar devine evidentă odată cunei mplinirea cererilor sale, ajungându-se la evenimentul din 24 august 410, jaful Romei, după ce orice cale de negociere i-a fost închisă de către guvernul occidental. Un alt aspect interesant este faptul că prezenţa lui Alaric în Italia influenţează atât politica internă a curţii de la Ravenna[256], cât şi politica externă. Astfel, în contextul ameninţării reprezentate de şeful vizigot, autoritatea imperială devine incapabilă de a acţiona pe mai multe fronturi: invazia vandalilor, alanilor şi suevilor în Gallia, de la sfârşitul lui 406 şi corolarul ei, cascada de uzurpări din Britannia, având consecinţe deosebit de grave pentru viitorul Occidentului. În acest context, executarea lui Stilicho, acuzat de trădare şi pactizare cu barbarii, este semnificativă pentru a înţelege starea de spirit confuză ce domina la Ravenna. Dispariţia lui Stilicho a avut consecinţe grave: trecerea federaţilor barbari de partea lui Alaric şi dispariţia singurului personaj în măsură a controla situaţia.

Provinciile occidentale, practic abandonate de autoritatea centrală, vor cunoaşte în consecinţă creşterea importanţei

---

[256] A se vedea balansul de putere la curtea occidentală, cu o foarte rapidă succesiune a facţiunilor anti- şi pro-germane, în funcţie de atitudinea faţă de Alaric.

aristocraţiilor locale şi implicit, o creştere a personalizării puterii. Prezenţa germanilor în Gallia, după 406, a determinat şi o creştere a autorităţii episcopilor locali, puşi în faţa necesităţii de a-şi apăra diocezele în faţa invadatorilor[257]. În aceeaşi ordine de idei, uzurparea lui Constantin al III-lea poate fi percepută ca o reacţie a periferiei la incapacitatea centrului de a controla teritoriul. Constantin al III-lea a încercat restabilirea autorităţii imperiale în provincii, confruntându-se însă cu probleme diverse: încercarea de a controla frontiera renană, ralierea populaţiei la programul său, problema invadatorilor deja prezenţi în Gallia şi revolta propriilor generali. Pe de altă parte, încercarea de revenire a autorităţii imperiale în Gallia a dus la un conflict de putere care s-a dovedit dezastruos pentru centrul italic. În acest context, pierderea Britanniei din sfera de autoritate imperială rămâne un eveniment ce marchează prima secesiune majoră (şi reuşită) a unei părţi a Imperiului. De altfel, tendinţele secesioniste ale provinciilor sunt marcate şi de revoltele bacauzilor din Gallia şi Hispanii[258].

Perioada de după dispariţia lui Stilicho (408 – 423) este caracterizată de o anarhie aproape completă în *pars Occidentis*. Vandalii, suevii şi alanii devastează Gallia, deplasându-se lent spre Hispanii, unde vor ajunge în 409; corolar al acestei deplasări, uzurpările amintite mai sus contribuie şi ele la dezagregarea autorităţii imperiale în provincii, în timp ce vizigoţii, sub comanda lui Alaric şi după moartea acestuia, survenită în 410, Athaulf, se deplasează lent din Italia spre Gallia. În Africa, revolta lui Heraclian

---

[257] În contextul invaziei barbare de la sfârşitul lui 406, Toulouse a fost apărat de episcopul Exuperantius: Hieron., Epist. ad Ageruchiam, CXXIII, 16, în PL, t. XXII, 1057-1058; episcopul Germanus din Auxerre a fost şi dux în Gallia: cf. Ian Wood, 1984, p. 9 (cuvântul ducatus este folosit pentru a descrie guvernarea provincială a lui Germanus); de asemenea, în contextul invaziei lui Attila în Italia, acesta a fost oprit prin negocieri de către papa Leo: P. Courcelle, 1948, p. 134.

[258] Termenul de bacaudae înseamnă răsculaţi împotriva autorităţii romane; aceştia au existat doar acolo unde mai subzista autoritatea romană, de unde şi conotaţia secesionistă care se dă termenului; interesant, după dispariţia autorităţii romane, dispar şi aceşti bacaudae. Revoltele lor au avut loc cu precădere în Armorica, Hispania şi probabil Britannia (înainte de 410); pentru anul 437, este înregistrată revolta lui Tibatto, reprimată de autorităţile romane cu ajutorul alanilor lui Goar; pentru bacaudae, v. şi Salvianus, De gub. Dei, V, 6.

(413 – 415) reprezintă un alt aspect al fragmentării puterii imperiale, în timp ce în Germania Secunda, uzurpările lui Iovinus şi Sebastiánus (411 – 413) prezintă un aspect ce va deveni familiar în secolul al V-lea – sprijinul şefilor barbari**259**.

În acest context, se remarcă personalitatea lui Constantius, devenit ulterior Constantius al III-lea, unul dintre cei mai capabili generali romani ai lui Honorius. Acesta a reuşit restaurarea autorităţii romane în Gallia, este drept, pe cu totul alte baze decât cele anterioare anului 406. Începând de acum, s-ar putea spune ca autoritatea imperială în Gallia este constituită pe baze hegemonice, în sensul că romanii s-au erijat în arbitri ai Galliei, rol datorat mai degrabă prestigiului roman, decât forţei militare. Hispaniile însă au fost ocupate aproape în totalitate de către barbari: vandalii hasdingi au ocupat, împreună cu suevii, Galicia, alanii, Lusitania şi o parte din Carthaginensis, vandalii silingi, Baetica. Romanii şi-au menţinut controlul principalelor porturi de la Mediterana, ceea ce le-a oferit încă o efemeră dominaţie a mării. În acest context, ralierea vizigoţilor la cauza imperială a restaurat parţial dominaţia romană în Gallia; pe de altă parte, revenirea romană în Hispanii a eşuat, victoriile lor fiind anulate de victoria vandală din 422 împotriva comandantului roman Castinus.

În Italia, după dispariţia lui Honorius, suntem martorii conflictului dintre Placidia, soţia lui Constantius al III-lea şi sora lui Honorius, indiscutabil, una dintre marile personalităţi ale epocii, şi Castinus, general roman care încearcă să controleze curtea imperială. În acest context, a avut loc uzurparea lui Ioannes, *primicerius notariorum*, proclamat Augustus la Roma, în decembrie 423. Uzurparea a avut loc în momentul creşterii influenţei partidei antigermane la curtea imperială; în consecinţă, Galla Placidia a fost acuzată că a pactizat cu vizigoţii, fiind nevoită să se refugieze la Constantinopol.

Guvernarea lui Ioannes a beneficiat de sprijinul lui Fl. Actius, viitorul campion al romanităţii la Câmpiile Catalaunice. Iniţial ostatic la

---

259 Iovinus a fost susţinut în uzurparea sa de "regele" burgund Gundahar şi de "regele" alan Goar: Olympiodor, fr. 18, în Wood, Britannia, XVIII, 1987, p. 259; la un moment dat, Athaulf şi-a oferit sprijinul uzurpatorului, dar fiind refuzat, a trecut de partea lui Honorius: P. Courcelle, 1948, p. 68.

huni, comandantul roman şi-a fundamentat puterea pe relaţia privilegiată pe care o avea cu aceştia. De altfel, la căderea lui Ioannes, în 425, Actius s-a dovedit a fi un factor deloc neglijabil în viitoarea configuraţie a puterii. Restaurarea Gallei Placidia şi a fiului său Valentinian cu ajutor oriental a transformat practic Occidentul într-o anexă a Orientului. Începând din acest moment, Apusul a subzistat graţie ajutorului oriental şi abilităţii unor personalităţi de prim rang, ca Actius sau Ricimer, care au prelungit existenţa imperiului în Occident cu câteva decenii.

În contextul revenirii Gallei Placidia şi a lui Valentinian (cunoscut în istorie ca Valentinian al III-lea), s-a ajuns la o înţelegere între aceştia şi Actius, sosit cu ajutor hunic pentru Ioannes, dar prea târziu. Pentru perioada imediat următoare, suntem martori la conflictele dintre cei doi protagonişti ai puterii, Galla Placidia şi Flavius Actius. Dacă generalul roman şi-a fundamentat puterea pe sprijinul hunic, Galla Placidia a încercat să-i opună diverşi adversari: Fl. Constantius Felix, *magister utriusque militiae* în perioada 425 – 430, asasinat la instigarea lui Actius; Bonifacius, *comes Africae*, declarat rebel de autoritatea imperială în 427 (acest fapt a avut cele mai grave consecinţe pentru Africa romană, pentru că Bonifacius a facilitat traversarea vandalilor în Africa, unde aceştia vor trece la cucerirea provinciei pe cont propriu). Bonifacius va fi opus lui Actius, dar va eşua şi el în încercarea sa; învingător la Rimini, în 432, în confruntarea directă cu Actius, Bonifacius a murit două luni mai târziu din cauza rănilor primite.

În sfârşit, Placidia l-a sprijinit pe Sebastiánus, rudă cu Bonifacius, într-o ultimă încercare de înlăturare a lui Actius. Ultimul a fost obligat să se refugieze la huni, de unde a revenit în Italia în 433, obligând-o pe Placidia să-l reintegreze în funcţiile sale, Sebastiánus fiind nevoit să se refugieze în Orient.

În Gallia, suntem martori la ascensiunea puterii vizigote după moartea lui Honorius, regele vizigot Theodoric atacând Arles în 425 şi 430, iar Narbo în 436. Litorius, comandant roman, după victorii iniţiale împotriva vizigoţilor, a fost înfrânt şi luat prizonier. Pe de altă parte, asistăm la încercarea burgunzilor de a-şi extinde sfera de dominaţie. De asemenea, notabilă este încercarea lui Actius de a readuce sub

controlul Romei Gallia, printr-o serie de campanii împotriva barbarilor[260]; pe de altă parte, generalul roman este confruntat cu o serie de revolte cărora trebuie să le facă faţă, cum ar fi revolta bacauzilor condusă de Tibatto (437) şi cea a armoricanilor din 442. Împotriva acestor vicisitudini, generalul roman s-a sprijinit în principal pe prietenia sa cu hunii; o altă modalitate de dominaţie a constituit-o instalarea de barbari *foederaţi* în provinciile gallice, ca şi instigarea acestora unii împotriva altora.

Pe de altă parte însă, are loc în aceeaşi perioadă creşterea prestigiului imperiului hunic, odată cu accederea lui Attila la putere. Aceasta va duce la răcirea relaţiilor dintre Actius şi huni, după 448 şi la conflictul ce a avut drept pretext probleme de prestigiu şi influenţă politică (susţinerea a două facţiuni ce luptau pentru putere la francii ripuari); în sfârşit, Genseric, regele vandal, şi-a avut şi el rolul său, interesat fiind în subminarea puterii crescânde a vizigoţilor. Un ultim aspect îl reprezintă afacerea Iusta Grata Honoria, care a oferit un pretext regelui hun pentru invadarea Galliei (Iusta Grata Honoria, sora împăratului, i-a promis lui Attila că se va căsători cu el, oferindu-i astfel pretextul pentru invazie). Invazia hunică în Gallia a determinat coalizarea romanilor cu barbarii împotriva inamicului comun; meritul lui Actius este că a reuşit, în contextul unui pericol ce ameninţa nu numai Imperiul, ci şi barbarii germanici din Gallia, să coalizeze în jurul său vechii adversari; la Câmpiile Catalaunice, în afara trupelor romane, ce însumau 16.000 de oameni, Actius a dispus de trupele foederaţilor barbari: vizigoţi, burgunzi, franci salieni şi ripuari, alani, saxoni şi armoricani[261]. Se poate afirma ca bătălia de la Câmpiile Catalaunice a reprezentat apogeul carierei lui Actius, dar şi ultima afirmare a romanilor din Occident în calitate de conducători ai unei coaliţii de o asemenea anvergură.

Un alt aspect demn de luat în seamă este creşterea prestigiului vizigoţilor după Câmpiile Catalaunice. Cu tot efortul lui Actius de a

---

[260] În 438, campania împotriva vizigoţilor, înfrânţi la Mons Colubrarius: Sid. Apoll., Carm., VII, 297-309; Hyd. Lem., Chron., 117, a. 439; în 440, Aetius lupta împotriva alanilor de pe valea Rhonului: Chron. Gall. a 452, 452, nr. 124; în 443, avem înregistrate lupte împotriva burgunzilor în Sapaudia: Chron. Gall. a. 452, 452, nr. 127.

[261] Iordanes, Getica, XXXVI.

păstra o contrapondere în mai vechii săi aliaţi huni (acesta fiind, după unii autori antici, motivul pentru care hunii nu au fost complet distruşi în bătălie), după 451 asistăm la expansiunea vizigoţilor conduşi de Thorismond în Gallia.

O altă consecinţă a victoriei a fost faptul că prestigiul dobândit de Actius după bătălie a reprezentat şi cauza căderii sale. După dispariţia lui Attila ca ameninţare la adresa Imperiului, Actius a rămas practic fără competitor; Attila, ca pericol potenţial, a fost cel care a menţinut poziţia generalului roman în mod indirect. După eliminarea acestui pericol, spaimele curţii imperiale s-au focalizat asupra lui Actius; sursele prezintă conspiraţia eunucilor de la palat, conduşi de Heraclius, *primicerius sacri cubiculi*, în persuadarea lui Valentinian al III-lea pentru înlăturarea lui Actius. În acest joc politic, regele vandal şi-a avut şi el partea sa în înlăturarea generalului roman, care reprezenta o piedică în calea proiectelor sale imperiale.

În faţa acestei conspiraţii, Actius a fost asasinat la 21 sau 22 septembrie 454, împreună cu însoţitorul său, prefectul pretoriului Boethius, fiind acuzat de trădare. Consecinţele acestui gest au fost dezastruoase. La curtea imperială, conducerea a fost preluată de către eunucul Heraclius, în calitate de *comes sacrarum lărgitionum*; s-a încercat ralierea bucellariilor defunctului, prin intermediul lui Maiorianus, fost apropiat al lui Actius şi numit *comes domesticorum*. Un aspect secundar însă, dar deloc de trecut cu vederea, este reprezentat de tulburările izbucnite în provincii: în Gallia, germanii pornesc expediţii de pradă sau ocupă teritorii la vestea asasinării lui Actius; în Dalmatia, Marcellinus, *comes rei militaris*, se revoltă împotriva curţii occidentale şi se declară supus al autorităţilor de la Constantinopol; în Italia, reacţia la asasinarea lui Actius consta în constituirea unei conjuraţii împotriva lui Valentinian al III-lea, în care membri marcanţi sunt Petronius Maximus, primul dintre senatori, şi doi *bucellarii* ai lui Actius, Optila şi Thraustila.

La 16 martie 455, în Câmpul lui Marte, unde participa la exerciţii militare ale trupelor de gardă, Valentinian al III-lea a fost ucis de Optila, iar eunucul Heraclius a fost ucis de Thraustila. Acest eveniment, ca şi cele ce au urmat, vor completa dezastrul Occidentului. Pe plan intern, asistăm la o revigorare a puterii senatului roman, care vedea în Petronius Maximus, beneficiarul principal al acestui dublu asasinat, un *primus inter pares*; dacă în perioada anterioară, doar

indivizi aparţinând aristocraţiei senatoriale mai aveau acces la structurile de putere, începând de la Petronius Maximus asistăm la revigorarea senatului roman ca factor de putere. Un alt eveniment important este jaful Romei de către Genseric (iunie 455), consecinţă a guvernării lui Petronius Maximus. Genseric se erijează practic în apărător al legitimităţii imperiale, încercând controlarea autorităţii prin urmaşii lui Valentinian al III-lea. Dispariţia lui Petronius Maximus, lapidat de mulţime (31 mai 455) a dus la crearea unui vid de putere şi ascensiunea facţiunii gallice aristocratice, care cu ajutorul vizigoţilor, îl proclama împărat pe Avitus (la 9 iulie 455, Avitus a fost proclamat împărat la Arles, fiind persuadat la aceasta de către Theodoric şi nobilii gallo-romani).

S-ar putea spune că din acest moment, conflictul pentru puterea imperială este de fapt conflictul între diverse facţiuni barbare externe statului roman (mai ales vandali şi vizigoţi), barbari din interior (şi aici îl avem în vedere mai ales pe Ricimer, care se remarca în timpul lui Avitus) şi Imperiul de Răsărit, care prin candidaţii lor încearcă să controleze puterea imperială din Occident.

Interesantă este conlucrarea dintre aristocraţia gallo-romană şi vizigoţi, pentru impunerea candidatului lor. Pretenţiile vizigote au o mai lungă istorie: deja Athaulf încerca să-şi creeze o legitimitate prin căsătoria cu Galla Placidia; de altfel, sursele transmit faptul că Athaulf dorea substituirea României cu Gothia, în care el ar fi devenit Caesar Augustus; de asemenea, visul său era „continuarea imperiului roman, cu forţă gotică", iar el să fie amintit de posteritate ca restauratorul Romei. Apoi, curtea lui Theodoric era supusă influenţei romane, Avitus fiind un apropiat al acestuia; în sfârşit, Theodoric al II-lea este cel care practic l-a impus pe Avitus ca împărat. Într-un panegiric rostit la 1 ianuarie 456, Sidonius Apollinaris subliniază concordia existentă între romani şi vizigoţi; mai mult, sursele transmit faptul că Avitus dispunea de o garda gotică, argument pentru influenţa gotică de la curtea imperială.

În contextul conflictului dintre Avitus şi vandali, se remarcă Flavius Ricimer, fost colaborator al lui Actius. Acesta s-a dovedit a fi artizanul victoriilor împotriva vandalilor. Victoriile militare, ca şi faptul că se bucura de încrederea armatei, ca fost ofiţer al lui Actius, l-au propulsat pe Ricimer în prim-planul scenei politice. Alături de Maiorianus şi aristocraţia italică, Ricimer a reuşit îndepărtarea lui

Avitus şi înlăturarea facţiunii gallo-vizigote de la putere.

În contextul dispariţiei oricărei legitimităţi după extincţia dinastiei theodosiene, împăraţii din Occident au apelat la legitimarea din partea senatului, armatei şi împăratului din Constantinopol; de aceea, după eliminarea lui Avitus, în faţa pericolului vandal, italicii l-au recunoscut pe Marcian ca suveran, iar după dispariţia acestuia, Leo I, interesat în creşterea influenţei orientale în Occident, l-a ridicat pe Ricimer la rangul de *patricius* (probabil şi persuadat de Aspar, care se pare ca îl favoriza pe Ricimer), iar pe Maiorianus la cel de *magister militum*. Următorul pas a fost numirea lui Maiorianus *Caesar*, la 1 aprilie 457; începând însă de la această dată, Maiorianus a încercat ducerea unei politici personale, realizând consensul în jurul persoanei sale; astfel, a intrat în conflict cu Orientul, după aclamarea sa ca Augustus de către trupe, la 28 decembrie 457. Catalogat ca „ultima personalitate din istoria Occidentului roman" 80, încercarea sa de reformare a statului şi redobândire a teritoriilor pierdute de Roma s-a lovit de opoziţia lui Ricimer şi a facţiunii gallo-romane. Pe plan extern, încercarea sa de redobândire a teritoriilor pierdute de Imperiu s-a lovit de coaliţia formată în 458 de vizigoţi, vandali şi suevi; pe plan intern, revolta mercenarilor huni de sub conducerea lui Tuldila (noiembrie 458) şi opoziţia lui Ricimer au constituit factori ce au oprit iniţiativa.

În Gallia, Maiorianus a beneficiat de sprijinul lui Aegidius, *magister militum* al Galliei, a cărui putere se baza pe auxiliarii franci atât de devotaţi, încât îl considerau regele lor81; datorită acestei colaborări, Maiorianus şi Aegidius au făcut joncţiunea în 459, preluând sub controlul lor majoritatea Galliei; a urmat apoi expediţia lui Maiorianus în Hispania, recucerită în 460; totuşi, tentativa imperială de recucerire a *thalassocraţiei* a fost împiedicată de distrugerea flotei de către vandali, undeva între Carthago Nova şi Elche. În aceste condiţii, s-a încheiat pacea cu barbarii; probabil la sfârşitul lui 458, a fost încheiat un *foedus* cu vizigoţii lui Theodoric al II-lea, pentru ca în 460, să fie încheiată pacea cu vandalii. Condiţiile acestei paci erau următoarele: vandalilor li s-au confirmat achiziţiile teritoriale făcute din 455, insulele Baleare, Corsica, cu condiţia de a se abţine de la incursiuni pe coastele Italiei şi Siciliei. Creşterea prestigiului lui Maiorianus l-a pus însă în conflict cu Ricimer; la 2 august 461, lângă Tortona, Maiorianus a fost capturat de bucellarii lui Ricimer, demis din

demnitatea imperială şi executat 5 zile mai târziu.

Odată cu căderea lui Maiorianus, se poate spune că orice manifestare de politică independentă a împăraţilor ce au urmat a fost brutal reprimată. Exercitarea puterii de către Ricimer, s-ar putea spune în mod direct, pentru că Libius Severus (19 noiembrie 461 – 14 noiembrie 465) nu a fost decât o marionetă, a dus atât la înrăutăţirea relaţiilor cu Orientul (Libius Severus nu a fost recunoscut de Leo, cu toate că împăratul de la Constantinopol era onorat în Italia ca prim Augustus[262]) şi la fragmentarea accentuată a imperiului apusean. Astfel, în Gallia, s-a încercat înlocuirea lui Aegidius din calitatea de *magister utriusque militiae Galliarum* cu Agrippinus; Aegidius a refuzat însă să se supună ordinelor, orientându-se spre o alianţă cu vandalii, împotriva lui Ricimer şi a vizigoţilor; în Dalmatia, Marcellinus a devenit ostil Romei, raliindu-se Orientului, pentru ca în Italia, alanii şi sarmaţii colonizaţi în nord să se revolte (revoltă ce a durat până în 461).

Toate acestea conturează tabloul unui Apus aflat în plină dezintegrare, în care chiar şi comandanţii romani refuză să se supună autorităţii centrale; de partea lor, barbarii se află într-o competiţie acerbă pentru moştenirea resturilor posesiunilor romane apusene. În aceste condiţii, imperiul oriental a preluat iniţiativa, prin trimiterea lui Anthemius în Italia. Acesta, însoţit de o puternică armată, desemnat de Leo ca împărat pentru Occident, a debarcat la 1 aprilie 467 la Classe, portul Ravennei. Personaj de factură militară şi beneficiind de ajutorul lui Leo şi Marcellinus din Dalmatia, se spera ca prin numirea sa, noţiunea de imperiu să recâştige teren în Occident. Într-adevăr, vestea că era ajutat de Orient a făcut ca populaţiile gallice să-l recunoască pe Anthemius ca suveran: în nordul Galliei, romanii lui Paulus, succesorul lui Aegidius (asasinat în 464) şi francii salieni foederaţi l-au recunoscut pe Anthemius ca împărat; Armorica, aflată sub control briton, a intrat în alianţă cu Roma (în 468, s-a încheiat alianţa dintre „regele" briton Riothamus şi împărat, împotriva vizigoţilor); un alt procedeu, prin care împăratul şi-a atras de partea sa aristocraţia gallo-romană, a fost implicarea facţiunii lui Sidonius Apollinaris la guvernare (rudele şi amicii lui Sidonius au fost numiţi în funcţii

---

[262] CIL, X, 8072, 4; XV, 7108 sq.

importante: Arvandus, prefect al pretoriului în Gallia pentru a doua oară, Gaudentius, vicar al Galliei, Ecideius, *magister militum*). Împăratul spera ca prin aceste numiri să detaşeze de vizigoţi nobilii gallo-romani ce constituiseră facţiunea lui Avitus, folosind pentru aceasta acordarea de demnităţi, îndeosebi a patriciatului. După modelul bizantin, patriciatul a fost acordat persoanelor de factură civilă cu precădere, încercându-se probabil crearea unei contraponderi la puterea lui Ricimer (patriciatul a fost acordat lui Sidonius Apollinaris, Magnus Felix, de origine galli; lui Fl. Messius Phoebus Severus, filosof păgân; de asemenea, a fost promis lui Ecdicius). Pe plan intern, Anthemius şi l-a raliat pe atotputernicul Ricimer, acceptând căsătoria acestuia cu fiica sa Alypia. Cel mai important fapt însă era ca ambele părţi ale imperiului se găseau din nou reunite împotriva pericolului vandal.

Expediţia comună din 468 a constituit ultima încercare conjugată a celor două *partes imperii* de a elimina pericolul vandal. Atacul, atât pe uscat (Heraclius a fost trimis din Constantinopol la Tripoli în Libya, pentru a înainta în teritoriul vandal), cât şi pe mare (Sardinia a fost cucerita de Marcellinus din Dalmatia; Basiliscus, fratele Augustei Verina, a fost numit comandant al flotei de invazie), a eşuat datorită ezitării lui Basiliscus şi probabil înţelegerii lui Aspar cu vandalii. Consecinţa acestei expediţii eşuate, Marcellinus din Dalmatia a fost ucis la instigarea lui Ricimer, care astfel scăpa de un periculos competitor.

În Gallia, Euric (regele vizigoţilor din 466) ducea o politică activă împotriva romanilor. Împotriva sa, forţele coalizate ale lui Anthemius şi Riothamus au eşuat în încercarea de a opri avansul vizigot. După 471, se poate afirma cu siguranţă că în Gallia au mai rămas doar „pungi" în care autoritatea romană (şi nu neapărat cea centrala) se manifesta: Arles, Massilia în Provence; Auvergne, condusă de Ecideius; în Gallia de nord, Syagrius şi Paulus, care recunoşteau nominal autoritatea imperială. Pe plan intern, asistăm la creşterea opoziţiei faţă de împăratul „grec"; avem înregistrate procesele intentate lui Arvandus, prefect al pretoriului în Gallia, în 468, acuzat că aspiră la tron cu ajutorul vizigoţilor; procesul lui Seronatus, acuzat de trădare, sau cel intentat lui Romanus, *magister officiorum*, implicat într-o conspiraţie împotriva lui Anthemius şi prieten al lui Ricimer. Considerate de Ricimer ca un atac la adresa sa, respectivele procese au

dus la ruptura deschisă dintre general şi împărat. Părăsit treptat de toate forţele politice, Anthemius a fost ucis în lupte de stradă la Roma, la 11 iulie 472, de către Gondebaud, nepotul lui Ricimer sau, conform altor surse, de Ricimer însuşi[263]. Olybrius, candidat al lui Genseric la tronul Occidentului, a fost proclamat împărat de către trupe în faţa Romei, cu acordul lui Ricimer. Rămas în istorie ca un uzurpator, singurul merit notabil al lui Olybrius a fost ca în timpul domniei sale (aprilie 472 – 2 noiembrie 472) a avut loc moartea lui Ricimer, din cauze naturale (19 august 472). Personaj funest pentru istoria Occidentului, Ricimer a dominat cu autoritate scena politică în perioada 457 – 472, suprimând cu brutalitate orice veleităţi de independenţă ale împăraţilor propulsaţi de el. Probabil în legătura cu Aspar şi-a datorat ascensiunea, iar menţinerea la putere a fost datorită relaţiilor personale şi capacităţii deosebite de a intriga în folosul propriu. Un alt aspect, care prefigurează guvernarea lui Theodoric Amalul, este reţeaua de legături personale avute de Ricimer în mediul barbar, datorită cărora a putut apela la sprijinul acestora. În sfârşit, prestigiul de care se bucura în Apus a fost un alt factor important de putere. Moartea sa a lăsat un vid de autoritate, pe care Olybrius l-a umplut numindu-l pe Gondebaud *patricius*.

În buna tradiţie inaugurată de Ricimer, Gondebaud va controla şi el guvernarea Occidentului, prin proclamarea, la instigarea sa, a lui Glycerius, *comes domesticorum*, ca împărat la Ravenna (începutul lui martie, 473). Această proclamare, considerată ca o uzurpare, a stârnit reacţia Orientului, al cărei împărat (Leo I) l-a desemnat ca Augustus pentru Italia pe Iulius Nepos, *magister militum Dalmatiae* şi nepot al lui Marcellinus. În condiţiile invaziei lui Nepos în Italia, în primăvara lui 474, Glycerius a cedat fără luptă, fiind luat prizonier, consacrat episcop şi trimis la Salonae în Dalmatia. În acelaşi an (probabil în iunie), Nepos a primit purpura la Ravenna, de la un trimis al lui Zeno, apoi a fost proclamat Augustus la Roma.

În Gallia, Ecdicius, comandantul roman din Auvergne, a fost numit de Nepos *patricius* şi *magister militum praesentalis*; pe de altă parte, s-a încercat negocierea unei păci cu vizigoţii lui Euric, obiectiv

---

[263] Cassiodorus, Chron., 1293, s. a. 472; Marcellinus comes, Chron., s. a. 472; Procop. Caes., BV, 7, 1-3.

realizat în 475, pace care recunoştea hegemonia vizigotă în Gallia. Înainte însă de a încheia pacea cu vizigoţii, Nepos l-a înlocuit pe Ecdicius cu Orestes, a cărui principală calitate era de fost *notarius* al lui Attila. Revolta acestuia l-a obligat pe Nepos la retragerea în Dalmatia, de unde a încercat să-şi revendice drepturile fără succes, până în 480, când a fost asasinat. În Italia, Orestes, rămas stăpân pe situaţie, l-a numit pe fiul său Romulus ca Auigustus (31 octombrie 475), nerecunoscut de Orient, pentru care Nepos a rămas împăratul legitim.

La refuzul lui Orestes de a acorda barbarilor foederaţi loturi de pământ în Italia, trupele barbare s-au revoltat, proclamându-l ca rege pe Odovacar, de origine skir, anterior comandant al unei bande de războinici ce acţiona în Gallia şi fost partizan al lui Ricimer în conflictul acestuia cu Anthemius. În acest context, după eliminarea lui Orestes (28 august 476, ucis lângă Placentia) şi a fratelui său Paulus (4 septembrie 476, ucis la Ravenna), Romulus a fost înlăturat şi lăsat să trăiască în Campania, ca particular, cu un venit de 6.000 de *solidi*. Un istoric bizantin ne-a lăsat o versiune interesantă a sfârşitului Imperiului Roman de Apus: astfel, înainte de a abdica, Romulus i-a trimis lui Zeno o ambasadă a senatului, în care se spunea că nu se doreşte un imperiu separat, ci un singur împărat va fi de ajuns pentru ambele părţi; Odovacar a fost ales de senat pentru a-i conduce, de vreme ce avea atât cunoştinţe în domeniul politic, cât şi în cel militar. În aceeaşi zi, emisari ai lui Nepos au sosit să-l felicite pe Zeno cu ocazia restaurării sale (înfrângerea uzurpatorului Basiliscus), şi pentru a-i cere ajutor pentru Nepos în vederea recuperării imperiului. Răspunsul lui Zeno, atât la emisarii lui Nepos, cât şi la ambasada senatului, a fost următorul: romanii din Apus au primit doi împăraţi din Orient; pe unul l-au alungat (Nepos), pe celălalt l-au ucis (Anthemius). Cât timp Nepos era în viaţă, ei nu trebuiau să se gândească decât la restaurarea sa; barbarilor le-a răspuns că ar fi bine dacă Odovacar ar primi titlul de *patricius* de la Nepos, iar în caz că acesta nu i l-a acordat deja, Zenon îi conferă acest titlu sperând că Odovacar îl va ajuta pe Nepos să-şi recapete imperiul. Aşadar, anul 476 nu semnifica decât un eveniment minor în viziunea autorităţilor de la Constantinopol; tradiţia că Romulus a fost ultimul împărat roman în Apus a început în secolul al VI-lea, odată cu Marcellinus comes. Chiar şi din punct de vedere numismatic, monede în numele lui Nepos au continuat a fi emise în Italia lui Odovacar; în consecinţă, anul 476 ca data pentru sfârşitul

Imperiului din Apus este practic un mit creat de istoriografia bzantină de secol VI.

În ceea ce priveşte administraţia, fundalul roman a continuat să funcţioneze atât în Italia, cât şi în provinciile gallice pierdute anterior în favoarea vizigoţilor. Doar la nivel central s-a schimbat forma de guvernare, dar chiar şi aşa, romanii au considerat că sunt în continuare supuşi ai Imperiului, pretinzând că Odovacar avea doar o delegaţie pentru a-i guverna.

În provincii, după căderea lui Romulus, ultimele posesiuni romane din Gallia de sud au fost ocupate de vizigoţi: în 477, Arles a fost cucerit de Euric; Raetia şi Noricum se pare că au menţinut o oarecare legătură cu Italia, mai mult din pricina inerţiei administrative, decât din dorinţa guvernului central. *Vita Sancti Severini* relatează că trupele de *limitanei* din Noricum mai aşteptau încă să fie plătite de către împărat, după dispariţia Imperiului. Ultima porţiune de teritoriu roman în Occident a supravieţuit până în 486 – 487, când „regele romanilor" Syagrius, urmaşul lui Aegidius, a fost înfrânt decisiv de către Clovis, regele francilor**264**.

Moştenirea romană în Italia s-a concretizat în persistenţa formelor de dominaţie din epoca imperială. Din acest punct de vedere, competiţia pentru putere a fost câştigată de aristocraţia senatorială, a cărei colaborare cu Odovacar şi apoi regii ostrogoţi s-a dovedit a fi una din „pietrele unghiulare" ale politicii regilor barbari. Aici, ca şi în restul fostului Imperiu Roman de Apus, cu notabila excepţie a Africii, colaborarea dintre aristocraţia/ elita locală şi suprastructura barbară s-a dovedit a fi unul din elementele de bază ale guvernării. Pentru Africa, politica opresivă din punct de vedere religios promovată de vandalii arieni a dus la ruptura dintre aristocraţia romană (sau romanizată) şi suprastructura vandală.

Revenind însă la Italia, guvernarea lui Odovacar s-a remarcat prin continuitatea cu trecutul roman. S-ar putea spune chiar că Odovacar a încercat imitarea unui comportament imperial, abia în timpul războiului cu Theodoric, skirul având veleităţi de independenţă faţă de curtea bizantină. În rest, Odovacar a acţionat ca delegat al împăratului din Orient. Interesant este însă faptul că se considera şi

---

264 Greg. Tur., HF, II, 27.

continuator al tradiţiilor romane; astfel, în 481, Odovacar a cucerit Dalmatia, iar asasinii lui Nepos au fost înfrânţi şi ucişi.

Doar în condiţiile conflictului cu Theodoric Amalul, trimis de Zeno pentru a prelua Italia pentru Imperiu, Odovacar a adoptat un comportament imperial ostil Orientului (fiul său Thela a fost ridicat la demnitatea de *Caesar*). După cucerirea Italiei de către ostrogoţi, Theodoric va adopta aceeaşi tactică: înţelegerea cu aristocraţia senatorială şi păstrarea formei de administraţie romană. Abia spre sfârşitul domniei va manifesta Theodoric atitudini tiranice şi antiromane, ajungând să se desemneze cu titlul de *semper Augustus*, rezervat împăraţilor romani, în mod abuziv[265].

Campania lui Iustinian de recuperare a teritoriilor foste romane va provoca în Italia distrugeri masive, care au dus la dispariţia puterii aristocraţiei locale. Războiul cu ostrogoţii a fost practic perceput de către italici ca o invazie străină (de partea bizantină). Încercarea de dominare a elitei locale prin impunerea unor funcţionari proveniţi din mediul bizantin a dus la reacţii adverse chiar din partea aristocraţiei senatoriale romane, care (în parte) a pactizat cu ostrogoţii. Aceasta explică de ce provincia bizantină a Italiei a avut o existenţă atât de scurtă şi succesul invaziei longobarde din 568.

În finalul acestei expuneri privind realitatea occidentală, câteva concluzii se impun. Personalizarea puterii, strâns legată de creşterea rolului elitelor locale, a dus la apariţia unor centre de putere regionale, reprezentate de acei tirani menţionaţi de Procopius din Caesareea. Pe de altă parte, odată cu creşterea incapacităţii autorităţii centrale de a controla teritoriul, asistăm la preluarea funcţiilor acesteia de către elitele locale. Funcţionari, militari sau din ierarhia eclesiastică (în special episcopi), aceste personaje au pretenţii de autonomie şi chiar independenţă tot mai mari, ajungând să se opună deschis autorităţii centrale. Fragmentarea teritorială a Imperiului de Apus, consecinţă a personalizării puterii, dar şi a prezenţei barbarilor pe teritoriul Imperiului, a dus treptat la desprinderea unor provincii (cazul Britanniei sau Armoricii) şi constituirea de regate barbare, de multe ori ostile guvernării centrale italice. Rolul regilor barbari nu este nici el de neglijat, în condiţiile disoluţiei puterii imperiale. Regi barbari ajung

---

[265] CIL, X, 6850 = Dessau, ILS, 827.

să impună împăraţi, fie în calitate de demnitari romani (exemplul lui Gondebaud şi Glycerius este elocvent), sau pur şi simplu datorită forţei militare de care dispun (de amintit în acest sens cazul lui Theodoric al II-lea şi Avitus). Un alt aspect este dominaţia exercitată de militari, posibilă datorită aceluiaşi pericol barbar omniprezent; dacă în Italia, Actius şi apoi Ricimer au dominat cu autoritate curtea imperială, în provincii, comandanţi militari romani sau barbari exercită efectiv puterea (vezi de exemplu, Aegidius şi mercenarii săi franci).

Orientul a profitat şi el de discontinuitatea prezentă în exercitarea puterii, câştigând o preeminenţă efectivă asupra Apusului. După dispariţia Imperiului în Occident, singurul moştenitor al tradiţiei imperiale romane a rămas Constantinopolul. În această calitate, Imperiul de Răsărit se bucura de o evidentă autoritate în Occident, ai cărui regi privesc spre împăratul bizantin ca spre suveranul lor legitim, care le conferă demnităţi şi titluri romane[266]. Incapabili de a oferi un model alternativ de guvernare, regii barbari (mai ales vizigot şi ostrogot, dar nu numai) au păstrat formula administrativă romană, implicând la guvernare aristocraţia romană (sau romanizată). O excepţie notabilă ar putea constitui aici Africa, unde regatul vandal a stabilit un regim extrem de opresiv din punct de vedere religios. Aici, opoziţia arian – catolic a dominat scena politică; în aceeaşi ordine de idei, episcopii catolici şi oamenii de litere romani au fost persecutaţi de guvernul vandal, care vedea în ei agenţi ai Imperiului. În acest context, populaţia Occidentului a dezvoltat în mentalul colectiv o imagine dual a Orientului: elogiaţi pentru că reprezintă Imperiul şi de aceea priviţi cu speranţă, în eventualitatea unei salvări de sub dominaţia barbară, orientalii erau şi blamaţi pentru că nu mai erau romani decât cu numele; este elocvent în acest sens episodul lui Anthemius, perceput ca salvator al Occidentului din ghearele barbariei; ulterior, când s-a dovedit incapacitatea sa de a recupera teritoriile pierdute, a fost catalogat drept „Graeculus" şi părăsit de susţinătorii săi, care s-au raliat lui Ricimer.

Revenirea bizantină din timpul lui Iustinian a dus la adâncirea

---

[266] În 508, Anastasius i-a trimis lui Clovis, regele francilor, însemnele de ex-consul şi patricius: Greg. Tur., HF, II, 38; în 483, Theodoric Amalul a primit de la Zeno demnitatea de magister militum praesentalis şi consulatul ordinar pentru anul 484: Marcell. comes, Chron., s. a. 483.

diferenţelor dintre Orient şi Occident. Primiţi la început cu entuziasm în Africa, cazul cel mai extrem de regim opresiv barbar, după introducerea administraţiei bizantine, populaţia se va revolta sub conducerea lui Stotzas. Dominaţia bizantină în Occident a dus la distrugerea imaginii idealizate despre Imperiu, accentuându-se percepţia negativă asupra Orientului.

Orientul.

Încă din secolul al IV-lea, Orientul s-a confruntat odată cu trecerea creştinismului în cadrul religiilor licite cu problemele pe care această nouă religie le ridica. Dacă în Apus, controversa ariană nu a prins rădăcini, poate şi datorită urbanizării mai puţin pronunţate (creştinismul fiind, într-o primă fază, o religie esenţial urbană), pentru Răsărit, odată cu sinodul de la Niceea (325), asistăm la ruperea creştinismului, în confesiunile niceeană şi arianism. Controversa ariană a dominat întreg secolul al IV-lea şi a avut consecinţe profunde în ceea ce priveşte istoria politică a celui următor. Aceasta, datorită faptului că populaţiile germanice de la periferia Imperiului au adoptat forma ariană a creştinismului. Acest fapt s-a dovedit a fi o barieră extrem de greu de trecut, în ceea ce priveşte coabitarea romanilor cu barbarii. Cu toată dorinţa lor de a se integra în Imperiu, barbarii se marginalizează în plan religios: barbari, pentru că nu vorbesc latina şi nu au nivelul de civilizaţie necesar, străini prin însuşi faptul că practică o confesiune deviantă, care îi va împiedica să se romanizeze; mai mult, în Africa, opresiunea vandală se va desfăşura mai ales în domeniul religios, aici romanii ortodocşi/niceeni şi episcopii lor optând pentru opoziţia religioasă în faţa persecuţiei.

Unii autori moderni au considerat anul 364 ca dată de separare a Imperiului. Pornind de la informaţia lui Ammianus Marcellinus, s-a încercat demonstrarea faptului că anul 364 reprezintă punctul de ruptură în ceea ce priveşte unitatea Imperiului. Trecând peste faptul că nu există rupturi în ţesătura istoriei, ci, în cadrul „timpului lung al istoriei", se poate vorbi mai degrabă de continuitate, totuşi, momentul 364 are semnificaţia sa; din punct de vedere religios, devine evidentă o separare între cele două *partes imperii*. Dacă în Occident, Valentinian I se dovedeşte tolerant din punct de vedere religios, în Orient fratele său Valens continuă politica începută de Constantius al II-lea, de susţinere activă a arianismului. Poate tocmai de aceea, revenirea din timpul lui Theodosius I a fost atât de virulentă, mai ales împotriva păgânilor.

Politica de promovare militantă a creştinismului, în special a celui de tip niceean, este o caracteristică a perioadei theodosiene. Prin atitudinea sa intransigentă împotriva păgânilor, Theodosius I şi-a atras reacţia cercurilor de putere ale aristocraţiei senatoriale romane, prin excelenţă ataşate religiilor păgâne. Acestea, în alianţă cu generalul barbar Arbogast, vor determina uzurparea lui Eugenius, s-ar putea spune ultima opoziţie deschisă împotriva promovării creştinismului ca religie de stat. Din acest punct de vedere, moştenirea secolului al IV-lea ni se pare evidentă, cel puţin pentru Orient. Aici, comportamentul religios deviant a constituit o preocupare majoră pentru împăraţii antichităţii târzii. Inaugurată de către Constantin cel Mare, dominaţia puterii seculare asupra Bisericii a devenit un fapt în Orientul secolului al V-lea. Cooptată la guvernare, începând de la Marcianus, Biserica s-a dovedit a fi tot mai mult factorul de legitimitate necesar noilor *Auguști*, după stingerea dinastiei theodosiene, prefigurând astfel alianţa dintre Imperiu şi Biserica din perioada bizantină. Desigur, încercări de control a puterii imperiale au existat şi în Orient; ele însă n-au avut amplitudinea celor din Apus, unde un Ambrosius de Milano a dominat atât de categoric asupra puterii seculare.

O altă trăsătură caracteristică Orientului este preeminenţa funcţionarilor asupra militarilor în cadrul sistemului de guvernare. Aspect legat de elenizarea accentuată a puterii, această preeminenţă este strâns legată de sentimentul pericolului reprezentat de militari în privinţa uzurpărilor. Desigur, au existat încercări ale unor personaje de factură militară de a controla puterea sau chiar de a o uzurpa, însă caracteristic pentru Orient este faptul că personalizarea puterii este strâns legată de legitimismul dinastic. În aceeaşi ordine de idei, proximitatea faţă de persoana imperială, percepută ca unicul factor de legitimare a puterii, ca şi controlarea acesteia au constituit un factor major în mecanismul guvernării. Pe de altă parte însă Orientul nu a fost confruntat cu problemele grave prin care a trecut Occidentul; de aceea, a fost cu mult mai în măsură a controla crizele incipiente, având întotdeauna la dispoziţie o modalitate de acţiune: fie deturnarea barbarilor spre Occident, sau plata de subsidii acestora şi cooptarea lor într-o oarecare măsură la programul de guvernare, fie, pe plan intern, promovarea unei alte facţiuni la guvernare. Pe plan politic, conflictele pentru putere reprezintă în mare măsură conflicte pentru controlul familiei imperiale, care acţionează ca un arbitru între

diversele facţiuni. Pentru a înţelege însă relaţia între Orient şi Occident în perioada avută în vedere, este necesară mai întâi o prezentare a istoriei politice din *pars Orientis*, după modelul celei din capitolul anterior.

Fiii lui Theodosius, Honorius şi Arcadius, au fost primii Augusti care nu exercită efectiv puterea. Dacă pentru Occident, dominaţia lui Stilicho este evidentă, în Orient suntem martori la succesiunea unor facţiuni animate de diverse interese, între care se remarca atitudinea faţă de germani. Criza anilor ’395 – 400 şi-a avut practic originea în uzurparea lui Eugenius (392 – 394). La reîntoarcerea trupelor în Orient, Stilicho a încercat manevrarea lui Alaric pentru a obţine partea răsăriteană a diocezei Illyricum. Şeful vizigot, revoltat în 395, a devastat Thracia şi Illyricum, apoi Grecia, unele surse implicând că a acţionat în înţelegere cu Rufinus, prefect al pretoriului în Orient şi inamic al lui Stilicho.

În faţa crizei, Stilicho a fost obligat să trimită trupele provenite din Orient la Constantinopol; pe de altă parte, acţionând în înţelegere cu Eutropius, *praepositus sacri cubiculi*, a determinat asasinarea lui Rufinus. Caracteristică pentru perioadă este creşterea preponderenţei germanilor în cadrul structurilor politice şi militare; Găinas, got de neam, a primit comanda trupelor din Orient, iar succesorii lui Rufinus au fost Caesarius şi Eutychianus, conducătorii facţiunii progermane. Mai mult, asistăm la căsătoria lui Arcadius cu Aelia Eudoxia (27 aprilie 395), fiica generalului de origine francă Bauto. Evenimentele din peninsula Balcanică (devastările produse de goţii lui Alaric) au determinat creşterea influenţei partidei anti-germane, al cărei promotor principal a devenit Aurelianus, fratele barbarofilului Caesarius. Până la ascensiunea acestuia la putere însă a avut loc ruptura deschisă între cele două *partes imperii*: pentru a-l obliga pe Stilicho să se retragă din Grecia, Eutropius a persuadat senatul din Constantinopol să-l proclame *hoştis publicus* şi să-i confişte bunurile aflate în partea orientală; apoi, împreună cu Gildo, *comes Africae*, a realizat o diversiune, având acelaşi scop (în 397, a avut loc revolta lui Gildo, *comes Africae*, împotriva autorităţilor occidentale; răsculatul şi-a proclamat fidelitatea faţă de imperiul oriental, însă a fost înfrânt în aprilie 398). În aceeaşi perioadă, a avut loc revolta ostrogoţilor colonizaţi în Phrygia, conduşi de *comes* Tribigild (primăvara anului 399). Acest eveniment a adus în prim plan un alt personaj barbar, şi

anume Găinas. După căderea lui Eutropius, determinată tocmai de această revoltă, avem de-a face la Constantinopol cu prezenţa a două facţiuni, determinate de atitudinea faţă de germani: partida barbarofilă, al cărei eminent reprezentant este Caesarius şi care are ca pârghii de manevră şefii barbari Alaric, Găinas şi Tribigild; cealaltă grupare, animată de sentimente antigermane, îl are drept conducător pe Aurelianus, menţionat mai sus şi, cu începere din 400, pe Augusta Eudoxia: în cadrul acestei grupări intrau senatori, funcţionari, cea mai mare parte a clerului şi populaţiei din capitală. Datorită Augustei, această grupare a avut câştig de cauză; la fel ca în Occident în 408, facţiunea barbarofilă a fost înlăturată în mod violent de la putere. Odată cu dispariţia Augustei (moartea ei a survenit la 6 octombrie 404), a avut loc ascensiunea lui Anthemius, care va domina necontestat scena politică de la Constantinopol timp de zece ani.

Domnia lui Theodosius al II-lea (408 – 450), la fel ca a predecesorului său, se remarca prin dominaţia facţiunilor. La curtea constantinopolitană se succed diverse facţiuni: între 404 – 414, Anthemius, în calitate de prefect al pretoriului, consul şi *patricius*; Pulcheria, sora împăratului şi regentă în timpul minoratului acestuia (din 414) **267**, aflată în conflict cu soţia lui Theodosius, Eudocia; în sfârşit, din 441, se evidenţiază puterea eunucului Chrysaphius, *spatharius*, care a reuşit să eclipseze orice alţi concurenţi. Însă începând din 447, dacă nu mai devreme, se poate observa constituirea unui alt centru de putere, reprezentat de militari. Pe de o parte, gruparea militarilor isaurieni, al cărei conducător era Fl. Zeno; pe de alta, gruparea militarilor barbari sau de origine barbară, al cărei reprezentant eminent este Fl. Ardabur Aspar.

Acest nou centru se constituie în condiţiile creşterii pericolului hunic la frontiera dunăreană, datorat accederii lui Attila la putere. Pentru a contracara influenţa lui Chrysaphius, la moartea lui Theodosius al II-lea (28 iulie 450), Pulcheria a apelat la Aspar, *magister militum* la acea data. Această stranie alianţă între Augusta şi generalul barbar a reuşit impunerea protejatului celui din urmă, Marcianus. Desfăşurată sub semnul dominaţiei generalului Aspar, domnia lui Marcianus s-a remarcat prin fermitatea atitudinii faţă de

---

267 Sozomenos, HE, IX, 1; v. şi PLRE, II, s. v. Aelia Pulcheria.

huni. Marcianus a refuzat plata subsidiilor către Attila, iar pentru a contracara o eventuală reacţie din partea acestuia, a apelat la colonizarea de barbari în peninsula Balcanică (ostrogoţi au fost aşezaţi în Pannonia, huni şi sarmaţi lângă Castra Martis, alţii în Scythia Minor şi Dacia Ripensis, iar rugi au fost colonizaţi în Thracia, skiri şi alani în Moesia Inferior şi Scythia Minor). Pe de altă parte, domnia lui Marcianus s-a caracterizat prin îmbunătăţirea finanţelor statului şi stabilitate internă. Ulterior, Marcianus a fost considerat ca unul dintre cei mai capabili suverani bizantini, epoca sa fiind percepută ca o „vârstă de aur". Cu o legitimitate asigurată de căsătoria sa cu Pulcheria Augusta şi probabil de încoronarea de către patriarhul Constantinopolelui, Marcianus s-a considerat, după dispariţia dinastiei theodosiene în Occident, ca singurul suveran legitim pentru întreg imperiul.

Dominaţia necontestată a lui Aspar s-a manifestat şi în impunerea ca Augustus la moartea lui Marcianus (sfârşitul lui ianuarie 457) a lui Leo I. Din punct de vedere al legitimităţii dinastice, cel mai îndreptăţit să preia puterea era Anthemius, *patricius* şi consul în 455, căsătorit cu Euphemia, fiica lui Marcianus dintr-o primă căsătorie; în locul acestuia însă Aspar l-a preferat pe Leo, fost apropiat al său. Exerciţiul puterii de către un barbar arian a fost posibil, într-o societate în care religia avea un rol esenţial, datorită puterii sale, fundamentată atât pe prestigiul familiei sale, dar şi cel personal şi legăturilor personale de care dispunea. La sugestia sa, Leo a fost proclamat Augustus de garnizoana capitalei şi de senat, apoi a fost încoronat de patriarhul Anatolius; în provincii, loialitatea trupelor a fost asigurată prin intermediul lui Theodoric Strabo, şeful unei ramuri a ostrogoţilor; pe de altă parte, rudele lui Aspar controlau trupele din Orient, fiul său Ardaburius având calitatea de *magister militum per Orientem*. În contextul dominaţiei lui Aspar şi pentru a se debarasa de acesta, Leo a apelat la „barbarii din interior", isaurienii. Această facţiune şi-a început ascensiunea încă din timpul lui Theodsius al II-lea, dar numai favoarea imperială i-a propulsat la putere. Încercând eliminarea influenţei lui Aspar şi a facţiunii sale, Leo a apelat la şefii isaurieni; în 466, Tarasicodissa, nobil isaurian, a sosit la Constantinopol pentru a-l acuza pe Ardaburius, fiul lui Aspar şi *magister militum per Orientem*, de colaborare cu perşii. Ca răsplată pentru serviciile sale, Tarasicodissa a fost numit *comes domesticorum*,

în această calitate depinzând direct de împărat, fiind apoi căsătorit cu fiica lui Leo, Ariadna. Totodată, a adoptat numele de Zeno, după cel al unui general de origine isauriană din timpul lui Theodosius al II-lea. Pentru a contracara influenţa germanilor, probabil în aceeaşi perioadă Leo a creat garda de *excubitores*, formată exclusiv din supuşi ai imperiului: isaurieni, traci şi illyri. Eşecul expediţiei conjugate împotriva vandalilor a determinat revenirea lui Aspar la putere, după ce căzuse în dizgraţie înainte de startul expediţiei. Pe de altă parte însă, sursele l-au acuzat pe generalul barbar că a acţionat în înţelegere cu vandalii, determinând astfel eşecul expediţiei şi revenirea sa.

Începând din acest moment, asistăm la conflictul între cele două grupări militare; nu ştim cum s-a derulat acest conflict în amănunt, dar avem înregistrat faptul că, în condiţiile ascensiunii lui Zeno, a avut loc o tentativă de asasinat organizată de Aspar. Trecerea împăratului de partea isaurienilor va determina asasinarea lui Aspar, în 471, împreună cu fiul său Ardaburius, la un banchet dat de Leo. Prin acest eveniment, gruparea militarilor germani şi-a pierdut conducătorul; ca reacţie imediată, s-a încercat preluarea puterii de către apropiaţi ai generalului asasinat. Astfel, *comes* Ostrys a atacat palatul cu *bucellarii* goţi ai lui Aspar; respins de către *excubitores*, s-a refugiat în Thracia, la Theodoric Strabo. În provincie, suntem martori la revolta şefului ostrogot, încheiată abia doi ani mai târziu, prin acordul între Leo şi acesta, conform căruia Theodoric era numit *magister militum praesentalis*.

Ralierea isaurienilor la guvernare a devenit efectivă odată cu dispariţia lui Leo (18 ianuarie 474). Atunci, alianţa dintre isaurieni şi gruparea legitimistă, al cărei reprezentant eminent era Verina Augusta, soţia împăratului defunct, a reuşit să-l aducă pe tron pe Zeno (19 februarie 474). Numirea sa ca Augustus a provocat o nouă revoltă a lui Theodoric Strabo, reprimată de Illus, unul dintre şefii isaurieni care deveniseră personaje importante la curtea constantinopolitană. Dispariţia lui Leo al II-lea (fiul lui Zeno), în toamna lui 474, l-a lăsat pe Zeno practic fără sprijin politic. Asistăm acum la ceea ce a rămas în istorie cunoscută ca uzurparea lui Basiliscus, la care au participat gruparea legitimistă a familiei imperiale şi facţiunea isauriană a lui Illus; conjuraţii au beneficiat şi de sprijinul lui Theodoric Strabo, ajuns în poziţia de factor de echilibru între grupările aflate în conflict.

Revenirea lui Zeno a fost posibilă în condiţiile în care s-a reuşit

fragmentarea acestei coaliţii. Astfel, împăratul exilat a realizat ralierea la cauza sa a celor nemulţumiţi de politica oscilantă a uzurpatorului: Illus şi fratele său Trocundus, Theodoric Amalul, Armatus. Politica dusă de uzurpator a reuşit să-i înstrăineze colaboratorii, iar în domeniul religios, oscilaţia între ortodoxie şi monofizism a contribuit şi ea la izolarea sa; pe de altă parte, chiar şi Theodoric Strabo i-a devenit inamic, cu toate că sursele nu menţionează trecerea şefului ostrogot de partea lui Zeno. În aceste condiţii, revenirea lui Zeno la Constantinopol a avut loc la sfârşitul lui august 476, în condiţiile izolării aproape totale a uzurpatorului.

În a doua domnie a lui Zeno, ceea ce este de remarcat este conflictul său cu gruparea legitimistă, al cărei reprezentant, Verina Augusta, a încercat instigarea în două rânduri la uzurpare; avem aici în vedere revolta lui Marcianus, fiul lui Anthemius, din 479, care în alianţă cu Theodoric Strabo a încercat detronarea lui Zeno; cu ajutorul lui Illus şi al isaurienilor, această revoltă a fost înfrântă. A doua criză majoră a raliat forţe diverse: Illus, Verina Augusta, satrapi armeni vasali Imperiului, Peroz, regele persan şi probabil Odovacar.

Moartea turbulentului Theodoric Strabo în 481 i-a lăsat cale liberă celuilalt Theodoric, din familia Amalilor; acesta însă a rămas de partea lui Zeno, datorită concesiilor făcute de către împărat. În contextul uzurpării lui Leontius, orchestrată de Illus şi Verina, Zeno a apelat la propria facţiune isauriană pentru a înfrânge revolta. Această facţiune îi avea la vârf pe Cottomenes (numit *magister militum praesentalis* în 484) şi Longinus de Cardala (*magister officiorum* din 484); un alt aspect este apariţia probabilă a unei noi facţiuni pe scena politică, cu origini în peninsula Balcanică; promovarea sa la guvernare s-a făcut prin numirea în postul de *magister militum per Orientem*, poziţie cheie în sistemul militar, a lui Ioannes Scytha, în locul lui Illus. De remarcat în acest context este abilitatea lui Zeno care, împotriva majorităţii grupurilor politice care contau, a reuşit să se menţină la putere. Aceasta s-a realizat fie prin promovarea unor noi grupuri la guvernare, sau prin eliminarea pericolului – prin asasinarea conducătorilor grupărilor adverse (cazul lui Armatus), sau prin orientarea lor spre alte obiective (cazul lui Theodoric Amalul, însărcinat de Zeno cu cucerirea Italiei în 488).

Începând chiar din timpul lui Theodosius al II-lea, dacă nu mai devreme, se evidenţiază puterea crescândă a femeilor din familia

imperială. De la accederea la putere a lui Marcianus, femeile devin factori de legitimare a puterii imperiale, Pulcheria Augusta sau Verina fiind exemple elocvente în acest sens. Nici accederea lui Anastasius nu face excepţie. Ales de către văduva lui Zeno (mort la 9 aprilie 491 de dizenterie, versiunea oficială cea mai credibilă), Anastasius pare iniţial o marionetă în mâinile facţiunilor. Fără a se fi remarcat cu ceva notabil în domniiile anterioare, aparţinând unei facţiuni fără putere din circ (Roşii; facţiunile puternice erau Verzii şi Albaştrii), Anastasius pare imaginea perfectă a împăratului marionetă. Personalitatea sa a ieşit însă la iveală abia după accederea la putere. Manevrând cu pricepere între diversele facţiuni, a reuşit eliminarea isaurienilor de la putere, în urma unui îndelungat război civil (493 – 498); un alt aspect al guvernării sale este controversa monofiziţiortodocşi, care a atins cote de violenţă nemaiîntâlnite. Revoltele lui Vitalian, între 513 şi 515, reprezintă tocmai un aspect al acestei controverse. Abilitatea lui Anastasius şi-a găsit suprema recunoaştere în liniştirea revoltei ortodoxe din 6 – 8 noiembrie 512 din Hipodrom: atunci, prin simpla sa prezenţă, împăratul a reuşit liniştirea răscoalei.

Important este însă faptul că prin reformele sale, Anastasius a pregătit apogeul civilizaţiei bizantine din timpul lui Iustinian. În timpul său, asistăm la un reviriment al finanţelor statului (la moartea sa, existau 320.000 de livre de aur în tezaur); în domeniul militar, prin iniţierea de reforme, are loc decăderea rolului soldaţilor *limitanei* şi „debarbarizarea" trupelor de *comitatenses*, iar în politica externă, prin promovarea unei politici de apropiere de regii barbari din Occident, a crescut prestigiul Imperiului în Apus. În Orient, a avut loc războiul cu perşii, în perioada 502 – 506. Monofizismul lui Anastasius i-a apropiat provinciile din Orient, ale căror tendinţe secesioniste se manifestau cu precădere în plan religios. De altfel, prezenţa lui Marinus, de origine sirian, ca prefect al pretoriului, pare să sugereze faptul că împăratul a încercat o apropiere deliberată de provinciile orientale, pentru a le menţine loiale autorităţii centrale, în contextul revirimentului persan. De aceea, revoltele lui Vitalian în context politic par să fi avut şi o conotaţie revanşardă, determinată de neglijarea de către împărat a provinciilor danubiene. Cert este faptul că la moartea lui Anastasius, tendinţa dominană a, de sprijin pe provinciile balcanice, a revenit în preocupările imperiale.

Domnia lui Iustin I, originar din Illyricum, este notabilă doar

prin măreţia construcţiilor sale şi prin faptul că a făcut posibilă ascensiunea lui Iustinian. Guvernarea „de familie" pare să fi fost caracteristica domniei lui Iustin.

Adoptat încă din timpul vieţii lui Iustin şi ridicat la rangul de Augustus, Iustinian şi domnia sa reprezintă ceea ce istoricii moderni au numit „apogeul puterii bizantine". Domnia sa (527 – 565) s-a remarcat mai ales prin încercarea de reînviere a Imperiului Roman şi a antichităţii. Dispunând de generali capabili precum Belisarius sau Narses, administratori de excepţie (Ioan de Cappadocia) şi de o soţie cu visuri universaliste (Theodora; este de remarcat că după moartea ei, survenită în 548, împăratul s-a preocupat mai mult de problemele religioase), Iustinian a încercat refacerea Imperiului Roman printr-o politică externă deosebit de activă. Sub diverse pretexte, împăratul a reuşit recuperarea unor foste teritorii ale Imperiului: Africa, 533 – 534, Italia 535 – 555, sudul Spaniei în 554. Aceasta a dus la creşterea prestigiului roman în cadrul regatelor barbare, în care regii l-au văzut pe Iustinian ca pe un *Deus praesens*. Un aspect negativ al acestei politici expansioniste a fost însă slăbirea frontierei dunărene, fapt care a facilitat atacurile barbarilor nou apăruţi în nord. Astfel, pentru 540 avem înregistrată marea invazie a bulgarilor şi slavilor, ce ajung până dincolo de zidul lui Anastasius; începând de acum, slavii au devenit un pericol permanent pentru peninsula Balcanică. În Orient, este redeschis conflictul cu perşii (540), care va domina politica orientală bizantină până în 562, iar pe plan intern, Iustinian se confruntă cu dificultăţi de genul revoltei samaritenilor sau al răscoalei Nika, complotul lui Artabanus, *magister militum praesentalis*, sau atentatul descoperit din noiembrie 562, în care s-a încercat implicarea lui Belisarius. Perioada, atât de plină de controverse, s-a încheiat cu moartea lui Iustinian în noaptea de 14 spre 15 noiembrie 565; nepotul său, Iustin, a fost imediat investit cu puterea imperială.

Domnia lui Iustinian a marcat ultima încercare de revenire la Imperiul Roman; împăratul a acţionat în calitate de moştenitor al Caesarilor romani şi ca apărător la ortodocşilor împotriva arienilor. De aceea, cuceririle sale în Occident reprezentau, în perspectiva sa, recuperarea teritoriilor încredinţate regilor barbari spre guvernare de către împăraţii anteriori. Pentru împărat, victoria ortodoxiei în Occident avea aceeaşi valoare cu restaurarea puterii romane; aceasta însemna sfârşitul unei evoluţii începute în secolul al IV-lea, când s-au

pus bazele conlucrării între Biserică şi Stat.

Relaţiile între Orient şi Occident în secolul al V-lea şi prima jumătate a secolului al VI-lea.

Trăsătura generală a perioadei este ascensiunea lentă a Orientului în poziţia de putere dominantă a lumii mediteraneene. Fenomenul a devenit evident odată cu numirea lui Anthemius ca Augustus pentru Occident (467), pentru ca, după dispariţia imperiului în Apus, Orientul să rămână unicul moştenitor al tradiţiilor romane. În contextul de după 476, Imperiul era perceput ca singurul depozitar al puterii legitime, izvorul şi sursa acesteia. Domnia lui Iustinian a marcat însă o nouă etapă în relaţia dintre Orient şi Occident; dacă în perioada 476 – 533 avem de-a face în Apus cu o imagine idealizată asupra Imperiului, reconquista lui Iustinian a arătat cât de mult evoluaseră cele două jumătăţi ale lumii mediteraneene. Iniţiativa lui Iustinian a marcat încercarea violentă de revenire la tradiţia romană şi la vechiul Imperiu. Încercare arhaizantă şi violentă în acelaşi timp, reconquista a pus în contact două lumi ce evoluaseră diferit de-a lungul a mai bine de un secol. Ruptura între Orient şi Occident, având ca punct evident de plecare anul 395, a dus la crearea a doua lumi diferite; dacă în teorie Imperiul a rămas unic (a se vedea legile imperiale emise în această perioadă), în practică, în special datorită distrugerii comunicaţiilor din cauza nesiguranţei prezentate de pericolul barbar (fronitera danubiană a fost cea mai periclitată în această perioadă; pe mare, după cucerirea Africii de către vandali, 429 – 430, comunicaţiile au devenit extrem de dificile datorită raidurilor piratereşti), asistăm la evoluţia divergentă a celor două *partes imperii*. În Occident, asistăm la adaptarea populaţiei la convieţuirea cu barbarii şi regionalizare, fenomene dominante ale epocii; pentru Orient, componenta religioasă a rămas extrem de importantă; un alt aspect l-a reprezentat elenizarea permanentă şi menţinerea sentimentului antibarbar în mentalitatea populaţiei. Din punct de vedere al civilizaţiei, asistăm la o ruralizare accentuată în partea apuseană, având drept consecinţă depopularea oraşelor şi o scădere a nivelului de educaţie, fenomen manifest în folosirea latinei vulgare în cultura scrisă. Aceasta a dus la transformări majore la toate nivelele, prefigurând Evul Mediu occidental, cu toate caracteristicile sale. Pentru Orient, capacitatea sa de rezistenţă în faţa presiunii barbare a fost determinată de anumiţi factori: menţinerea unui grad de urbanizare mai ridicat, având drept consecinţă

menţinerea economiei antice, bazată pe modelul „oraş şi teritoriu" şi, corolar al acesteia, posibilitatea din punct de vedere financiar de a controla barbarii. Un alt aspect important pentru Orient este localizarea capitalei: prin chiar aşezarea sa geografică, Constantinopolul şi implicit, guvernul ce rezida acolo au reuşit balansul necesar controlării celor două frontiere nevralgice: cea persană şi frontiera dunăreană. Apoi, nu trebuie uitat faptul că Răsăritul a deţinut în întreaga perioadă dominaţia Mediteranei (sau cel puţin asupra jumătăţii sale orientale).

Trecând acum la analiza relaţiilor dintre Orient şi Occident în perioada avută în vedere, s-a încercat cercetarea în detaliu a acestei probleme. Dacă în perioada 395 – 408, cele două *partes imperii* au fost ostile în politica lor una faţă de cealaltă, după dispariţia lui Stilicho asistăm la cooperarea împotriva barbarilor, care a avut drept consecinţă reorientarea politicii curţii de la Ravenna, care a adoptat o atitudine ostilă şefului vizigot. Pe de altă parte, curtea orientală, în contextul uzurpării lui Priscus Attalus, s-a pronunţat deschis ppentruă în paratul legitim, blocând accesul spre Orient. Dacă pentru perioada domniei lui Honorius, putem considera că exista o *concordia Augustorum*, o cooperare între cele două părţi ale imperiului, după dispariţia împăratului mai sus amintit, Orientul şi-a asumat rolul de protector al Occidentului. Acest rol a devenit evident în momentul instalării lui Valentinian al III-lea la cârma Imperiului de Apus; mai mult, pentru a strânge legăturile între Apus şi Răsărit, în octombrie 437, Valentinian al III-lea şi-a celebrat căsătoria cu Eudoxia, fiica lui Theodosius al II-lea. Aşadar, cât timp a durat în ambele părţi ale Imperiului dinastia theodosiană, a existat *concordia Augustorum*.

Accederea lui Marcianus la putere s-a manifestat ca o criză de legitimitate, pentru ca în faţa pericolului reprezentat de Attila, Apusul şi Răsăritul să conlucreze. Concordia între Orient şi Occident exista mai ales în planul politicii externe; în contextul jafului Romei de către Genseric (iunie 455), avem înregistrată ambasada trimisă de Marcianus, cerându-i regelui vandal retragerea din Italia şi eliberarea femeilor aparţinând familiei imperiale. În politica externă, adesea Constantinopolul a acţionat ca mediator în relaţiile Occidentului cu barbarii, prin trimiterea de ambasade în sprijinul Apusului.

Un alt aspect este ducerea unei politici externe tot mai independente a Orientului în relaţiile cu barbarii. Cu toate cererile

romanilor apuseni de acordare a ajutorului, Orientul îşi urmează propriile interese şi nu intervine decât atunci când se simte ameninţat, cum a fost cazul expediţiei comune împotriva vandalilor, din anul 468. Pe de altă parte, Orientul capătă o preeminenţă efectivă asupra Occidentului, manifestă prin impunerea de Augusti pe tronul apusean. Primele semne au apărut încă din perioada 424 – 425, când Valentinian al III-lea a fost practic impus în Occident de trupele orientale conduse de Ardabur şi Aspar; însă această preeminenţă devine vizibilă atunci când Leo l-a impus pe Anthemius, pentru a se debarasa de un rival periculos, sau, în 474, când un alt împărat desemnat de Orient, Iulius Nepos, a deţinut puterea în Italia.

După dispariţia Imperiului în Apus, suntem martori la deferenţa regilor barbari faţă de împăratul din Constantinopol. Chiar şi în condiţiile unui conflict cu puterea imperială, regii barbari nu îndrăznesc să folosească atributul suveranităţii, adică efigia proprie pe monede; în majoritatea cazurilor, ei se raportează la împăraţii cu prestigiu (cazul lui Anastasius, care, cu toate problemele avute în Orient, se pare că a deţinut un prestigiu imens în *barbaricum*; de exemplu, Anastasius a conferit lui Clovis titlul de ex-consul şi *patricius*; un alt aspect este folosirea efigiei lui Anastasius pe monede în timpul războiului cu ostrogoţii, atunci când regii barbari au vrut să se delimiteze de Iustinian. Populaţia romanică din Apus şi-a creat o imagine idealizată a Imperiului, asociindu-l „vârstei de aur”; ruptura brutală dintre real şi imaginar a avut loc atunci când trupele imperiale au recucerit o parte a Occidentului, încercând să impună acolo administraţia şi o mentalitate străină. Atunci s-a văzut că în realitate, reconquista s-a transformat într-o cucerire de către un stat străin. Putem spune că în această perioadă a avut loc ruptura brutală din punct de vedere mental în relaţia dintre Orient şi Occident; începând de la Iustinian, populaţiile din Apus vor încerca o recreare a propriului Imperiu, încercare reuşită în anul 800, odată cu proclamarea lui Carol cel Mare ca împărat roman.

(I)

(II)

(III) BIBLIOGRAFIE

A. Surse

Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, tr. J.C. Rolfe, Cambridge, Londra, 1958, Loeb Classical Library, vols. I-III.

Istoria romană, tr. David Popescu, Bucureşti, 1982.

Ante *Nicene Christian Library*. *Translations of the Writings of the Fathers Down to AD 395*, eds. Al. Roberts, J. Donaldson, Edinburgh, 1871.

Appian, *Războaiele civile*, coord. A. Frenkian, Bucureşti, 1957.

Aristotel, *Politica*, tr. Elena Bezdechi, Oradea, 1996.

Aristotel, *Politica*, tr. Al. Baumgarten, Bucureşti, 2001.

Arrianus, *Expediţia lui Alexandru cel Mare în Asia*, tr. Radu Alexandrescu, Bucureşti, 1967.

A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, eds. Ph. Schaff, H. Wace, vol. XI, Grand Rapids, 1978.

Caesar, C. Iulius, *Războiul gallic*. tr. J. Vilan-unguru, Bucureşti, 1964.

Războiul civil, tr. E. Poghirc, Bucureşti, 1964.

Cassius Dio, *Istoria romană*, tr. A. Piatkowski, Bucureşti, vol. I-III, 1973 – 1985.

Cicero, M. Tullius, *Opere alese*, tr. G. Guţu, Bucureşti, 1973.

La République, tr. E. Bréguet, Paris, CUF, 1980.

Eusebius din Cezareea, *Scrieri*, partea I, tr. T. Bodogae, Bucureşti, 1987.

Scrieri, tr. R. Alexandrescu, partea a II-a, Bucureşti, 1991.

Eutropius, *Istoria romană a lui Eutropius*, tr. G. Popa Lisseanu, Bucureşti, 1916.

Eutropius, Flavius, *Breviarium ab Urbe condita*, tr. Gh. I. Şerban, Brăila, 1997.

Herodian, *Istoria imperiului roman după moartea lui Marcus Aurelius*, tr. Radu Alexandrescu, Bucureşti, 1960.

Lactantius, *De mortibus persecutorum* (*Despre morţile persecutorilor*), tr. Claudiu T, Arieşan, Timişoara, 2000.

Platon, *Legile*, tr. Elena Bezdechi şi Ştefan Bezdechi, Bucureşti, 1995.

Opere, VI, coord. Petre Creţia, Constantin Noica, Bucureşti, 1989.

Plinius, C. Caecilius Secundus, *Panegiricul împăratului Traian*, tr. Aurelian Moşoiu, Bucureşti, 1925.

Plutarh, *Vieţi paralele*, tr. N.I. Barbu, Bucureşti, vol. I-V, 1966 – 1971.

Scriptores Historiae Augustare, tr. David Popescu, Constantin Dragulescu, Bucureşti, 1971.

Suetonius, *Doisprezece cezari*, tr. David Popescu, C.V. Georoc, Bucureşti, 1958.

Tacitus, *Opere*. *III*. *Anale*, tr. Andrei Marin, Bucureşti, 1964.

Istorii, tr. Gh. Ceauşescu, Bucureşti, 1992.

Titus Livius, *De la fundarea Romei*, tr. Toma Vasilescu, Floricica Demetrescu, Paul H. Popescu, Bucureşti, vol. I-V, 1959 – 1963.

B. Lucrări generale şi speciale:

* * Alföldi, Geza, *The Social History of Rome*, Londra, Sydney, 1985.

Ariés, Philippe, Duby, G., coord., *Istoria vieţii private*, Bucureşti, 1994, vol. I-II.

* * Aymard, André, Auboyer, Jeannine, *Rome et son empire*, Paris, 1954.

* * Barnea, Ion, Iliescu, Octavian, *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982.

* * Bohâlţea, Flori, Olariu, Cristian, *Instituţii romane*. *Dicţionar de termeni*, Bucureşti, 2000.

Brown, P.Aspects of the Christianization of the Roman Aristocracy", *JRS*, 51, 1961, 1-11.

The World of Late Antiquity. *From Marcus Aurelius to Muhammad*, Londra, 1971.

* * Cameron, Av., *The Later Roman Empire*, Londra, 1993.

The Mediteranean World în Late Antiquity, *AD 395 – 600*, Londra, New York, 1994.

* * Clauss, Manfred, ed., *Dicţionar de împăraţi romani*, Bucureşti, 2001.

* * Courcelle, Pierre, *Histoire littéraire des grandes invasions gérmaniques*, Paris, 1948.

* * Crawford, Michael, *Roma republicană*, Bucureşti, 1997.

* * Ellul, J., *Histoire des institutions*, 1 – 2: *L'Antiquité*, Paris, 1961.

Galinsky, Karl, *Augustan Culture*, Princeton, 1996.

Gramatopol, Mihai, *Arta imperială a epocii lui Traian*, Bucureşti, 1984.

Arta romană în România, Bucureşti, 2000.

Grant, M., *From Imperium to Auctoritas*, Cambridge, 1969.

Grimal, P., *Civilizaţia romană*, Bucureşti, 1973.

* * Hannestad, Niels, *Monumentele publice ale artei romane*,

Bucureşti, 1989, vol. I-II.

* * Homo, L., *Les institutions politiques romaines*, Paris, 1970.

Jacques, Fr., Scheid, J., *Rome et l'intégration de l'Empire, 44 au. J.-C. – 260 ap. J.-C.*, Paris, 1991.

* * Jones, A.H.M., *The Later Roman Empire 284 – 602. A Social Economic and Administrative Survey*, Oxford, 1964, vols. I-III.

The Cities of the eaştern Roman Provinces, Oxford, 1971.

Constantine and the Conversion of Europe, Harmondsworth, 1972.

Kantorowicz, Ernst H.Oriens Augusti-Lever du Roi", *DOP*, 17, 1963, pp. 119 – 192.

Kantorowicz, E., *Les deux corps du Roi. Essai sur la théologie politique au Moyen Âge*, în E. Kantorowicz, *Oeuvres*, Paris, 2000, pp. 643 – 1222.

* * Lot, F., *La fin du monde antique et le début du Moyen Âge*, Paris, 1968.

Magdelain, A., *Auctoritas principis*, Paris, 1947.

Marrou, H.-I., *Patristică şi umanism*, Bucureşti, 1996.

Istoria educaţiei în antichitate, Bucureşti, 1997.

* * Martino, Francesco de *Storia della costituzione romană*, vol. V, Napoli, 1975.

* * Mommsen, Theodor, *Istoria romană*, Bucureşti, 1987 – 1991.

* * Nistor, Gheorghe Vlad, *Forme de exercitare a autorităţii în imperiul roman târziu*, Bucureşti, 1997.

Redefinind sfârşitul, Bucureşti, 2000.

* * Olariu, Cristian, „Visigoths and Romans during the Fourth Century. Assimilation, Resistance and Cultural Interferences", *AUB*, XLV, 1996, 31 – 36.

Note privind sistemul de guvernare în Orientul roman târziu, în T. Teoteoi, B. Murgescu, Ş. Solcan, eds., *Faţetele istoriei. Existenţe, identităţi, dinamici. Omagiu academicianului Ştefan Ştefănescu*, Bucureşti, 2000, pp. 257 – 277.

„Legitimacy and Uşurpation in the Age of Zeno", *Pomoerium*, 4 – 5, 2000 – 2002 (http://www.pomoerium.com).

Petit, P., *La paix romaine*, Paris, 1967.

* * Piganiol, A., *L'Empire chrétien (325 – 395)*, Paris, 1947.

Pippidi, D.M., *Recherches sur le culte impérial*, Paris, Bucarest, f. a.

Pirenne, H., *Mahomet et Charlemagne*, Paris, 1970.

* * Remondon, Roger, *La crise de l'Empire Romain de Marc Aurèle à Anastase*, Paris, 1964.

* * Riché, Pierre, Philippe Le Maître, *Invaziile barbare*, Bucureşti, 2000.

Sansterre, J.-M.Eusèbe de Césarée et la naissance de la théorie «césaropapiste»", *Byzantion*, 42, 1972, pp. 131 – 195 (I); 532 – 594 (II).

Scarre, Christopher, Fagan, Brian M., *Ancient Civilizations*, New Jersey, 2003.

Smith, R.E.The Army Reforms of Septimius Severus", *Historia*, XXI, 3, 1972, pp. 481 – 500.

* * Stein, E., *Histoire du Bas-Empire*, Paris-Bruxelles-Amsterdam, vol. I-1959, vol. II-1949.

* * Syme, R., *The Roman Revolution*, Oxford, 1960.

„Danubian and Balkan Emperors", *Historia*, XXII, 2, 1973, pp. 310 – 316.

The Augustan Aristocracy, Oxford, 1986.

Szinkiewicz, Slawoj, *Interactions between the nomadic cultures of Central Asia and China in the Middle Ages*, în T.C. Champion, ed., *Centre and Periphery*. *Comparative Studies în Archaeology*, Londra, 1989.

Talbert, R.J.A., *The Senate of Imperial Rome*, Princeton, 1984.

Wardman, A.E.Uşurpers and Internal Conflicts in the Fourth-Century AD", *Historia*, 33, 1984, 220 – 234.

Wolfram, Herwig, *History of the Goths*, Berkeley – Los Angeles – Londra, 1990.